

УИЖС

1972 №3

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (132)
БЕРЕЗЕНЬ
1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- В. К. Василенко — Ленінські принципи ідеологічної роботи та їх дальший розвиток XXIV з'їздом КПРС і XXIV з'їздом КП України 3
К. І. Бойна — Роль жінок у захисті соціалістичної Батьківщини 14
С. М. Пархомчук — Соціалізм і історична доля народів колишніх колоніальних та залежних країн 20

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- А. В. Хідекелі — Участь партійно-радянської преси України в розробці і пропаганді конституційних основ державного устрою СРСР (1923—1924 рр.) 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- І. С. Кулагін (*Ужгород*) — З досвіду керівництва партійних організацій України органами контролю (1962—1965 рр.) 42
М. М. Меженін (*Ворошиловград*) — Про керівництво КП України місцевими Радами в період між XIX і XX з'їздами КПРС (За матеріалами Донбасу) 46
В. І. Кучер — Партизанські краї та зони України в захисті населення у роки Великої Вітчизняної війни 50
В. Я. Гросул (*Москва*) — Українська революційна еміграція на Балканах у першій половині 60-х років XIX ст. 57
А. Д. Смідович (*Львів*) — Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? 65

ЗАМІТКИ

- М. Т. Шепета (*Чернівці*) — Виробничі паради — важлива форма масової участі трудящих в управлінні виробництвом (1951—1958 рр.) 70
В. М. Кабузан (*Москва*) — Сторінка українсько-балканських зв'язків XVIII ст. 75

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Анджей Поппе (*Польща*) — Ще раз про повідомлення Гервасія Тільберзького 79

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- І. І. Шкурко — Форми позанавчальної ідейно-виховної роботи у педвузі 81

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- А. А. Карнабід (*Чернівці*) — Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова — дітинця 88

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- З'їзди та конференції профспілок і фабзавкомів України (1917 — лютий 1918 рр.)
Підготувала до друку А. П. Гриценко

НАШ КАЛЕНДАР

Н. В. Комаренко — Комуністичний університет імені Артема (До 50-річчя від дня заснування)	112
М. І. Горбунова — Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» (До 75-річчя утворення)	115
С. І. Лисова — Революціонер, трибун, дипломат (До 100-річчя від дня народження О. М. Коллонтай)	117

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. А. Міцкан, В. П. Шевчук — Українська радянська історіографія про організаційне зміцнення партійних організацій промислових підприємств республіки (1959—1970 рр.)	123
Д. С. Наливайко — Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках (закінчення)	129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Н. Г. Гончаренко (<i>Ворошиловград</i>) — Г. Я. Пономаренко. Во главе трудового подъема (Коммунисты Донбасса — организаторы социалистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки)	136
В. П. Столяренко, В. Д. Уваров — О. М. Крикуненко. Борьба Коммунистической партии Украины за здійснення ленінського кооперативного плану (1929—1931 рр.)	137
М. Ф. Бугай (<i>Москва</i>), В. Д. Голіченко (<i>Житомир</i>) — На защите революции	139
В. І. Астахов (<i>Харків</i>) — В. А. Дядиченко. Нариси з історії СРСР	143
Б. С. Ватуля (<i>Харків</i>) — Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968 рр.)	143
С. Я. Марлінський (<i>Одеса</i>) — А. П. Пронштейн. Методика исторического исследования	145

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. К. Калмакан (<i>Одеса</i>), С. Л. Шпитальник (<i>Одеса</i>) — Республіканська наукова конференція на тему: «В. І. Ленін і розробка проблеми союзу робітничого класу й селянства»	147
В. М. Солонинко — Другий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	148
І. М. Шевчук — Нарада-семінар працівників партійних архівів обкомів КП України	150
І. П. Максимук (<i>с. Куснище Любомльського району Волинської області</i>) — Семінар викладачів суспільних наук	151
С. М. Глущенко — Політвидав України — до 50-річчя утворення СРСР	151
Е. А. Балагурі (<i>Ужгород</i>) — Дослідження городища ранньозалізної доби	152
М. А. Литвиненко (<i>Харків</i>) — Захист докторської дисертації В. М. Довгополом	153
Б. П. Зайцев (<i>Харків</i>) — 60-річчя І. Л. Шермана	153
Богдан Корнилович Дудикевич	154
Леонід Михайлович Іванов	155

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

М. Н. Лещенко — З приводу рецензії Д. П. Пойди	157
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. М. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Технічний редактор Т. Р. Спекторова

Коректор Т. М. Шевченко

БФ 00250. Здано до складання 27.І 1972 р. Підписано до друку 14.ІІІ 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,33. Зам. К-17. Тираж 8910. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

В. К. ВАСИЛЕНКО

ЛЕНІНСЬКІ ПРИНЦИПИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ ТА ЇХ ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК XXIV З'ЇЗДОМ КПРС І XXIV З'ЇЗДОМ КП УКРАЇНИ

XXIV з'їзд увійшов в історію як важливий рубіж на шляху до комунізму. За своїм вкладом у творчий розвиток революційної теорії, багатством ідей і масштабністю поставлених завдань він став видатною подією сучасності. Вся робота XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України проходила під знаком вірності ленінізму, втілення в життя його ідей. «Ленінізм,— говорив Л. І. Брежнев на XXIV з'їзді партії,— як вічно живе вчення, вчення, що розвивається, був, є і буде в центрі ідейного життя партії, основою всієї її революційно-перетворюючої діяльності. Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹.

Враховуючи зрослі масштаби комуністичного будівництва, XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України особливу увагу приділили дальшому творчому розвитку ленінських принципів ідеологічної роботи, обґрунтуванню посилення її ролі і значення в період комуністичного будівництва.

Вся ідеологічна робота партії ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні. Основоположники марксизму-ленінізму розглядали розвиток політичної свідомості робітничого класу, трудящих мас як продукт суспільного буття і як результат цілеспрямованої діяльності партії. Вони вчили, що політична, революційна свідомість, ідейна переконаність, діалектично-матеріалістичне розуміння процесів розвитку природи і суспільства не виникають стихійно, а виробляються, формуються в масах партією комуністів, поширюються завдяки пропаганді теорії наукового комунізму, всієї суми суспільних і природничих наук. Розвиваючи це положення, XXIV з'їзд партії підкреслив, що саме життя людей в соціалістичному суспільстві, зростання їх добробуту і культури, поліпшення умов життя, побуту і праці механічно не приведуть до підвищення рівня їх свідомості. Для цього необхідно, щоб активно впливали на трудящих і суб'єктивні фактори, щоб невинно проводилась цілеспрямована, наполеглива ідейно-виховна робота партії, всіх її організацій².

В своїй ідеологічній роботі, як невід'ємній частині діяльності КПРС, партія неухильно керується ленінськими принципами, дотри-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

² Там же, стор. 95.

мання яких має велике значення для підвищення її ефективності, дієвості та наступальності.

Важливе методологічне значення для діяльності партії має положення марксизму-ленінізму про класовий характер ідеології. В. І. Ленін учив, що в галузі ідеології необхідно завжди керуватися принципом партійності, за будь-якими політичними течіями і заявами, за будь-якими соціальними і моральними вченнями бачити інтереси робітничого класу, визначати своє ставлення до них з пролетарських позицій. Саме класовий підхід до оцінки суспільних явищ і подій дозволяє визначити головний зміст історичної епохи, напрямок її розвитку та особливості³.

Партійність — основний принцип ідеологічної роботи. Володимир Ілліч ставив її над усе, вимагав проводити її принципово, в інтересах звільнення широких трудящих мас від буржуазних впливів, «всіма силами добиватися того і найсуворіше стежити за тим, щоб партійність була не словом тільки, а ділом»⁴. Він наголошував, що партійність є в один і той же час і умова і показник політичного розвитку⁵, тому вважав формування її у кожної людини корінним завданням, невід'ємною частиною класового виховання трудящих. Ще в дореволюційний період В. І. Ленін писав, що «чим більше політично розвинені, освічені, свідомі дане населення або даний клас, тим вища, за загальним правилом, його партійність»⁶, що сувора партійність є супутник і результат високо розвиненої класової боротьби і, навпаки, в інтересах відкритої і широкої класової боротьби необхідним є розвиток стро-гої партійності⁷.

Робітничий клас і його авангард — Комуністична партія — суворо дотримуються принципу партійності. Буржуазія ж посилено пропагує ідею безпартійності, яка фактично захищає і служить її класовим цілям. Тому В. І. Ленін вважав, що «партійність є ідея соціалістична», а «безпартійність є ідея буржуазна», підкреслював, що «безпартійність в буржуазному суспільстві є лише лицемірний, прихований, пасивний вияв належності до партії ситих, до партії пануючих, до партії експлуататорів»⁸.

Револьюційна діяльність Володимира Ілліча є яскравим прикладом непримиренної боротьби проти всіляких намагань затушувати партійність ідеології. Кожна його робота, стаття, численні виступи перед народом — зразок глибокої партійності, ідейності.

КПРС завжди послідовно і наполегливо дотримувалася в своїй діяльності ленінського принципу партійності, який дає можливість радянській людині розібратися в різних суспільних теоріях, оцінити, розкрити їх зміст і значення, завжди точно визначити, кому служать, що виражають ті чи інші концепції, погляди. Принцип комуністичної партійності зобов'язує кожного працівника в галузі ідеології віддавати свої сили, знання, розум захистові інтересів робітничого класу, бути в питаннях ідеології безкомпромісним. В усій ідейно-виховній роботі, підкреслено в рішеннях XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, необхідно провадити послідовну класову лінію, добиватися чіткості та ясності ідейних позицій радянських людей, підвищення їх політичної пильності, озброювати кадри, всіх комуністів марксистсько-

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 118.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 45.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 456.

⁶ Там же.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 55.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 59.

ленінською методологією боротьби проти будь-якого відступництва від революційного вчення⁹.

Важливим в ідеологічній роботі партії виступає принцип конкретно-історичного підходу до визначення завдань і форм її проведення. Саме в цьому В. І. Ленін бачив суть марксизму. «Весь дух марксизму, вся його система,— писав він,— вимагає, щоб кожне положення розглядали тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁰.

Марксистсько-ленінська методологія конкретності, історичності — вихідне положення для вироблення та обґрунтування завдань ідеологічної роботи, для вибору конкретних форм і засобів її проведення. В обґрунтуванні політичної лінії і завдань ідеологічної роботи партія завжди виходить з особливостей кожного історичного моменту. Так, в умовах капіталізму завдання полягали в тому, щоб розвинути політичну свідомість пролетаріату, допомогти йому усвідомити протилежність своїх інтересів інтересам панівних класів, виховати класову самосвідомість, ненависть до капіталістичного ладу. І для цього партія систематично викривала політику самодержавства, готувала трудящі маси до революційного повалення царизму і встановлення диктатури пролетаріату. В промові на I з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р. В. І. Ленін говорив, що в дореволюційний період теорія наукового соціалізму ставила своєю метою довести неминучість загибелі капіталізму, ліквідації експлуататорських класів¹¹. Вирішенню цих завдань партія і підпорядковувала всю політичну роботу в масах.

В нових умовах, в умовах диктатури пролетаріату змінився зміст ідеологічної роботи партії. Завдання полягало в тому, щоб побороти опір капіталістів, не тільки воєнний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший¹². До свідомості радянських людей потрібно було довести необхідність зміцнення диктатури пролетаріату, захисту її від ворогів, побудови соціалізму; теоретично обґрунтувати перший у світі досвід соціалістичного будівництва, зробити марксизм-ленінізм світоглядом усього радянського народу. В цих умовах головним завданням ідеологічної роботи партії стало виховання у трудящих вміння свідомо будувати і зміцнювати соціалізм, розвивати творчу активність радянських людей у будівництві економічного фундаменту та матеріально-технічної бази соціалізму. «В основі комуністичної моральності,— говорив В. І. Ленін на III з'їзді комсомолу,— лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання»¹³.

З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР, з переходом до комуністичного будівництва зросли й завдання ідеологічної роботи. Розвиваючи далі ленінський принцип історичності, конкретності, XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що все мистецтво політики полягає в тому, щоб зрозуміти особливість, новизну, своєрідність завдань кожного етапу розвитку країни, своєрідність умов, в яких діє партія, і відповідно до цього будувати свою роботу¹⁴.

XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України наголосили, що всю ідеологічну роботу необхідно піднести на рівень величних планів

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 104, 115, 117; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 50, 56.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 200.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 365.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 258.

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 43.

сучасного етапу будівництва комунізму в СРСР. У відповідності з завданнями розвитку радянського суспільства, зрослих масштабів господарського та культурного будівництва, розгортання науково-технічної революції, високого рівня розвитку соціалістичних суспільних відносин і свідомості народних мас партія визначила головні завдання ідеологічної роботи. Вони полягають у тому, щоб широко пропагувати марксизм-ленінізм серед усіх радянських людей, формувати у них науковий світогляд; виховувати комуністичне ставлення до праці, мобілізувати їх на виконання дев'ятого п'ятирічного плану; ширше залучати до активної участі в управлінні державними та виробничими справами; виховувати в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, гордості за соціалістичну Вітчизну, непримиренності до буржуазної ідеології, проявів націоналізму й шовінізму, національної обмеженості, в душі глибокої поваги до всіх націй і народностей¹⁵.

Могутнім джерелом сили і дієвості ідеологічної роботи є її правдивість, об'єктивність, науковість.

Одна з найважливіших лєнінських вимог до ідеологічної роботи — правдивість. «Ми повинні,— говорив В. І. Ленін на Х з'їзді партії,— ставити справу в усій нашій пропаганді і агітації начистоту»¹⁶. Але, водночас, застерігав ніколи не приймати бажане за дійсне: «не можна робити ілюзій, створювати собі міфи — матеріалістичне розуміння історії і класова точка зору безумовно ворожі цьому»¹⁷. Правдивість ідеологічної роботи виступає як найважливіша передумова завоювання довір'я мас. Володимир Ілліч вчив дивитися правді в лице, тому що в політиці це завжди найкраща, єдино правильна система¹⁸, користуючись якою партія завойовує симпатії та довір'я трудящих. Він не раз говорив, що «пролетаріат потребує правди, і немає нічого шкідливішого для його справи як благовидна, благоприсойна, обивательська брехня»¹⁹, вів наполегливу боротьбу проти різних намагань прикривати неприємну правду добренькими словами і кваліфікував це як найшкідливішу і найнебезпечнішу річ для справи пролетаріату, для справи трудящих мас²⁰. Чесність у політиці, зазначав він, є результат сили, лицемірство — результат безсилля.

Цим лєнінським принципом КПРС неухильно керується в своїй практичній діяльності. Наша партія говорить народові правду, якою б суворою вона не була, розкриває суть комунізму як живої формації — з перевагами і завоюваннями, з проблемами, що виникають; глибоко розкриває велич справ радянського народу. Вона реально оцінює стан справ у країні, відмічає досягнення, принципово критикує недоліки. Яскравим прикладом цього є робота XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України. В доповідях, виступах делегатів і документах з'їздів дається реалістичний аналіз внутрішнього становища країни, показано не лише наші успіхи, але й недоліки, труднощі. Кожна радянська людина бачить, що партія завжди говорить з народом мовою правди, нічого не приховує, а показує як реальні досягнення, так і труднощі поступального розвитку.

Лєнінський принцип правдивості означає об'єктивне висвітлення дійсності, всебічний аналіз соціальних процесів. В основі політики пар-

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 87; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 50—52.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 186.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 404.

¹⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 248.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 446.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 302.

тії, вчив В. І. Ленін, повинні лежати факти, що допускають точну, об'єктивну перевірку, відповідність між словом і ділом. «Марксизм,— писав він,— стоїть на ґрунті фактів, а не можливостей»²¹. Володимир Ілліч був ворогом поверхових агіток і агітаційних фраз і вчив роз'яснювати питання соціалізму з фактами й цифрами в руках, беручи «*всю сукупність фактів, які стосуються до даного питання, без єдиного винятку...*»²². Дотримуючись ленінських настанов, працівники ідеологічного фронту повинні мати в своєму розпорядженні достовірні факти, які підлягають об'єктивній перевірці.

В. І. Ленін завжди наголошував, що простий перелік фактів, навіть правильних, ще не може забезпечити правдивості в ідеологічній роботі. Вона досягається лише тоді, коли факти ретельно вивчаються, аналізуються і на цій основі робляться висновки. Він вчив розглядати факти не однобоко, а всебічно, у взаємозв'язку і взаємодії. Це вимагає проникнення в суть явищ, розкриття закономірностей і суперечностей суспільного розвитку. В. І. Ленін вчив марксистів всіма силами прагнути наукового вивчення фактів, які лежать в основі нашої політики²³. Порушення цього ленінського положення веде до неправильного, однобокого висвітлення явищ суспільного життя, до суб'єктивізму у вирішенні важливих питань. Як зазначено в рішеннях XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, в нашій країні широкого розмаху набули засоби масової політичної інформації і вся ідеологічна робота проводиться на базі оперативного інформування трудящих про внутрішньополітичні події та міжнародне становище. І в цих умовах дуже важливо вміти відбирати найсуттєвіші, типові факти, розкривати причинність подій, давати їм класову, партійну оцінку.

XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України велику увагу звернули на наукову обґрунтованість партійної роботи, в тому числі й ідеологічної. В сучасних умовах такі ленінські вимоги до ідеологічної роботи як правдивість, дохідливість, злободенність, уміння диференціювати підійти до різних верств населення набирають особливої ваги. У зв'язку з цим зросли й вимоги до всіх працівників ідеологічного фронту. Вони повинні мати глибокі теоретичні знання, широкий кругозір, володіти певним арсеналом методичних прийомів, знати основи педагогіки і психології, ораторського мистецтва, керуватися ленінськими принципами і стилем роботи з людьми.

Найважливішим принципом ідеологічної роботи партії є непримирність до ворожої, буржуазної ідеології. На сучасному етапі дотримання цього принципу має надзвичайно велике значення. Ідеологічна боротьба, яка різко загострилася в сучасних умовах, є відбиттям боротьби систем, двох світів — світу соціалізму і світу капіталізму; двох основних світоглядів нашої епохи — марксистсько-ленінського, соціалістичного і буржуазного, антикомуністичного.

Ідеологія робітничого класу — марксизм-ленінізм — з самого початку виступила як заперечення ідеології старого світу і обґрунтування прав робітничого класу на керівну роль в суспільстві. Наступальний характер її визначається тим, що вона вперше в історії соціальної думки базується на досягненнях науки, відображає історичні тенденції суспільного розвитку, служить найпередовішому класові — пролетаріату.

Ідеї наукового соціалізму в усі часи викликали і сьогодні особливо викликають ворожнечу і ненависть до себе з боку буржуазії через

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 193.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

²³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 248.

те, що вони конкретно вказують пролетаріатові шлях революційного перетворення світу. Буржуазія зрозуміла небезпечність для себе марксизму, тому спрямовувала і спрямовує проти нього всі засоби духовного, ідеологічного впливу. Метою антикомуністичної пропаганди було і є намагання відвернути пролетаріат від класової боротьби, підкорити його буржуазній ідеології. Тому В. І. Ленін вимагав, щоб партія систематично дбала про політичне виховання мас, вчив вести повсякденну, цілеспрямовану, конкретну пропаганду ідей наукового комунізму серед робітників, усіх верств населення. Він писав, що *«всьяке применшення соціалістичної ідеології, всьяке відсторонення від неї означає тим самим посилення ідеології буржуазної»*²⁴.

В історії не було іншого періоду, коли б ідеї наукового комунізму зазнавали таких запеклих ворожих атак, як сьогодні. Розуміючи, що ні економічним, ні воєнним шляхом не вдасться подолати соціалізм, буржуазія все ж не полишає надії на реставрацію капіталізму. Імперіалізм робить ставку на боротьбу в галузі ідеології, розраховує на духовне переродження радянського суспільства, намагається підірвати його зсередини. При цьому буржуазія шукає опору і підтримку, головним чином, серед націоналістичних і ревізіоністських елементів, морально нестійких, політично незрілих, безпринципних людей. Особливі надії антикомуністи покладають на молодь, яку, за їх розрахунками (оскільки вона не пройшла школи революційної боротьби, не має достатнього практичного досвіду, енергійна і завжди критично настроєна), легше засліпити показною мішурою західного способу життя, демагогічними розмовами про «свободу і демократію» буржуазного світу.

В сучасних умовах буржуазні «теоретики» серйозно переглянули свій арсенал. Їм уже замало теорій, покликаних приховати експлуаторську суть капіталізму («народний капіталізм», «теорія рівних можливостей», «державна загального благоденства»). Антикомуністи проповідують теорію і політику «наведення мостів» між світом капіталізму і світом соціалізму для протаскування ідеологічної контрабанди у соціалістичні країни. Саме цій меті служать, наприклад, теорії «конвергенції» (зближення, злиття соціалізму і капіталізму), «ідеологічного плюралізму», «ідеологічного роззброєння», «деідеологізації».

Ідеологічна боротьба капіталізму проти соціалізму не є лише сферою професіональних теоретиків чи ідеологів-практиків. Активну участь в ній беруть державні діячі, чиновники, дипломати, військові. В імперіалістичних країнах, відзначено в матеріалах XXIV з'їзду партії, створена величезна пропагандистська машина, що стала важливою ланкою державного механізму сучасного імперіалізму. В боротьбі проти комуністичних ідеалів імперіалістична реакція використовує найвитонченіші прийоми і потужні технічні засоби, приводить у дію всі важелі свого пропагандистського апарату: книжкові видавництва, радіо, кіно, телебачення, університетські кафедри тощо²⁵. Головну роль в антикомуністичній пропаганді відіграє Інформаційне агенство США. За час свого існування (з 1953 р.) воно проникло майже в усі неосоціалістичні країни, користується послугами понад 100 короткохвильових радіостанцій, видає для інших країн 85 журналів, 60 газет 29 мовами народів світу загальним тиражем близько 30 млн. примірників.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 344.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 103.

ків²⁶. Над розробкою найновіших рецептів зведення наклепів на соціалістичну дійсність працює близько 150 спеціальних інститутів США²⁷.

Використовуючи новітні засоби інформації і лозунг «деідеологізації», буржуазні теоретики грубо перекручують основні положення ленінізму, фальсифікують діяльність нашої партії, її історію, силкуються культивувати і нав'язати радянському народові свою ідеологію і мораль. Вони намагаються позбавити наших людей віри в ідеали комунізму, посіяти сумніви, занести в соціалістичне суспільство бацили буржуазної ідеології, принизити міжнародний авторитет і величезні заслуги та успіхи Радянського Союзу.

В матеріалах XXIV з'їзду Компартії України зазначалося, що під чорним прапором антикомунізму об'єднуються всі реакційні сили сучасності. В брудному антирадянському хорі ганебна роль відведена заклятим ворогам нашого народу — українським буржуазним націоналістам, підлим зрадникам батьківщини²⁸. Особливу активність останнім часом виявляють сіоністські організації, які взяли на озброєння фашистські методи боротьби проти прогресивного руху. Верховоди міжнародного сіонізму і правителі Ізраїлю не зупиняються ні перед чим, щоб з допомогою «психологічної» війни посилити тиск на світову громадську думку, щоб шляхом наклепів відвернути увагу від ізраїльської агресії на Близькому Сході і загарбницьких дій Сполучених Штатів Америки в Індокитаї.

Коли ми говоримо про ідеологічні диверсії імперіалістичної буржуазії, то розуміємо, що вони не є свідченням її сили. Навпаки, все це говорить про історичну приреченість буржуазного ладу, про намагання його ідеологів будь-якими засобами ідейно підірвати соціалізм і одночасно прикрасити капіталізм. Це говорить і про те, що буржуазна ідеологія вже не спроможна формувати ідеї, які б зацікавили трудящих, оволоділи їх розумом, відповідали б інтересам народу. Це ідеологія без майбутнього, оскільки вона виражає інтереси класу, який сходить з історичної арени. Її призначення — руйнування, боротьба з передовою суспільною думкою.

З буржуазними ідеологами в їх боротьбі проти марксизму-ленінізму, як ідейно-теоретичної основи діяльності міжнародного комуністичного руху, змикаються сьогодні ревізіоністи й опортуністи різних мастей і відтінків. Як правий, так і «лівий» ревізіонізм під виглядом «поліпшення» соціалізму, «демократизації» та «гуманізації» його намагаються вихолостити революційну суть марксизму-ленінізму і розчищають шлях для проникнення буржуазної ідеології в світовий комуністичний рух. XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України розвинули далі ленінське положення про те, що не можна успішно боротися проти імперіалізму, якщо не вести рішучої і безкомпромісної боротьби проти ревізіонізму та опортунізму. В рішеннях з'їздів записано, що боротьба проти ревізіонізму, опортунізму й націоналізму лишається важливим завданням комуністичних партій²⁹.

Ідеологічним диверсіям імперіалізму Комуністична партія Радянського Союзу та комуністичні партії соціалістичних країн, усі марксистсько-ленінські партії світу протиставляють наступальну комуністичну пропаганду. Саме життя, об'єктивна дійсність, говорив

²⁶ «За рубезом», 1969, № 7, стор. 20.

²⁷ «Коммунист», 1970, № 8, стор. 7.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 55.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 14, 22, 24; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 55—56.

Л. І. Брежнев на Всесоюзному з'їзді вчителів, є нашими союзниками в ідеологічній боротьбі. Весь хід подій в світі викриває імперіалізм, зміцнює довір'я трудящих мас до безсмертних ідей наукового соціалізму³⁰.

Життя переконливо доводить, що завтрашній день належатиме комунізмові, марксистсько-ленінському світоглядові, соціалістичній ідеології, пройнятій благородними ідеями пролетарського інтернаціоналізму, гуманізму, яка все більше й більше завойовує розум і серця трудящих усього світу. Виступаючи на Московській нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р., Л. І. Брежнев, говорив: «Ми бачимо, що наші ідеї дедалі більше поширюються в масах. Сьогодні саме марксизм-ленінізм перебуває у наступі, і цей наступ ми повинні розгортати все ширше»³¹.

Цим положенням пронизані рішення XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, в яких наголошено, що треба мобілізувати всі сили на всебічний розвиток ідеологічного наступу проти антикомунізму, проти всіх проявів опортунізму та ревізійонізму, рішуче виступати проти недооцінки ідеологічної роботи. Класові принципи не примирюються, вчить партія, вони перемагають у боротьбі, в якій немає і не може бути нейтралізму, байдужості, пасивності, будь-яких компромісів. Боротьба проти буржуазної ідеології безкомпромісна, бо це боротьба класова, боротьба за людину, за її гідність і свободу, за зміцнення позицій соціалізму і комунізму; це боротьба в інтересах міжнародного робітничого класу. В галузі ідеології не може бути мирного співіснування, як не може бути класового миру між пролетаріатом і буржуазією. «Ми були,— сказано у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— і залишаємось вірними корінним принципам марксизму-ленінізму і ніколи не підемо ні на які поступки в ідейних питаннях»³².

Комуністична партія Радянського Союзу проводить цілеспрямоване політичне виховання трудящих, послідовно бореться проти аполітичності, нігілістичного ставлення до завоювань соціалізму, веде наступальну боротьбу проти буржуазної ідеології. Дотримання ленінського принципу непримиренності до буржуазної ідеології є найважливішим показником наукової зрілості, партійності кожного комуніста, працівників ідеологічного фронту. В рішеннях XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду Компартії України записано, що непримиренна, систематична, наступальна боротьба проти буржуазної та ревізійоністської ідеології — головне в ідеологічній роботі. Виходячи з цього, партія зобов'язує кожного комуніста, всіх радянських людей давати своєчасну, рішучу і ефективну відсіч наскокам буржуазних ідеологів, краще пропагувати наші здобутки, переконливо показувати, які величезні матеріальні і духовні блага поставив на службу народові соціалізм. У Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові партії Л. І. Брежнев сказав, що треба нести сотням мільйонів людей правду про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні³³.

Одним із принципів ідеологічної роботи В. І. Ленін вважав постійний зв'язок її з життям, з практикою комуністичного будівництва. В праці «Що таке «друзі» народу і як вони воюють проти соціал-демократів?» В. І. Ленін писав, що теоретична і практична робота революційних марксистів повинна зливатися воедино, що не можна бути ідейним керівником без теоретичної роботи, як не можна обій-

³⁰ Матеріали Всесоюзного съезда учителей 2—4 июля 1968 г., М., 1968, стор. 21.

³¹ Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 70.

³² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 117.

³³ Там же, стор. 104.

тись без того, щоб спрямовувати цю роботу на запити практичної справи³⁴. В роки Радянської влади Володимир Ілліч вимагав такої постановки ідеологічної роботи, «щоб справа звелася до керівництва практично державним будівництвом. Комунізм повинен стати доступним для робітничих мас, як власна справа». Він вчив, що всю пропаганду необхідно базувати на політичному досвіді господарського будівництва³⁵.

В сучасних умовах зусилля партії, вся її ідеологічна робота мають служити мобілізації мільйонних мас трудящих на свідоме будівництво комуністичного суспільства. Зробити всіх активними учасниками будівництва комунізму — це значить домогтися того, щоб кожна людина розуміла політику партії, глибоко усвідомлювала, що результати втілення її в життя складаються з творчої практики мільйонів, з теоретичного осмислення масами законів суспільного розвитку. І якщо партія забезпечує науковість, реальність політики, то трудящі маси своїми повсякденними справами створюють вирішальні основи для її успіху.

Ленінський принцип зв'язку ідеологічної роботи з життям вимагає, щоб ця робота була не абстрактною, відірваною від дійсності, а базувалася на аналізі й узагальненні самої дійсності. Цей принцип виходить з того, що свідомість людей формується, з одного боку, під впливом об'єктивних умов, а, з другого, — суб'єктивних, до яких належить і ідейно-виховна робота Комуністичної партії. КПРС суворо дотримується ленінського принципу єдності теорії і практики, зв'язку ідеологічної роботи з життям. В матеріалах XXIV з'їзду партії підкреслюється, що активна участь людей у будівництві нового суспільства має поєднуватися з засвоєнням ними комуністичних ідей, наукового світогляду. З'їздом поставлена вимога: посилити зв'язок ідеологічної роботи з життям, надати їй більшого розмаху, дійти до розуму і серця кожного робітника, колгоспника, інтелігента, кожної радянської людини; щоб необхідність активної участі в будівництві комунізму стала особистим переконанням кожного трудівника, його ідейним компасом. XXIV з'їзд КПРС визначив, що одне з центральних місць в ідеологічній роботі повинна займати пропаганда конкретних завдань нашого будівництва, глибоке роз'яснення трудящим смислу і значення рішень з'їзду³⁶.

Зв'язок ідеологічної роботи з життям партія не розглядає спрощено, вузько і не зводить його до безпосереднього виробничого результату. Результативність та дієвість ідеологічної роботи полягають у ступені впливу на світогляд і переконання трудящих, виявляються в громадських діях і справах радянських людей, в умінні керуватися положеннями марксизму-ленінізму в повсякденному житті.

XXIV з'їзд КПРС зазначив, що головне завдання всієї ідеологічної роботи полягає в тому, щоб забезпечити втілення в життя величких планів комуністичного будівництва, домогтися поєднання комуністичних ідей з комуністичними справами, щоб кожна людина не тільки ознайомилася з завданнями, поставленими перед державою і народом, але й активно боролася за їх виконання. В сучасних умовах це означає зосередження зусиль на підвищенні ефективності виробництва, вихованні комуністичного ставлення до праці, розвитку соціалістичного змагання, зміцненні свідомої дисципліни праці. В матеріалах XXIV з'їзду Компартії України наголошується, що слід всемірно

³⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 266.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 331.

³⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 94, 103.

підносити активність трудящих у розвитку нашої економіки, виявленні й використанні резервів виробництва, посиленні режиму економії і бережливості у народному господарстві, виховувати маси на позитивних прикладах, на яскравих зразках наших здобутків³⁷.

У своїй практичній діяльності КПРС неухильно керується ленінським принципом єдності організаційної та ідеологічної роботи. Для того, наголошував В. І. Ленін, щоб принести робітникам політичні знання, домогтися втілення ідей марксизму в життя, забезпечити єдність теорії і практики, Комуністична партія повинна використовувати ідеологічні та організаційні засоби. Тому комуністи мають йти в широкі верстви населення як теоретики, як пропагандисти, як агітатори і як організатори³⁸. В своїх працях післяжовтневого періоду Володимир Ілліч говорив про пропаганду словом і ділом. Стару пропаганду, яка лише роз'яснювала, що таке комунізм, він пропонував замінити новою, яка повинна показати людям, як будувати комунізм. Ідейне загартовування будівника комунізму, вказував В. І. Ленін, не може бути здійснене шляхом просвітництва, його не можна зводити до книжних знань про комунізм. «Якщо раніше,— говорив Володимир Ілліч,— ми пропагували загальними істинами, то тепер *ми пропагуємо роботою*. Це — теж проповідь, але це проповідь дією...»³⁹ Цим самим він застерігав від формального заучування комуністичних лозунгів.

В. І. Ленін підкреслював, що «не можна точно розмежувати, яке питання політичне і яке організаційне. Кожне політичне питання може бути організаційним, і навпаки... Не можна механічно відділити політичне від організаційного. Політика ведеться через людей...»⁴⁰ Єдність ідеологічної та організаційної діяльності партія розглядає як обов'язкову умову підвищення політичної і трудової активності мас. XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України вказали, що кожний працівник ідеологічного фронту покликаний не лише роз'яснювати слухачам програму і завдання партії, а й сприяти організації і мобілізації трудящих на боротьбу за їх здійснення.

Комуністична партія Радянського Союзу завжди приділяла особливу увагу обґрунтуванню і дальшому розвитку ленінського принципу єдності ідеологічної та організаційної діяльності. В рішеннях останніх партійних з'їздів червоною ниткою проходить думка, що дієвість ідейного впливу на трудящі маси перебуває у нерозривному зв'язку з усією її діяльністю як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства.

Вироблені В. І. Леніним основоположні принципи ідеологічної роботи партії, які охоплюють складний процес ідейного формування людини нового суспільства, є цінним вкладом у марксистсько-ленінське вчення про будівництво соціалізму і комунізму. Вони дозволяють партії правильно здійснювати виховання радянських людей в дусі марксистсько-ленінської ідеології, високої комуністичної ідейності та переконаності; роз'яснювати трудящим революційну теорію, політику Комуністичної партії Радянського Союзу, сміливо і впевнено йти до досягнення нових успіхів в ідейно-політичному вихованні радянських людей, в мобілізації їх на виконання завдань будівництва комунізму.

Ленінські принципи ідеологічної роботи, їх творчий розвиток КПРС є надбанням усього світового комуністичного руху. Зв'язана тісними узами інтернаціональної солідарності з братніми марксистсько-ленін-

³⁷ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 51.

³⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 379, 381.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 179.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 273.

ськими партіями та революційними демократичними силами, КПРС розглядає свою ідеологічну роботу як невід'ємну частину світового комуністичного руху і спрямовує її на утвердження ідеалів наукового комунізму, на боротьбу проти буржуазної ідеології. Діяльність нашої партії, спрямована на внесення соціалістичної свідомості в маси і виховання їх у дусі комуністичної ідеології, є прикладом і взірцем, на якому вчаться і який наслідують братні комуністичні та робітничі партії світу. Керуючись ленінськими принципами ідеологічної роботи, марксистсько-ленінські партії творчо застосовують їх у боротьбі проти опортунізму, ревізіонізму і догматизму, в політичному вихованні трудящих мас.

Ідеологічна діяльність КПРС, творчий розвиток теорії марксизму-ленінізму, боротьба за чистоту революційного вчення, проти буржуазної ідеології отримують високу оцінку братніх комуністичних і робітничих партій світу. Про це яскраво й переконливо говорили їх представники на XXIV з'їзді КПРС. Так, перший секретар Центрального Комітету Угорської соціалістичної робітничої партії Янош Кадар у доповіді на X з'їзді своєї партії і у виступі на XXIV з'їзді КПРС підкреслював, що марксистсько-ленінська теорія, заснована Марксом і Енгельсом, розвинута далі Леніним, в нинішніх умовах формується і розвивається в результаті практичної діяльності марксистсько-ленінських партій світу. Він наголошував, що постійним джерелом розвитку ідеології є нерозривний зв'язок теорії і практики, що узагальнення практичного досвіду і дальший творчий розвиток революційної теорії є обов'язком кожної партії. Товариш Кадар зазначив, що авангардну роль в цьому відіграє найбільш випробуваний бойовий загін міжнародного комуністичного руху — Комуністична партія Радянського Союзу⁴¹. Передаючи свій багатющий досвід ідеологічної роботи іншим марксистсько-ленінським партіям світу, КПРС вивчає, узагальнює та переймає краще з їх роботи, що може сприяти успішному вирішенню всесвітньо-історичного завдання — будівництву комунізму.

Побудована на ленінських принципах, ідеологічна діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу виступає найважливішим засобом прискорення будівництва комунізму в нашій країні, досягнення нових перемог соціалізму, революційного та визвольного руху у всьому світі.

⁴¹ «Правда», 24 листопада 1970 р., Привітання XXIV з'їздові КПРС, К., 1971, стор. 13.

РОЛЬ ЖІНОК У ЗАХИСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ

В. І. Ленін приділяв багато уваги участі трудящих у захисті соціалістичної Вітчизни від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції, вивчаючи праці К. Маркса і Ф. Енгельса, де розроблялися проблеми нового комуністичного суспільства, він висунув і обґрунтував положення про історичну необхідність захисту завоювань соціалізму. Остання обумовлювалася насамперед зовнішніми обставинами. В епоху імперіалізму через нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталістичних країн стає можливою перемога соціалізму в одній або кількох державах. За цих умов існує реальна небезпека нападу імперіалістів на соціалістичну державу з метою ліквідації завоювань пролетаріату. У праці «Воєнна програма пролетарської революції» (1916 р.) Володимир Ілліч писав, що перемога соціалізму в одній країні повинна «викликати не тільки тертя, але й пряме прагнення буржуазії інших країн до розгрому переможного пролетаріату соціалістичної держави. В цих випадках війна з нашого боку була б законною і справедливою. Це була б війна за соціалізм, за визволення інших народів від буржуазії»¹.

Обґрунтовуючи необхідність захисту соціалістичної Вітчизни, В. І. Ленін передбачав: у мирний час — всебічну підготовку країни й армії до негайного відбиття нападу ворога, а в разі агресії — всенародну збройну боротьбу, в ході якої об'єднуються зусилля фронту й тилу, мобілізуються всі воєнні, економічні, політичні й духовні сили країни. «Все, що створено народом, — зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, — треба надійно захищати... Будь-який можливий агресор добре знає, що, коли він спробує вчинити ракетно-ядерний напад на нашу країну, він дістане нищівний удар у відповідь»².

Послідовна миролюбна політика Комуністичної партії, її керівництво обороною держави є надійною запорукою успішного захисту соціалістичної Вітчизни.

Вождь революції вважав захист завоювань соціалізму патріотичним обов'язком кожного робітника і селянина, кожного чоловіка і жінки. Основоположники наукового комунізму відзначали величезну роль жінок у суспільному житті. «Кожен, хто хоч трохи обізнаний з історією, знає..., що великі суспільні перевороти неможливі без жіночого ферменту»³, — писав К. Маркс. Розвиваючи думки Маркса, В. І. Ленін висловлював упевненість в тому, що «пролетарські жінки не дивитимуться пасивно, як добре озброєна буржуазія розстрілюватиме погано озброєних або неозброєних робітників»⁴.

Що ж повинна робити жінка? — ставив питання Володимир Ілліч. Чи зможе вона «тільки проклинати всяку війну»? І сам же відповідав:

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 93.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 461.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 68.

«Ніколи жінки пригнобленого класу, який є дійсно революційним, не помиряться з такою ганебною роллю. Вони говоритимуть своїм синам: «Ти виростеш скоро великий. Тобі дадуть рушницю. Бери її і вчись добре військової справи. Ця наука необхідна для пролетарів... для того, щоб боротись проти буржуазії..., щоб покласти край експлуатації, злидням і війнам не шляхом добреньких побажань, а шляхом перемоги над буржуазією»⁵. Вказуючи на необхідність масової участі жінок в обороні країни, він визначив різні напрямки їх діяльності: оборона Батьківщини зі зброєю в руках на фронті; забезпечення Червоної Армії продовольством; піклування про поранених на фронті та в госпіталях; боротьба з розрухою, відбудова народного господарства тощо.

До захисту соціалістичної Вітчизни жінки Росії були підготовлені ще в ході класових битв у період трьох революцій. Велика Жовтнева соціалістична революція, поваливши владу поміщиків і капіталістів, встановила диктатуру пролетаріату. Вперше в історії людства жінка одержала рівні права з чоловіком. Уже в перших декретах Радянської влади і рішеннях з'їздів партії велике місце приділялося створенню всіх умов для підвищення культурного і загальноосвітнього рівня радянських трудівниць, їх активної участі в громадській діяльності.

Жовтнева революція поставила і вирішила завдання: «...вирвати з рук капіталістів фабрики й заводи, щоб зробити знаряддя виробництва загальнонародними і, передавши всю землю селянам, перебудувати сільське господарство на соціалістичних началах»⁶. Це викликало шалену лютю світової реакції. Силкуючись зберегти своє панування, міжнародний імперіалізм і повалені експлуататорські класи спільно виступили проти Країни Рад. За цих умов оборона соціалістичної Батьківщини стала практичним завданням. В. І. Ленін писав: «Ми — оборонці тепер, з 25 жовтня 1917 р., ми — за захист вітчизни з цього дня... Ми — за захист Радянської соціалістичної республіки Росії» і «...священним обов'язком робітників і селян Росії є беззавітний захист республіки Рад»⁷. Пролетарські жінки стали пліч-о-пліч з чоловіками в цьому монолітному строю, повторюючи подвиги своїх славних попередниць, які «...боролись під час Комуни поруч з чоловіками»⁸. Виступаючи на I Всеросійському з'їзді робітниць, Володимир Ілліч показав важливість масової участі жінок у захисті соціалістичних завоювань: «З досвіду всіх визвольних рухів помічено, що успіх революції залежить від того, наскільки в ньому беруть участь жінки»⁹.

Перед лицем смертельної небезпеки, яка загрожувала країні, трудящі жінки мали зробити все, від них залежне, щоб їх чоловіки, сини і навіть вони самі були готові до відсічі агресорові. Вождь революції визначив функції, які може виконувати жінка безпосередньо на фронті: працювати телефоністками і телеграфістками, медичними сестрами і санітарками, на залізницях, в агітаційних пунктах, бути розвідницями тощо. Він особливо наголошував на широкому використанні жіночої праці у воєнних умовах, «...коли справа йде про допомогу армії, про агітацію серед неї. Жінка в усьому цьому повинна брати активну участь, щоб Червона Армія бачила, що про неї дбають, про неї піклуються»¹⁰.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 68—69.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 149.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 13, 41—42.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 68.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 26.

Ці ленінські вказівки втілювалися в життя ще в грізні роки громадянської війни. Зі зброєю в руках жінки захищали завоювання Жовтня в боротьбі проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, самовіддано працювали в тилу, допомагаючи рідній армії. В цей час було прийняте рішення про військову підготовку жінок. Однак це не був крок до створення якихось спеціальних жіночих армій або до масової мобілізації жінок на фронт. Проте й вони повинні були навчитися володіти зброєю, щоб у будь-який момент дати гідну відсіч ворогові.

На заклик партії мільйони робітниць і селянок виявили бажання влитися до лав Червоної Армії і пліч-о-пліч з чоловіками, братами й синами захищати рідну Вітчизну. Одними з перших виступили проти німецьких окупантів робітниці Донбасу. 8 березня 1918 р. через газету «Донецкий пролетарий» вони звернулися до всіх жінок шахтарського краю з закликом: «Соціалістична Вітчизна в небезпеці... Не боячись ні жертв, ні недоліків, повинні ми йти в бій для врятування нашої свободи, нашої соціалістичної Вітчизни. Кожна з нас повинна сказати собі — краще померти в боротьбі, ніж жити у рабстві. А тому в бій, товариші робітниці, на захист свободи, на захист революції, на захист нашої соціалістичної Вітчизни».

Терміново створювалися санітарні і партизанські загони. В усіх містах комуністи організовували штаби, які формували бойові загони. Для керівництва обороною Києва було створено штаб, членом якого, зокрема, була народний секретар внутрішніх справ Є. Б. Бош. У березні — квітні 1918 р. вона брала активну участь у кровопролитних боях, які вів з окупантами полк Червоного козацтва. В складній бойовій обстановці Євгенія Борисівна налагодила випуск полкової газети «К оружию!», багато уваги приділяла залученню селянства до боротьби проти загарбників¹¹.

Мужня кулеметниця 1-го добровольчого батальйону ім. В. І. Леніна 3-ї Особливої Української армії С. Драган відзначилася у боях на підступах до Донбасу. Багато жінок воювало у складі Харківського пролетарського загону. Про сміливість бійця (пізніше — командира роти) цього загону О. Виноград створювалися легенди. Під час оборони Донбасу вона була поранена, але не залишила поля бою, а, відбивши атаку ворога, разом з іншими червоноармійцями захопила гармату і кулемет противника.

Таких прикладів можна навести багато.

В той час, коли на фронтах точилися вперті бої, на всій окупованій загарбниками території України розгорнулася партизанська війна. Народні месники подавали дійову допомогу Червоній Армії, затримуючи просування ворога. Незважаючи на жорстокі репресії, разом з чоловіками підпільну діяльність вели й жінки. Славна дочка українського народу Є. Рачкевич була розвідницею партизанського загону, виконувала різні бойові завдання. Пізніше вона вступила в члени РКСМ, а згодом — РКП(б)¹²⁻¹³. Командиром взводу розвідників особливої вогневої бригади була В. Невзорова¹⁴.

Участь жінок у захисті завоювань соціалізму була широкою і різнобічною, зокрема вони організовували санітарні загони. В серпні 1919 р. було створено комісію з представників Наркомату охорони здоров'я, Політуправління і Відділу робітниць ЦК партії, яка мала планувати підготовку медичних кадрів. На спеціальні курси медичних

¹¹ Червоне козацтво 1918—1923 рр., М., 1923, стор. 247.

¹²⁻¹³ «Красная звезда», 18 березня 1971 р.

¹⁴ В кольцо фронтов. Молодежь в годы гражданской войны, М., 1963, стор. 249.

сестер направляли переважно робітниць. Червоні сестри мали не лише подавати медичну допомогу, але й бути водночас агітаторами.

На заклик партії вступати на курси червоних сестер і санітарок з ентузіазмом відгукнулися радянські жінки. В деяких містах республіки створювалися короткотермінові медичні курси. Так, у Кременчуку на чотиримісячних курсах навчалось 60 трудівниць. А загалом за півтора року (1919—1920 рр.) було підготовлено і відправлено на фронт близько 50 тис. медичних сестер і санітарок¹⁵.

В численних кореспонденціях з фронтів громадянської війни розповідалося про подвиги жінок. У замітці «Комуністка на фронті», опублікованій 28 серпня 1920 р. у «Правде», зазначалося: «Сміливість, рішимість, винахідливість, відданість справі революції — ось чим комуністи і комуністки роблять Червону Армію непереможною». За мужність і самовідданість, виявлені в боях з ворогами Радянської влади, 53 жінки були нагороджені орденом Червоного Прапора¹⁶.

Єдність фронту і тилу — вирішальна умова перемоги, і тому діяльність робітниць і селянок у тилу підпорядковувалася лозунгу «Все — для фронту!» Їх героїчну працю, яка сприяла виникненню комуністичних суботників, В. І. Ленін назвав паростками комунізму: «...Ось зразки цих паростків, ось ті прості, буденні засоби, які нічого пишного, широкомовного, урочистого не передбачають, які на ділі здатні визволити жінку»¹⁷.

Велику допомогу фронтові подали жінки, беручи участь у спеціальних кампаніях. Першою такою кампанією, яка проводилася за ініціативою В. І. Леніна, був «Тиждень допомоги хворому і пораненому червоноармійцю». «Всі наші труднощі й муки — ніщо, — писав вождь революції, — в порівнянні з тим, що випало на долю пораненому червоноармійцеві... Нехай же кожний в тилу пам'ятає про свій обов'язок — допомагати всім, чим можна, пораненому червоноармійцеві»¹⁸. На Україні «Тиждень допомоги хворому і пораненому червоноармійцю» проходив 1—7 липня 1920 р. У цей час жінки збирали для поранених харчі, шили білизну, виконували обов'язки санітарок тощо. Водночас вони проводили в госпіталях агітаційно-пропагандистську роботу. В жовтні 1920 р. під час чергового «Тижня» у 1-й та 2-й обмундирувальних майстернях Харкова щоденно працювало 1400 жінок. 23 жовтня 1920 р. під час недільника чернігівські жінки пошили 1800 кисетів, 695 сорочок тощо. Наприкінці 1920 р. на адресу особливої комісії було надіслано 4 тис. комплектів білизни¹⁹. Неможливо підрахувати всього, що зібрали жінки в тилу для Червоної Армії. К. Цеткін згадувала, як високо цинив В. І. Ленін заслуги жінок у захисті Вітчизни: «Це героїні, великі героїні. Їх визволення не падає їм як подарунок з неба. Вони його заслуговують, вони купляють його своїми жертвами, розплачуються своєю кров'ю навіть тоді, коли не стоять перед гвинтівками білих... Вони тримаються, тримаються тому, що хочуть відстояти Ради, тому що хочуть свободи і комунізму»²⁰.

У глибокому тилу і на фронті, на перев'язувальних пунктах і пунктах харчування — скрізь жінки-патріотки працювали в ім'я перемоги.

¹⁵ В. Бильшай. Решение женского вопроса в СССР, М., 1959, стор. 129.

¹⁶ Ж. Тимченко. Трудящі жінки в боротьбі за владу Рад на Україні, К., 1966, стор. 92.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 382.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 154.

¹⁹ «Известия», 8 жовтня 1920 р.

²⁰ К. Цеткин. Воспоминания о Ленине, т. 5, М., 1969, стор. 40, 64.

Бони були вірними помічниками Червоної Армії в розгромі банд, які завдавали величезних збитків народному господарству молодій республіки Рад. У безприкладній боротьбі з ворогами нового ладу жінки блискуче витримали всі випробування. Завдяки високій свідомості, мужності, самовідданості і згуртованості, масовому патріотичному піднесенню всіх трудящих, молоді і стариків, чоловіків і жінок наша країна змогла розірвати вороже кільце і розгромити контрреволюцію.

Після успішного завершення громадянської війни В. І. Ленін і Радянський уряд накреслили план відбудови народного господарства. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ за короткий строк відбудував зруйноване народне господарство, здійснив індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, культурну революцію. Займаючись мирним будівництвом і вирішуючи господарські завдання, трудящі СРСР не забували ленінських заповітів про те, що «...першою заповіддю нашої політики, першим уроком, який випливає з нашої урядової діяльності..., уроком, який повинні засвоїти собі всі робітники і селяни, це — бути на сторожі, пам'ятати, що ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас. Треба пам'ятати, що від усякої навали ми завжди на волоску»²¹.

Втілюючи в життя ленінські настанови, Комуністична партія завжди виховувала і виховує трудящих у дусі готовності до захисту Батьківщини. Коли гітлерівська Німеччина напала на СРСР, Радянський уряд, враховуючи прагнення жінок зі зброєю в руках захищати рідну Вітчизну, дозволив брати їх на військову службу. Для радянських жінок, які ділили з чоловіками тягар боротьби проти окупантів, Велика Вітчизняна війна була величезним екзаменом на стійкість, мужність, вірність соціалістичній Батьківщині. За роки війни багато патріоток оволоділо різними військовими спеціальностями. Вони водили в бій літаки і танки, ходили в розвідку, вели вогонь з гармат. Лише через Всеобуч було підготовлено 214 тис. дівчат-снайперів, кулеметниць тощо²². Вже з липня 1941 р. починається формування жіночих авіаційних полків. Для того, щоб одержати направлення на фронт, необхідно було за короткий строк вивчити тактику бою, штурманську справу, озброєння літаків. У 1941—1945 рр. жіночий авіаційний полк, командиром якого була М. М. Раскова, здійснив 24 тис. бойових вильотів, скинувши на ворога майже 3 млн. кг бомб²³.

Під вогнем противника, нехтуючи небезпекою, жінки-медики* перев'язували поранених, виносили їх з поля бою, по кілька діб без відпочинку стояли біля операційного стола, проводили ночі біля ліжок тяжкопоранених, не вагаючись віддавали їм свою кров.

Багато жінок і дівчат служили в частинах протиповітряної оборони. Вони зарекомендували себе не лише зразковими солдатами, але й вмільми, вольовими командирами, здатними керувати бойовими діями, виховувати мужніх бійців. Так, у Київському корпусному районі ППО понад 870 жінок і дівчат служило молодшими командирами²⁴.

²¹ В. І. Ленін. Твєри, т. 33, стор. 117—118.

²² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, стор. 117.

²³ «Красная звезда», 19 березня 1971 р.; М. Чечнева. Боевые подруги мои, М., 1967, стор. 4.

* За роки Великої Вітчизняної війни лише через організації Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця було підготовлено понад 300 тис. медичних сестер і понад 500 тис. сандружинниць.— История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, стор. 118.

²⁴ «Военно-исторический журнал», 1968, № 2, стор. 49.

В перемогу над чорними силами фашизму великий вклад внесли радянські розвідниці. Виконуючи свої нелегкі обов'язки, вони самовіддано служили Батьківщині. Вітчизна високо оцінила їх бойові заслуги: дванадцятьом присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а тисячі нагороджені орденами і медалями.

Радянські жінки брали активну участь у партизанському русі. На заклик партії, за зелінням серця вони йшли в загони народних месників. Відзначаючи подвиг Зої Космодем'янської, М. І. Калінін говорив: «Комсомолка-партизанка Зоя Космодем'янська піднялася на вищий ступінь патріотизму і моральної величч. Вона немов увібрала в себе всі кращі почуття, які вироблені нашим народом в його історичному розвитку»²⁵. Ці слова можна адресувати й тисячам інших патріоток.

Ніколи ще не знала історія таких прикладів масового героїзму і самопожертви, ніколи ще патріотизм не проявлявся з такою силою, як у роки Великої Вітчизняної війни. Безприкладна любов до Радянської Батьківщини, до народу, до людини — ось що породжувало подвиги, ось що перетворювало тендітних дівчат на казкових богатирів. Стійко і мужньо поруч зі своїми братами і чоловіками боролися радянські жінки на фронтах Вітчизняної війни. Близько 120 тис. з них нагороджено орденами і медалями, 75 удостоєно високого звання Героя Радянського Союзу.

На фабриках і заводах, розміщених у тилкових районах, чоловіків, які пішли на фронт, замінили їх матері, дружини й сестри. На 10 жовтня 1942 р. жінки становили 52% всіх робітників промислових підприємств²⁶. Вони виконували й основні сільськогосподарські роботи. Характеризуючи трудовий героїзм жінок у тилу, академік Є. О. Патон, який в роки війни працював на Уралі, згадував: «Ніколи не забуду жінок тих років. Сотні їх приходили на завод, часто разом зі своїми синами-юнаками виконували найтяжчу чоловічу роботу: годинами стояли в чергах і виховували дітей, замінювали їм батька, не згиналися під тягарем горя, коли прибувала «похоронна» на чоловіка, сина або брата. Це були справжні героїні трудового фронту, гідні захоплення»²⁷.

Оцінюючи внесок жінок у перемогу над фашизмом, Л. І. Брежнєв говорив: «З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися величч духу і незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, вірність, любов до Вітчизни, їх безмежна наполегливість у праці і героїзм на фронті. Образ жінки-бійця з гвинтівкою в руках, біля штурвала літака, образ санітарки, сестри або лікаря з погонами на плечах житиме в нашій пам'яті як світлий приклад самовідданості і патріотизму»²⁸.

І зараз радянські жінки разом з усім народом пильно стежать за підступами ворогів миру і соціалізму. Вони віддають усі сили і знання для дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності соціалістичної Батьківщини. Справжні патріотки, радянські жінки виховують у дітей почуття обов'язку за першим закликом партії стати на захист рідної Вітчизни.

²⁵ М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании, М., 1946, стор. 85.

²⁶ Е. Бочкарева. Светлый путь, М., 1967, стор. 221.

²⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, М., 1961, стор. 180.

²⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 131.

СОЦІАЛІЗМ І ІСТОРИЧНА ДОЛЯ НАРОДІВ КОЛИШНІХ КОЛОНІАЛЬНИХ ТА ЗАЛЕЖНИХ КРАЇН

Одним з найважливіших історичних процесів сучасності, що сприяють революційному оновленню людства, є швидкоплинний розпад колоніальної системи. В боротьбу проти імперіалізму, за остаточну ліквідацію світової капіталістичної системи вливаються все нові революційні сили. Збуваються пророчі слова В. І. Леніна про те, «що в грядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернеться проти капіталізму і імперіалізму і, може, відіграє далеко більшу революційну роль, ніж ми сподіваємось»¹.

Протягом останніх 15—20 років на уламках колишніх колоніальних імперій створилися десятки нових держав, які прагнуть закріпити свою національну незалежність і вирватися з-під економічного гніту іноземних монополій. «Крах колоніальної системи,— відзначалося на міжнародній нараді комуністичних і робітничих партій 1969 р.,— істотно ослабив позиції імперіалізму. *Останнє десятиріччя дедалі зростала роль антиімперіалістичного руху народів Азії, Африки і Латинської Америки у світовому революційному процесі*»².

Відзначаючи успіхи національно-визвольного руху, його вклад у боротьбу проти імперіалізму на сучасному етапі, необхідно, разом з тим, підкреслити взаємозв'язок цих успіхів зі здобутками міжнародного робітничого руху та світової соціалістичної системи — двох інших провідних революційних сил сучасності.

Успіхи національно-визвольного руху в колоніальних країнах завжди були тісно пов'язані з розвитком світового революційного процесу. Основоположники наукового соціалізму К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово вказували на діалектичний взаємозв'язок антиколоніальної національно-визвольної боротьби з робітничим революційним рухом. Вивчаючи соціально-економічні процеси, велику увагу вони приділяли національно-колоніальній проблемі: всебічно дослідили походження світової колоніальної системи, розкрили значення колоніальних загарбань та експлуатації народів колоніальних країн для розвитку капіталістичного способу виробництва. Це одне з найважливіших джерел нагромадження капіталу було чітко визначене ними уже в перші роки спільної творчої діяльності, зокрема в праці «Німецька ідеологія».

Питання про значення і роль колоніальної системи в процесі становлення та розвитку капіталістичних виробничих відносин було пізніше всебічно розроблене К. Марксом у його геніальній праці «Капітал». Колонії, як зазначав К. Маркс, забезпечували ринок збуту для мануфактур, що швидко виникали, а монопольне володіння цим ринком забезпечувало посилене нагромадження. «Скарби, добуті за межами Європи з допомогою безпосереднього грабежу, поневолення

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 444.

² Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій, Москва, 5—17 червня 1969 р., К., 1969, стор. 280.

тубільців, убивств, припливали в метрополію і тут перетворювалися в капітал»³.

Визначаючи місце і роль колоніалізму в історичному процесі, Маркс і Енгельс вказували на ту жорстокість і варварські методи, за допомогою яких створювалася світова колоніальна система. «Глибоке лицемірство і властиве буржуазній цивілізації варварство,— підсумовував свої роздуми і дослідження К. Маркс,— постають перед нашими очима в оголеному вигляді, коли ми цю цивілізацію спостерігаємо не в себе дома, де вона набирає респектабельних форм, а в колоніях, де вона виступає без усяких покровів»⁴.

На численних конкретних прикладах Маркс і Енгельс викрили хижацькі дії колонізаторів і нещадно зривали з них маску лицемірства. Вони гнівно засуджували жорстокість і насильства, до яких вдавалися колонізатори з метою загарбання нових або ж утримання поневолених земель. «Відкриття золотих і срібних копалень в Америці, викоренення, поневолення і поховання живцем тубільного населення в рудниках, перші кроки до завоювання і пограбування Ост-Індії, перетворення Африки в заповідник полювання на чорношкірих — такий був світанок капіталістичної ери виробництва»⁵. Заради прибутків американський капіталізм відновив рабство.

Старим фальшивим аргументом правлячих експлуататорських кіл великих капіталістичних країн Заходу та їх прислужників, що мав виправдати колонізаторську політику, було також антинаукове твердження про інтелектуальну неповноцінність поневолених народів, їх нездатність самостійно запровадити капіталістичну «цивілізацію». Маркс і Енгельс рішуче відкидали подібні вигадки і відзначали високий інтелект та інші позитивні національні риси цих народів, цінували їх за волелюбство і глибоко вірили в їх творчі можливості.

Зрештою, колоніалізм і в Європі не гребував розбоями і злочинами, до яких він вдавався на Сході. Ірландському народові першому на європейському континенті довелося повною мірою зазнати колонізаторських домагань з боку Англії.

Аналізуючи становище і події на Сході, в колоніальних і залежних країнах, Маркс і Енгельс вбачали, що там народжується велика революційна сила. Національно-визвольний рух в Індії, Китаї та інших країнах Сходу, так само як і на європейських територіях, що перебували на колоніальному становищі, зокрема, в Ірландії, був, на їх думку, тісно взаємозв'язаний з робітничим революційним рухом у розвинутих капіталістичних країнах і мав за певних умов відіграти важливу роль у революції в Європі. Ірландська проблема, що саме в той час набрала особливого значення в політичному житті всього континенту (піднесення там аграрного руху і жорстокі розправи англійського уряду над ірландськими революціонерами) мала велике практичне значення для усвідомлення європейським пролетаріатом значимості національно-колоніального питання в цілому. «Народ, який поневолює інший народ,— стверджував К. Маркс,— кує свої власні кайдани»⁶.

Маркс і Енгельс рішуче виступали на захист поневоленого народу Ірландії. «...*Національне визволення Ірландії є для нього (англійського пролетаріату — С. П.) не абстрактне питання справедливості*

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 709.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9, стор. 221.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 706.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 418.

і людинолюбності, але перша умова його власного соціального визволення»⁷.

Національна відокремленість, а тим більше ворожнеча — гальмо для широго братерства, а значить і спільної боротьби народів за їх соціальне визволення. На прикладі взаємовідносин між ірландськими та англійськими робітниками основоположники марксизму показали, що національні протиріччя вигідні лише буржуазії для того, щоб тримати народ у покорі, відвертати трудящих від революційної боротьби проти капіталістичної експлуатації.

На основі глибокого наукового аналізу К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали основи революційно-пролетарської політики в національно-колоніальному питанні. Вони науково довели діалектичний взаємозв'язок між національно-визвольною боротьбою народів поневолених колоніальних країн і становищем трудящих та робітничим революційним рухом у метрополіях і визначили завдання пролетаріату у цій боротьбі.

Основоположники марксизму завжди наполягали на необхідності для революційного пролетаріату рішучої боротьби проти колоніалізму в усіх його формах. Завоювавши владу, пролетаріат повинен негайно покінчити з будь-яким національним гнобленням, колоніальними війнами та колоніальною експлуатацією.

«Політика Маркса і Енгельса в ірландському питанні,— писав В. І. Ленін,— дала видатний, що донині зберіг величезне *практичне* значення, зразок того, як повинен ставитися пролетаріат гноблячих націй до національних рухів...»⁸.

За самого початку своєї революційної діяльності Маркс і Енгельс глибоко вірили, що колоніалізму, як і будь-якій іншій формі національного і соціального гноблення, з перемогою пролетаріату та встановленням його влади буде покладено край. «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою.

Разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою»⁹.

В останні роки свого життя Ф. Енгельс, з радістю відзначаючи поширення ідей соціалізму на схід та південний схід Європи, вважав, що цей фактор, безумовно, має справити великий революціонізуючий вплив на народи колоніального Сходу. Він також вказував на деякі нові явища в розвитку капіталістичної економіки (зокрема, вивезення капіталу за кордон) та в поділі колоній. Проте головних змін у світовій економіці та політиці, що намітилися в період переходу від капіталізму до імперіалізму, основоположникам наукового комунізму вже не довелося узагальнити. «До імперіалізму Маркс і Енгельс не дожили,— писав В. І. Ленін.— Тепер склалась система жменьки (5—6 числом) «великих» імперіалістичних держав, з яких кожна гнобить чужі нації...»¹⁰.

В останній чверті XIX ст. капіталізм вступив у нову, останню стадію свого розвитку — стадію імперіалізму. Епоха імперіалізму означала новий ступінь і в розвитку системи колоніальної експлуатації. В цей період імперіалістичне гноблення колоній і залежних країн досягло свого найвищого рівня. «Капіталізм переріс, — зазначав В. І. Ленін,— у всесвітню систему колоніального гноблення і фінансового приду-

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32, стор. 529.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 406.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 317.

шення жменькою «передових» країн гігантської більшості населення землі»¹¹. Перед початком першої світової війни тільки шість держав тримали в колоніальній залежності понад півмільярда населення¹².

В. І. Ленін писав, що «фінансовий капітал і відповідна йому міжнародна політика, яка зводиться до боротьби великих держав за економічний і політичний поділ світу, створюють цілий ряд *перехідних* форм державної залежності. Типові для цієї епохи не тільки дві основні групи країн: країни, що володіють колоніями, і колонії, але й різноманітні форми залежних країн, політично, формально самостійних, на ділі ж обплутаних сітями фінансової і дипломатичної залежності»¹³.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що імперіалізм, на відміну від домонополістичного капіталізму, характеризується всесвітнім капіталістичним господарством, що історично склалося. Імперіалізм створює всесвітню економічну і політичну систему на основі міжнародного капіталістичного поділу праці, нав'язаного імперіалістичними державами народам колоніальних і залежних країн. Отже, в епоху імперіалізму закон відповідності виробничих відносин характерові і рівневі розвитку продуктивних сил починає діяти в міжнародному масштабі.

Національні відносини в світовій системі імперіалізму, що склалися на основі колоніалізму і базувалися на антагоністичних капіталістичних виробничих відносинах, були також антагоністичними і не могли змінитися без ліквідації цієї своєї основи.

Таким чином, В. І. Ленін показав, що об'єктивні причини національно-визвольних революцій і воєн криються в експлуатації народів колоній і напівколоній жменькою імперіалістичних монополій.

В. І. Ленін визначив місце та історичну роль національно-колоніального питання в боротьбі пролетаріату за перемогу соціалістичної революції. Він сформулював і обґрунтував, зокрема, тезу про те, що заміна капіталізму соціалізмом включає в себе не тільки пролетарські революції, а й *«цілий ряд демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинених, відсталих і пригноблених націях»*¹⁴.

Думка про необхідність єдності різних течій революційної боротьби пронизує всі найважливіші ленінські праці, присвячені національному або національно-колоніальному питанням.

Розробляючи наукову програму з національного питання, В. І. Ленін одним з її ключових пунктів вважав, як відомо, право націй на самовизначення. Ленін учив, що в ім'я інтернаціональної єдності в боротьбі проти капіталізму і різних форм національного гноблення пролетаріат в імперіалістичних країнах повинен стояти за найрішучішу підтримку права пригноблених націй на самовизначення аж до відокремлення¹⁵. Разом з тим, Ленін учив, що національне питання не повинно заслоняти і затемнювати завдання пролетарської революції. Тому всяку національну вимогу, всяке національне відокремлення пролетаріат повинен оцінювати під кутом зору своєї класової боротьби.

В. І. Леніну належить заслуга обґрунтування найважливішого положення про співвідношення класових, соціальних сил у національно-визвольному русі. Розробка цієї проблеми мала величезне значення для сформулювання принципів стратегії і тактики пролетаріату і його партій у національно-визвольних революціях. В. І. Ленін зробив важ-

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 175.

¹² Там же, стор. 238.

¹³ Там же, стор. 243.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 46—47.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 327; т. 24, стор. 51 та ін.

ливий висновок про те, що з боку колоній і напівколоній «національні війни *проти* імперіалістських держав не тільки можливі й імовірні, вони неминучі і *прогресивні, революційні...*»¹⁶ Він не тільки обґрунтував можливість і неминучість прогресивних, революційних національних воєн в епоху імперіалізму, але й визначив умови їх перемоги. Для цього, вказував він, «потрібне або з'єднання зусиль величезного числа жителів пригноблених країн (сотні мільйонів в узятому нами прикладі Індії та Китаю), або *особливо* сприятливе сполучення умов інтернаціонального становища (напр., паралізованість втручання імперіалістських держав їх знесиленням, їх війною, їх антагонізмом і т. п.), або *одночасне* повстання пролетаріату однієї з великих держав проти буржуазії (цей останній у нашому переліку випадок є першим з точки зору бажаного і вигідного для перемоги пролетаріату)»¹⁷.

Особливої уваги заслуговує лєнінська оцінка значення повстання пролетаріату в одній з найбільших країн як найсприятливішої умови для успіху національно-визвольного руху. Жовтнева революція «дала світові зразок розв'язання корінних соціальних проблем: повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, перетворення приватної, буржуазно-поміщицької власності в суспільну, соціалістичну, справедливого розв'язання аграрного питання на користь селян, визволення залежних народів від колоніального і національного гніту, створення політичних та економічних передумов побудови соціалізму»¹⁸.

Жовтнева революція з'єднала в могутній потік боротьбу пролетаріату та інших революційних сил за соціалізм з боротьбою пригноблених народів проти національно-колоніального гніту. Вона розкрила життєвість і необхідність союзу робітничого руху з національно-визвольною боротьбою народів — в ім'я перемоги над імперіалізмом, в ім'я торжества національної та соціальної свободи. Перша в світі соціалістична держава стала могутнім оплотом антиімперіалістичної боротьби, другом і захисником пригноблених народів. Величезне значення для розуміння всіма пригнобленими народами суті нової політики Радянської держави мало звернення Радянського уряду до всіх трудящих мусульман Росії і Сходу, з яким 20 листопада (3 грудня) 1917 р. виступив В. І. Ленін. У цьому документі одержали підтвердження і дальший розвиток основні принципи лєнінської зовнішньої політики Радянської держави щодо пригноблених народів, принципи рівності і свободи, готовності Радянської держави подавати всіляку допомогу народам у їх справедливій боротьбі.

Жовтнева революція відкрила епоху переможних національно-визвольних рухів. Розкриваючи історичне значення досвіду боротьби за Радянську владу в нашій країні, В. І. Ленін говорив, що наш досвід «покаже народам Сходу, що хоч які слабі ці народи, хоч якою непереможною здається могутність європейських гнобителів, які застосовують в боротьбі всі чудеса техніки і воєнного мистецтва, проте революційна війна, яку ведуть пригноблені народи, коли ця війна зуміє пробудити дійсно мільйони трудящих і експлуатованих, криє в собі такі можливості, такі чудеса, що визволення народів Сходу є тепер цілком практично здійснимим...»¹⁹.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 289.

¹⁷ Там же.

¹⁸ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 15—16.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 131.

Під безпосереднім впливом Жовтневої революції розпочалося могутнє піднесення національно-визвольного руху в Китаї, Індії, Туреччині, Ірані, Афганістані, Монголії, Кореї, Єгипті та інших країнах світу. Перемога соціалістичної революції в Росії поклала початок розпаду колоніальної системи імперіалізму. Капіталізм зазнав перших серйозних поразок.

Розкривши (з урахуванням корінних зрушень на міжнародній арені) нові риси в національно-визвольному русі, В. І. Ленін розвинув ідею К. Маркса і Ф. Енгельса про можливість переходу економічно відсталих країн до соціалізму, минаючи капіталізм. Глибоку марксистську розробку цієї проблеми В. І. Ленін дав у ряді своїх праць і виступів. Питання про допомогу країн перемігшого соціалізму економічно слаборозвиненим країнам він висував як першочергову необхідну умову їх переходу на соціалістичний шлях розвитку.

В. І. Ленін сформулював основні закономірності революційно-визвольної боротьби пригноблених народів; розробив теорію і практику національно-колоніальних революцій як складову частину загального питання про світову пролетарську революцію; обґрунтував неминучість загибелі колоніальної системи імперіалізму; визначив основні шляхи і засоби боротьби народів колоніальних і напівколоніальних країн за національну незалежність, демократію і соціалізм.

Правильність ленінської теорії і тактики національно-визвольних революцій підтверджена історичним розвитком людства і досвідом революційної національно-визвольної боротьби народів багатьох країн світу.

Разом із зростанням політичної та економічної могутності Радянської держави, успіхами в будівництві соціалістичного суспільства на основі рівноправності й дружби всіх радянських народів, ліквідацією господарської та соціально-економічної відсталості колишніх колоніальних і напівколоніальних окраїн Росії збільшився революціонізуючий вплив прикладу СРСР на народи Азії, Африки та Латинської Америки. При цьому сили і можливості імперіалізму слабшали і зменшувалися як внаслідок зміцнення Радянського Союзу, так і в зв'язку з загостренням усіх властивих імперіалізму протиріч в обставовці, коли його безроздільне панування в світі було ліквідоване. За цих умов між першою і другою світовими війнами значно посилюється рух народів Далекого, Середнього та Близького Сходу за відновлення своєї національної незалежності, проти колонізаторів. Успішно завершується революція в Туреччині, народ якої добився визнання своєї державної самостійності в ході національно-визвольної війни. В Китаї значного розмаху набрав революційний рух, у ході якого пролетаріат очолив революційну боротьбу китайського народу за ліквідацію напівфеодалного, напівколоніального ладу. Антиімперіалістична боротьба поширювалася в арабських країнах. Була проголошена незалежність Ірану, Афганістану, Єгипту та Іраку. Масового характеру набув робітничий рух у Латинській Америці. Однак на першому етапі кризи імперіалізм ще утримував ці країни в напівколоніальній залежності. Основна ж маса слаборозвинених країн залишалася колоніями.

На початку другої світової війни колоніальний режим зберігався на території понад 42 млн. кв. км (або 31,2% площі світу), де проживало 660,4 млн. чол. (більш 30% населення земної кулі)²⁰. В цей період імперіалізм був ще досить сильним, щоб, ідучи на окремі поступки національно-визвольному рухові, зберігати систему колоніального гноблення та експлуатації.

²⁰ Крушение колониализма, М., 1963, стор. 56.

В період минулої світової війни розпочався другий етап загальної кризи капіталізму, особливістю якого було також могутнє піднесення національно-визвольної боротьби народів колоніальних і залежних країн. Смертельна небезпека фашистського поневолення сколихнула весь світ. На боротьбу проти цієї небезпеки піднялися всі волелюбні народи.

Ідеї боротьби за свободу оволоділи мільйонами населення колоніального світу, і їх рух за свободу не міг зупинитися напівдорозі, обмежившись лише визволенням від фашистських загарбників або ж усуненням фашистської загрози. До того ж ще ряд зовнішніх факторів суттєво сприяв активізації національно-визвольного руху. Особливо велике значення мав приклад Країни Рад. Численні народи колишніх колоніальних окраїн, об'єднані в СРСР, не лише піднялися в політичному, економічному та культурному відношенні до соціалізму, але й відстояли свою національну свободу від зазіхань зовнішніх ворогів.

Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, розгром німецького та італійського фашизму в Європі і японського мілітаризму в Азії були нищівним ударом по всій світовій системі імперіалізму. Розбитими виявилися збройні сили іноземних поневолювачів на території багатьох колишніх колоніальних і залежних країн, розгромлені імперіалістичні Японія, Німеччина та Італія, суттєво ослабили старі колоніальні держави — Англія і Франція. Разом з тим, перемога народно-демократичних революцій у ряді країн Європи й Азії, вихід соціалізму за межі однієї країни і створення світової системи соціалізму ознаменували початок зміни співвідношення сил на міжнародній арені на користь сил миру, демократії і соціалізму.

За цих умов розпочалася нова хвиля національно-визвольних революцій, яка привела до переростання кризи колоніальної системи в її завершальну фазу — фазу розпаду.

Процес ліквідації колоніальних імперій одержав могутній стимул у результаті перемоги народно-демократичних і соціалістичних революцій у ряді азіатських країн — Північному В'єтнамі, Китаї, Північній Кореї. Уже в перші післявоєнні роки здобувають незалежність і такі найбільші країни недавнього колоніального світу, як Індія, Індонезія, Бірма та ін. Протягом першого післявоєнного десятиріччя на шлях національного розвитку стали також Цейлон, Сирія, Ліван, Йорданія та інші країни.

Однак імперіалісти все ще намагалися зупинити розпад колоніальної системи. Вдаючись до застосування військової сили, вони розраховували відродити минулі колоніальні порядки. Такою спробою була війна, яку вели Сполучені Штати під прапором ООН у Кореї, і «брудна війна» французьких колонізаторів в Індокитаї. В обох випадках наслідки виявилися переконливим свідченням повної неспроможності надій колонізаторів. У результаті воєнної поразки, а також під тиском прогресивних сил світу, очолюваних соціалістичними країнами, імперіалісти змушені були припинити воєнні дії в Кореї та Індокитаї. Боротьба голландських колонізаторів проти Індонезії, воєнні операції Франції у Сирії та Алжирі, інтервенція проти Куби, агресія імперіалістичних держав проти Єгипту, як відомо, також закінчилися крахом.

На другому етапі загальної кризи капіталізму все тісніше згуртовувалися основні революційні сили сучасності: світова система соціалізму, міжнародний революційний рух робітничого класу, національно-визвольний рух. Під натиском цих об'єднаних сил розпад колоніальної системи вступив у стадію завершення.

З середини 50-х років розпочався новий, вищий етап у розвитку світового революційного процесу. Це стало також початком нового,

третього етапу кризи і розпаду колоніальної системи імперіалізму. Процес ліквідації цієї системи набрав всесвітнього (глобального) характеру, бо національно-визвольна боротьба народів спрямовувалася не лише проти тієї чи іншої колоніальної держави-метрополії, але й проти всієї колоніальної системи в цілому.

Під ударами антиімперіалістичних, національно-визвольних революцій уже майже повністю розпалася створена капіталізмом колоніальна система гноблення народів. На місці колишнього колоніального світу створилося понад 70 незалежних національних держав. Більшість країн, що визволилися з-під капіталістичного гніту, проводять незалежну миролюбну політику. Сили імперіалізму виявилися ще більше ослабленими та ізольованими. «У багатьох країнах Азії і Африки національно-визвольний рух вступив у нову фазу,— зазначалось у документах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р.— В цій зоні виникла велика кількість національних держав, що внесло істотні зміни в політичну структуру світу і сприяло зміні співвідношення сил на шкоду імперіалізму. Майже цілком ліквідовані старі колоніальні імперії»²¹.

Вихід молодих національних держав на міжнародну арену є новим підтвердженням правильності ленінського передбачення про великі революційні можливості народів Сходу. «За періодом пробудження Сходу,— говорив В. І. Ленін на II з'їзді комуністичних організацій народів Сходу в 1919 р.,— в сучасній революції настає період участі всіх народів Сходу у вирішенні долі всього світу, щоб не бути тільки об'єктом збагачення. Народи Сходу прокидаються для того, щоб практично діяти і щоб кожний народ розв'язував питання про долю всього людства»²².

Тепер практично вирішено питання про політичне самовизначення більшості колишніх колоніальних народів. Політичне визволення цих народів і одержання ними національної державності відкриває можливості для повного визволення від імперіалізму, для соціально-економічного прогресу. На цьому етапі національна державність використовується народами для продовження національно-визвольної боротьби проти імперіалізму в економічній галузі, що зумовлює, перш за все, створення сучасної національної економіки і ліквідацію капіталістичного поділу праці. Послідовна боротьба за повне економічне визволення від імперіалізму передбачає вихід країн, що визволилися, з системи світового капіталістичного господарства, а також боротьбу проти внутрішніх реакційних сил.

З цього випливає, що національно-визвольний рух з великої революційної сили, спрямованої проти імперіалізму, неухильно переростає відтепер у силу, спрямовану проти капіталізму як соціальної системи. На цьому етапі відбувається зближення завдань боротьби за національне визволення з завданнями боротьби за соціальне визволення трудящих. Як зазначав у своїй доповіді на XXIV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «*боротьба за національне визволення у багатьох країнах почала практично переростати в боротьбу проти експлуататорських відносин, як феодальних, так і капіталістичних*»²³.

Процес остаточної ліквідації колоніалізму нездоланний. Але, в той же час, імперіалістичні сили, міжнародні монополії не залишають спроб задušити національно-визвольний рух. Вони намагаються зберегти панування колонізаторів насамперед на півдні Африки, відродити

²¹ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій, стор. 280.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 137—138.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 20.

його у видимих і прихованих формах в інших частинах світу. Під іноземним пануванням ще перебувають деякі території Азії, Африки, Океанії та Америки. Хоч за питомою вагою колоніальні володіння, які ще збереглися, й незначні, імперіалізм уперто не хоче позбуватися їх, а використовує як для своїх корисливих цілей, так і в боротьбі проти національно-визвольного руху, перетворивши їх на свої опорні пункти — систему воєнно-стратегічних баз агресивних імперіалістичних блоків.

У колоніальний заповідник перетворено більш як 15% території Африки. Понад 30 млн. африканців все ще перебувають під гнітом експлуатації, расизму, апартеїду та інших нелюдських форм колоніалізму. Рабські умови насаджуються в колоніях з метою одержання надприбутків монополіями США, Англії та інших західних держав.

По суті на півдні африканського континенту народи зіткнулися з своєрідним колективним колоніалізмом, зі змовою, в якій беруть участь не тільки Південно-Африканська Республіка, Родезія і Португалія, але також Англія, США і деякі їхні союзники по НАТО. Колоніальні війни Португалії проти народів Анголи, Мозамбіку і Гвінеї (Бісау), систематичні акти агресії проти Гвінеї і Сенегалу, порушення Англією та іншими західними країнами ембарго, встановленого ООН на поставки зброї расистським режимам ПАР і Родезії, розширення торгівлі й економічного співробітництва з ними — все це окремі ланки одного ланцюга, яким імперіалісти хочуть задушити національно-визвольний рух.

Горить земля під ногами колонізаторів. На останніх маленьких острівцях колоніалізму, які ще залишилися в Азії та Африці, займається полум'я визвольної боротьби. І перед патріотичними силами молодих незалежних країн, що визволилися, постає найважливіша проблема ліквідації тяжкої спадщини колоніалізму — економічної відсталості цих країн, підвищення життєвого рівня трудящих мас. Західні держави, до економіки яких насильно були прикуті країни, що нині визволилися, не лише експлуатують народи цих країн та їх природні багатства, але й перекладають на них додатковий тягар, породжений нестабільністю економіки капіталістичного світу. Країни, які розвиваються, дуже гостро відчувають на собі притамані капіталістичній системі періодичні спади і нестійкість, кризові явища і валютно-інфляційні процеси.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії підкреслював, що «імперіалісти систематично грабують народи десятків країн Азії, Африки, Латинської Америки. Мільярди доларів викачують вони щороку з так званого «третього світу». Тим часом, за даними опублікованої ООН у 1970 році доповіді про продовольче становище в світі, 375 мільйонів чоловік на цих континентах живуть на грані голодної смерті»²⁴.

Докорінно іншою є політика соціалістичних країн по відношенню до молодих незалежних держав «третього світу». Після завоювання політичної незалежності особливого значення набула економічна і науково-технічна допомога молодим державам з боку соціалістичних країн. Ця допомога надається у все зростаючих масштабах на принципах рівноправного співробітництва, на умовах, вигідних для обох сторін. Економічне і технічне співробітництво з СРСР та іншими соціалістичними державами відкриває перед країнами, що визволилися, широкі перспективи, дає можливість швидше ліквідувати економічну відсталість, добитися соціального прогресу.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 18.

Соціалістичне господарство, на відміну від капіталістичного, не знає спадів і криз. Тому торгівля з соціалістичними державами є важливим стабілізуючим фактором для становища країн «третього світу» на світовому ринку.

Країни — члени РЕВ надають економічну і технічну допомогу майже 60 державам, що розвиваються. За їх участю споруджено і введено в експлуатацію понад 1200 і споруджується ще близько 800 промислових та інших об'єктів.

Соціалістичні країни вважають своїм інтернаціональним обов'язком надання багатьом з країн, які розвиваються, великих і вигідних кредитів, сприяють будівництву і оснащенню промислових підприємств і, що особливо важливо, будівництву підприємств важкої індустрії, подають цим країнам велику науково-технічну допомогу, в тому числі й висококваліфікованими спеціалістами. Ця допомога молодим національним державам і співробітництво з ними не зв'язані з будь-якими політичними умовами або вимогами. Все це зумовлює можливість для країн, які розвиваються, в короткий історичний строк без будь-якого ущемлення свого державного суверенітету вирішити проблему індустріалізації.

Розвиток і зміцнення всебічних зв'язків з соціалістичними країнами посилює політичну і державну самостійність країн, що розвиваються, підвищує їх міжнародний авторитет, створює сприятливі умови для вибору найпрогресивнішого шляху соціально-економічного розвитку. Розвиток і зміцнення співробітництва країн, що розвиваються, з світовою системою соціалізму в галузі науки, культури, освіти й охорони здоров'я сприяє прискоренню процесу національного відродження духовної культури народів, що визволилися, створенню кадрів національної інтелігенції.

Радянський Союз, як і світова система соціалізму в цілому, продовжує подавати силам національного визволення країн, що розвиваються, не тільки економічну, а й всебічну моральну та політичну, а в окремих випадках — і військову допомогу та підтримку в їх справедливій боротьбі за національне відродження і зміцнення своєї державної та економічної незалежності. Ще в 1960 р. Радянський Союз виступив з ініціативою прийняття ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, яка вперше в історії міжнародних відносин чітко і недвозначно, в розгорнутій формі осудила колоніалізм, оголосила його протиправним. Декларація про надання незалежності колоніальним країнам своїм змістом, своїм духом відповідала корінним інтересам боротьби пригноблених народів і допомагала їм. Її прийняття було великою перемогою країн, що займають послідовні позиції в боротьбі за мир і незалежність народів, перемогою соціалістичних держав, які незмінно виступають за національне визволення і відродження всіх пригноблених народів. Декларація стала суворим вироком світової громадськості ганебній системі імперіалістичної експлуатації ігноблення. Колоніальні війни, терор і репресії проти учасників визвольного руху, спроби розчленувати новоутворені держави, підірвати їх суверенітет не можуть кваліфікуватися інакше, як зухвале порушення міжнародного права, як злочин проти людства, відкритий виклик ООН.

Перетворення світової системи соціалізму у вирішальний фактор світового суспільного розвитку привело до того, що в наш час не капіталізм, а соціалізм визначає зміст і головну тенденцію розвитку національно-визвольного руху.

Будучи центром світового революційного процесу, світова система

соціалізму виступає нині як вирішальна умова розширення можливості некапіталістичного шляху розвитку молодих національних держав, як надійний захисник і союзник, що гарантує незалежний розвиток країн, які визволилися.

Утворення світової системи соціалізму з найбільшою силою і переконливістю вплинуло на зміну долі колоніальних і напівколоніальних народів. Свого часу сформування світової системи капіталізму зумовило завершення процесу створення світової колоніальної системи. Народження ж світової системи соціалізму не тільки зумовило діаметрально протилежний процес — крах колоніальної системи, але й прискорило процес революційного краху імперіалізму в цілому. В боротьбі за свободу і соціальний прогрес, проти імперіалізму народи колишніх колоніальних і залежних країн, а також ті, які ще перебувають під колоніальним гнітом, можуть розраховувати і в майбутньому на всебічну підтримку з боку СРСР. «Як і раніше,— записано в резолюції XXIV з'їзду КПРС,— на повну підтримку з нашого боку можуть розраховувати борці проти колоніальних режимів, які залишилися. Особливого значення з'їзд надає розширенню співробітництва з країнами соціалістичної орієнтації»²⁵.

Лише на шляху некапіталістичного розвитку, тобто будівництва в перспективі соціалістичного суспільства, в тісному співробітництві з країнами світової соціалістичної системи можливий соціально-економічний прогрес молодих країн, що визволилися від колоніального гніту, може бути забезпечена їх національна незалежність. Про це переконливо свідчить історія.

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 218.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

А. В. ХІДЕКЕЛІ

УЧАСТЬ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ В РОЗРОБЦІ І ПРОПАГАНДІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ СРСР (1923—1924 рр.)

Незабаром народи нашої Батьківщини і все прогресивне людство відзначатимуть 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «В історії нашої держави утворення СРСР,— відзначав Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові КПРС,— своєю політичною значимістю і соціально-економічними наслідками займає видатне місце»¹.

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» підкреслюється, що «утворення багатонаціональної соціалістичної держави — видатний результат революційної творчості всіх радянських народів на чолі з робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії»².

Велику увагу дослідженню питань, пов'язаних з об'єднанням радянських республік у багатонаціональній соціалістичній державі, з розробкою конституційних основ державного устрою СРСР приділяли і приділяють радянські вчені. Перші праці, присвячені цій проблемі, з'явилися ще в 20-х роках. Відтоді було надруковано десятки збірників документів, монографій, статей, в яких висвітлюються різні сторони цієї важливої теми. У збірниках документів і в дослідженнях, які вийшли протягом останніх років, досить важливе місце займають як історичне джерело матеріали періодичної преси. Більшість дослідників відзначає роль партійно-радянських друкованих органів в об'єднанню русі радянських народів за утворення Союзної Радянської соціалістичної держави, проте конкретного аналізу діяльності преси в розробці та пропаганді конституційних основ державного устрою СРСР у цих працях не міститься. Лише побіжно торкаються цієї проблеми і дослідники історії української преси.

Тимчасом преса, в тому числі преса Радянської України, відіграла визначну роль у пропаганді основних положень першої Конституції Союзної держави. Обговорення на сторінках газет і журналів проблем державного устрою СРСР сприяло їх поглибленій розробці. Пропагандистська діяльність преси великою мірою допомогла Комуністичній партії донести до найширших мас основні конституційні положення першої в світі багатонаціональної Радянської соціалістичної держави, в яких було втілено ленінські принципи утворення СРСР.

Як відомо, ухвалені I Всесоюзним з'їздом Рад Декларація і Договір про утворення Союзу РСР становили базу для створення Конституції Союзної Радянської багатонаціональної держави. За дорученням з'їзду проект Основного закону країни мав розробити ЦВК СРСР на основі ленінських ідей та принципів, які знайшли вияв у цих до-

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 86.

² «Радянська Україна», 22 лютого 1972 р.

кументах, а також в останніх працях В. І. Леніна з питань національно-державного будівництва, з урахуванням пропозицій союзних республік.

Президія ЦВК СРСР, створені нею спеціальні комісії, а також ЦВК союзних республік, яким було надіслано тексти Декларації і Договору про утворення СРСР для додаткового розгляду та подання зауважень і пропозицій, у січні—лютому 1923 р. виконали значну роботу. Проте під час розробки проектів Союзної Конституції виявилися серйозні розбіжності, точилася гостра дискусія щодо її основних положень. Виявилися спроби відійти від ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму, спрямованих на суворе забезпечення рівноправності й суверенності союзних республік. Великодержавно-шовіністичні елементи намагалися неправомірно розширити компетенцію деяких загальносоюзних органів і відомств, не виправдано обмежити права союзних республік. Націонал-ухильники прагнули, навпаки, обмежити компетенцію загальносоюзних органів і не виправдано розширити компетенцію деяких республіканських органів.

Відхилення від ленінських принципів конституційних засад СРСР були виправлені ЦК РКП(б). Керуючись ленінськими ідеями і положеннями, викладеними в листі від 30—31 грудня 1922 р. «До питання про національності або про «автономізацію», Пленум ЦК РКП(б) (лютий 1923 р.) схвалив підготовлений Й. В. Сталіним до наступного XII з'їзду партії проект тез про національні моменти в партійному та державному будівництві у зв'язку з утворенням СРСР. Одним з найважливіших нових положень була пропозиція про утворення двопалатного ЦВК СРСР, де поряд з Союзною Радою як органом представництва всіх трудящих країни мала бути Рада Національностей — друга рівноправна палата, орган представництва національних інтересів усіх народів СРСР, що повністю відповідало програмним настановам В. І. Леніна. Пленум вирішив також утворити Комісію ЦК РКП(б) для керівництва розробкою проекту Конституції СРСР.

Партійно-радянська преса України широко інформувала трудящих про хід розробки основних положень Конституції СРСР. В українській пресі було вміщено ряд повідомлень про те, що Раднарком УРСР і Президія ВУЦВК розглянули та затвердили проект змін і доповнень до Союзного Договору і передали його до комісії ЦВК СРСР, а також про підготовлений Раднаркомом УРСР і розглянутий Президією ВУЦВК проект положення про Верховний суд СРСР³. Газета «Коммунист» після закінчення роботи лютневого Пленуму ЦК РКП(б) умістила передову статтю, написану Г. І. Петровським, а також його розмову з працівником редакції, якому голова ВУЦВК розповів, що в результаті обговорення в Президії ЦВК і вищих партійних інстанціях питання про Конституцію СРСР виявилася потреба в утворенні Ради Національностей у складі ЦВК СРСР⁴.

У березні 1923 р. газети опублікували проект тез ЦК РКП(б) «Національні моменти в партійному і радянському будівництві» та проект тез ЦК КП(б)У «Національний момент у радянському і партійному будівництві», які в основних питаннях щодо положень Конституції СРСР повністю узгоджувались з відповідними тезами ЦК РКП(б)⁵. Незабаром ряд газет розгорнули обговорення питань, поставлених на порядок денний VII конференції КП(б)У і XII з'їзду РКП(б). На сторінках «Коммуниста» в обговоренні питань національ-

³ «Коммунист» (орган ЦК КП(б)У), 20 лютого 1923 р.; «Вісті ВУЦВК», 20 лютого 1923 р.

⁴ «Коммунист», 28 лютого, 3 березня 1923 р.

⁵ «Коммунист», 4, 24, 25 березня 1923 р.; «Більшовик» (орган Київського губкому КП(б)У та Київського губвиконкому), 9 березня 1923 р.

по-державного будівництва взяли, зокрема, участь М. В. Фрунзе, В. П. Затонський⁶. В їх статтях глибоко обґрунтовувалися основні положення національної політики партії, конституційні принципи Союзної держави, висловлювалися міркування щодо побудови і функцій вищих органів державної влади СРСР, підкреслювалося величезне значення Радянської Федерації як форми державного союзу радянських народів. Статті М. В. Фрунзе, Г. І. Петровського, В. П. Затонського відіграли велику роль у розробці основних положень Конституції СРСР, у пропаганді серед широких трудящих мас складних питань будівництва Союзної держави.

Дискусія в пресі з національного питання, проблем будівництва Союзної держави сприяла дальшій творчій розробці їх у дусі лєнінських вказівок, допомагала комуністам, усім трудящим республіки краще зрозуміти основні принципи Конституції СРСР, глибше переконатися в тому, що Комуністична партія неухильно здійснює курс на всебічне зміцнення Союзної держави на основі повної рівноправності всіх союзних республік. Це позитивно позначилося на ході обговорення тез ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У на партійних зборах, повітових і губернських партійних конференціях, VII конференції КП(б)У.

Преса приділила велику увагу роз'ясненню рішень VII конференції КП(б)У, яка схвалила принципи будівництва Союзної держави, викладені в тезах ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, рішуче засудила націонал-ухильників⁷.

«Коммунист», «Пролетарская правда» опублікували виклад доповіді М. В. Фрунзе, виступів делегатів, заключне слово доповідача, резолюцію конференції⁸. Інші республіканські та губернські газети вмістили ці матеріали у скороченому вигляді⁹.

«Більшовик» присвятив підсумкам конференції дві статті. Газета підкреслювала, що Радянська Федерація — єдина країна, де немає національного гноблення, що в Радянській країні національне питання вирішується в інтересах зміцнення союзу робітничого класу і селянства як необхідної умови будівництва комунізму¹⁰. «Вісті ВУЦВК» у передовій «Теорія й практика в національній справі» наголошували на тому, що суть національного питання в СРСР полягає в прискореному розвитку господарства і культури колишніх недержавних націй¹¹.

11—12 квітня 1923 р. відбулась 2-а сесія ВУЦВК VII скликання, на якій було заслухано і обговорено доповідь М. В. Фрунзе про союзне будівництво. Республіканські та губернські газети України надрукували докладні звіти¹². В них відзначалося, що всі промовці одностайно схвалили нові заходи ЦК РКП(б) по удосконаленню структури вищих органів Союзу РСР, зокрема, щодо створення другої палати ЦВК¹³. Газета «Пролетарий» у передовій статті, озаглавленій «СРСР», від-

⁶ «Коммунист», 21 лютого, 8, 28 березня 1923 р.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 220—223.

⁸ «Коммунист», 13, 14 квітня 1923 р.; «Пролетарская правда» (орган Київського губкому КП(б)У та губпрофради), 13 квітня 1923 р.

⁹ «Селянська правда» (орган ЦК КП(б)У та ЦК незаможних селян), «Більшовик», «Волинський пролетарий» (щоденна газета Волинського губкому КП(б)У, губвиконкому та губпрофради), 13 квітня 1923 р.; «Голос труда», 12 квітня 1923 р.

¹⁰ «Більшовик», 17, 21 квітня 1923 р.

¹¹ «Вісті ВУЦВК», 25 квітня 1923 р.

¹² «Пролетарий» (орган Харківського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпрофради та Харківської міськради), 12 квітня 1923 р.; «Звезда» (орган Катеринославського губкому (КП(б)У, губвиконкому, губпрофради, дорпрофспілки та РК Спілки металістів), «Волинський пролетарий», «Голос труда» (орган Полтавського губвиконкому, губкому КП(б)У, і міськради); «Більшовик», 13 квітня 1923 р.

¹³ «Коммунист», 12 квітня 1923 р.

значила, що з метою забезпечення єдності Союзу, з одного боку, і широкої державної діяльності союзних республік, з другого, необхідні істотні доповнення до Союзного Договору. Аналізуючи обговорення питання про союзне будівництво на 2-й сесії ВУЦВК, газета вказувала, що друга палата ЦВК цілком забезпечить інтереси кожної національності¹⁴.

Активне обговорення на сторінках газет конституційних питань сприяло тому, що комуністи, всі трудящі України одностайно схвалили основні положення розроблюваної Конституції СРСР, викладені в тезах ЦК РКП(б) «Національні моменти в партійному і радянському будівництві» та в тезах ЦК КП(б)У.

Готуючись до XII з'їзду РКП(б), газети і журнали вмістили статті, присвячені проблемам будівництва Союзної держави. Газета «Більшовик» відзначила, що національне питання, яке стоїть на порядку денному з'їзду, набуває особливого значення у зв'язку з утворенням СРСР. Йдеться про те, писала газета, щоб господарська і культурна політика союзних органів цілком забезпечила економічні та культурні потреби всіх республік, усунула непорозуміння, які подекуди мали місце між органами влади Союзу і республік¹⁵.

XII з'їзд РКП(б) (17—25 квітня 1923 р.) приділив винятково важливу увагу будівництву Союзної держави. У резолюції з'їзду було схвалено пропозицію про утворення другої палати ЦВК СРСР — Ради Національностей, дано конкретні рекомендації щодо побудови центральних органів Союзної держави на основі цілковитої добровільності та рівноправності всіх республік, залучення представників національних республік до активної участі у роботі вищих органів державного управління СРСР, надання республікам досить широких фінансових і бюджетних прав¹⁶. З'їзд дав рішучу відсіч і засудив націонал-ухильників, зосередивши головний вогонь проти великодержавного шовінізму.

У дні роботи з'їзду всі республіканські, губернські, повітові газети вміщували докладні звіти про обговорення національного питання. В них було викладено доповідь Й. В. Сталіна про національні моменти в партійному і державному будівництві, виступи ряду делегатів, у тому числі представника КП(б)У М. О. Скрипника, повідомлення про підсумки роботи створеної на з'їзді секції з національного питання, резолюцію з'їзду¹⁷. Резолюцію з'їзду по національному питанню опублікували також республіканські й губернські партійні журнали, що виходили в Харкові, Києві, Полтаві, Чернігові та інших містах¹⁸.

Газети та журнали присвятили ряд статей рішенням з'їзду з національного питання та союзного будівництва, прагнучи до того, щоб основні положення, вироблені з'їздом, стали зрозумілими і близькими комуністам і всім трудящим України. З цією метою використовувались

¹⁴ «Пролетарий», 12 квітня 1923 р.

¹⁵ «Більшовик», 25 березня 1923 р.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 669—670.

¹⁷ «Коммунист», 25 квітня 1923 р.; «Селянська правда», 27 квітня 1923 р.; «Пролетарская правда», «Пролетарий», 25, 26 квітня 1923 р.; «Голос труда», 25, 26, 27 квітня 1923 р.; «Більшовик», 28, 29 квітня, 4 травня 1923 р.; «Вольнский пролетарий», 26 квітня, 8, 9 травня 1923 р.; «Путь революции» (газета Черкаського повіткому КП(б)У та повітвиконкому), 26 квітня 1923 р.

¹⁸ «Знамя коммунизма» (щомісячний пол.-екон. агіт.-проп. журнал ЦК КП(б)У), 1923, № 5—6, стор. 30—37; «Пролетарская мысль» (щомісячний журнал політики, економіки та пролет. громадськості. Видання агітпропу Харківського губкому КП(б)У), 1923, № 5, стор. 30—37; «Коммунистическая мысль» (двотижневий журнал Київського губкому КП(б)У), 1923, № 4—5, стор. 36—41; «Известия Полтавского губкома КП(б)У», 1923, № 12—13, стор. 123—129; «Коммунистический путь» (журнал Чернігівського губкому КП(б)У), 1923, № 1, стор. 7—13.

різні газетні жанри та форми подачі матеріалів. Часто вміщувалися передові, статті прес-бюро Агітпропу ЦК РКП(б), друкувалися матеріали «Правды», «Известий ВЦИК», інтерв'ю з делегатами з'їзду, статті партійних і радянських керівників республіки, губерній, звіти про обговорення рішень з'їзду в місцевих партійних організаціях.

«Коммунист» присвятив рішенням XII з'їзду РКП(б) з національного питання три передовиці. Газета роз'яснювала читачам, що рішення з'їзду пройняті ленінськими ідеями, відзначала, що з'їзд прийняв ряд пропозицій VII конференції КП(б)У з питань союзного будівництва¹⁹. Автором однієї з передових був Г. І. Петровський. Він підкреслив величезне значення порад В. І. Леніна делегатам з'їзду, відзначив, що з'їзд «виконав вказівку головного архітектора Радянської влади»²⁰. Газета «Голос труда» передрукувала більшу частину статті «Правды» «Національне питання і РКП(б)». У цій статті вказувалося на вирішальну роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в розв'язанні національного питання, у створенні СРСР²¹.

Журнал «Знамя коммунизма» дав рішучу відсіч наклепницьким твердженням націонал-ухильників про те, що союзне будівництво нібито пішло неправильним шляхом. Ці брехливі твердження були викриті першим секретарем ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгом²².

У цьому ж номері було вміщено велику статтю Е. І. Квірінга «Загальні підсумки XII з'їзду». Автор показав, що СРСР створено на засадах добровільності й рівноправності союзних республік, на принципах пролетарського інтернаціоналізму, який, згуртовуючи трудящих усіх націй в одну братню сім'ю, разом з тим передбачає повагу до національної культури кожного народу і піклування про її вільний розвиток, наголошував на необхідності дати відсіч великодержавному шовінізму та місцевому націоналізму²³.

Наприкінці червня 1923 р. проект Конституції СРСР, підготовлений розширеною комісією союзного ЦВК, до складу якої входили представники всіх союзних республік, розглянула Конституційна комісія ЦК РКП(б). 26—27 червня 1923 р. Пленум ЦК РКП(б) схвалив проект Конституції СРСР, доповнивши ряд його розділів положеннями, які зміцнювали гарантії прав і суверенітету союзних республік²⁴. Дороблений проект Конституції СРСР було направлено на розгляд до вищих органів влади союзних республік. Червневий Пленум ЦК КП(б)У (1923 р.) схвалив проект Конституції СРСР²⁵.

У день відкриття 3-ї сесії ВУЦВК VII скликання газети «Коммунист», «Вісті», «Пролетарская правда», а згодом і деякі інші вмістили статтю Г. І. Петровського «Поточний момент і наші завдання» та інтерв'ю з ним кореспондента РАТАУ. Голова ВУЦВК, який тільки-но повернувся з Москви, де брав участь у роботі червневого Пленуму ЦК РКП(б) і Конституційної комісії ЦВК СРСР, розповів про їх роботу та прийняті ними рішення²⁶. Вказавши, що робота над проектом союзної Конституції завершується, Г. І. Петровський підкреслив роль колективної думки Комуністичної партії у його розробці²⁷.

¹⁹ «Коммунист», 27, 28 квітня 1923 р.

²⁰ «Коммунист», 29 квітня 1923 р.

²¹ «Правда», 24 квітня 1923 р.; «Голос труда», 27 квітня 1923 р.

²² «Знамя коммунизма», 1923, № 5—6, стор. 29.

²³ Там же, стор. 8—12.

²⁴ Див. С. И. Якубовская. Строительство Союзного Советского социалистического государства. 1922—1925, М., 1960, стор. 242—243.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 114, арк. 2.

²⁶ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», «Пролетарская правда», 1 липня 1923 р., «Більшовик», 3, 5 липня 1923 р.; «Волинский пролетарий», 3 липня 1923 р.

²⁷ «Пролетарская правда», 1 липня 1923 р.

Для всенародного ознайомлення «Коммунист» опублікував проект Конституції СРСР. У передовій «Нова Конституція», вміщеній у цьому ж номері, газета дала змістовну характеристику Основного закону Союзної Радянської держави²⁸.

Опубліковані газетами матеріали 3-ї сесії ВУЦВК свідчили про одностайну підтримку повноважними представниками трудящих України основного закону Союзної держави, в якому знайшли втілення ленінські настанови²⁹.

Після того, як проект союзної Конституції було обговорено і схвалено вищими органами державної влади РРФСР, УРСР, ЗСФСР, БРСР, його обговорила 2-а сесія ЦВК СРСР I скликання. 6 липня 1923 р. 2-а сесія ЦВК одноголосно затвердила проект Конституції Союзу РСР і ухвалила негайно ввести її в дію. Разом з тим сесія вирішила внести текст союзної Конституції на остаточне затвердження II з'їзду Рад СРСР³⁰.

Завершення розробки Основного закону СРСР та його одностайне схвалення і затвердження вищими органами державної влади союзних республік і Союзу РСР поставили перед пресою нове складне та відповідальне завдання — широко роз'яснити народним масам зміст загальносоюзної Конституції, запалити їх на ще більш активну участь у будівництві Союзної держави. Так, «Пролетарская правда» лише в першій половині липня 1923 р. присвятила роз'ясненню союзної Конституції дві передові статті й огляд центральної преси³¹, «Пролетарий» і «Селянська правда» — по дві передові та інтерв'ю з М. І. Калініним, «Більшовик» — дві передові, «Звезда» — передову і публіцистичну статтю³² і т. д.

Преса відзначала, що в Конституції СРСР, яка законодавчо закріпила одностайно виявлену волю народів радянських республік до об'єднання в одну союзну державу, втілені ленінські принципи рівноправності й суверенності радянських республік, дружби і братерства народів. «Якщо коли-небудь в історії можна буде назвати документ, складений на основі справжньої рівності всіх народів, які вступають у Союз, цим документом буде Основний закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — писала газета «Звезда»³³.

Преса докладно роз'яснювала, що в Основному законі з точки зору інтересів трудівників усіх націй найдоцільніше визначено сферу компетенції союзних і республіканських органів та взаємовідносини між ними. Характеризуючи галузі державного та господарського життя, які входять до компетенції союзних органів, «Пролетарий» писав в одній з передових: «Міжнародні відносини, Червона Армія, транспорт — це невід'ємне право всього Союзу в цілому і тому керівництво ними має бути передано виключно верховним органам СРСР»³⁴.

Глибоку характеристику основних розділів і статей Конституції

²⁸ «Коммунист», 1 липня 1923 р. Проект Конституції СРСР опублікували також інші газети: «Вісті ВУЦВК», 3 липня 1923 р.; «Більшовик», 6 липня 1923 р.; «Волинський пролетарий», 12, 13 липня 1923 р.

²⁹ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», «Пролетарий», «Голос труда», 3 липня 1923 р.; «Пролетарская правда», «Волинський пролетарий», 3, 4 липня 1923 р.; «Селянська правда», «Всероссийская кочегарка» (щоденна газета Донецького губкому (КП(б)У, губвиконкому, ВСГ та Донвугілля), 4 липня 1923 р.; «Більшовик», 6, 7 липня 1923 р.
³⁰ История Советской Конституции (в документах). 1917—1956, М., 1957, стор. 423—424.

³¹ «Пролетарская правда», 4, 7, 17 липня 1923 р.

³² «Пролетарий», 1, 3, 12 липня 1923 р.; «Селянська правда», 4, 8, 13 липня 1923 р.; «Більшовик», 5, 11 липня 1923 р.; «Звезда», 11, 19 липня 1923 р.

³³ «Звезда», 11 липня 1923 р.

³⁴ «Пролетарий», 1 липня 1923 р.

СРСР дала газета «Волынский пролетарий». Вона докладно виклала зміст Декларації про утворення СРСР (перший розділ Конституції), навела ті місця з статті 4, де вказувалось, що СРСР — абсолютно добровільний союз і що за кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з нього. Це, вказувала газета, розвіє брехні наших ворогів про «великоросійський імперіалізм», про «гноблення України більшовиками»³⁵.

ЦК РКП(б), ЦВК і РНК СРСР, а також партійні й радянські органи союзних республік після затвердження союзної Конституції проводили велику організаторську роботу по створенню вищих органів влади і управління СРСР. Преса України оперативно інформувала трудящих про цю діяльність, показувала, як при утворенні вищих органів державної влади і державного управління Союзної держави, в їх повсякденній діяльності практично втілюються принципи рівноправності союзних республік, принципи пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів. Наприклад, «Вісті» вказували, що детально розроблені положення про союзні органи дають виразну, закінчену картину такого державного союзу, в якому немає ні гнобителів, ні гноблених, у якому кожна нацменшість має всі гарантії до нічим не обмеженого розвитку, де гармонійно сполучаються єдність і плановість державного будівництва³⁶.

3-я сесія ЦВК СРСР (6—12 листопада 1923 р.) затвердила положення про центральні органи влади СРСР³⁷. Цим було завершено організацію центральних органів влади Союзної держави. Згадані акти чітко і ясно визначали структуру і функції центральних органів СРСР і союзних республік, їх взаємовідносини відповідно до Конституції СРСР. Вони забезпечували здійснення проголошених Конституцією принципів добровільності об'єднання і рівноправності союзних республік, сприяли зміцненню і розвитку їх суверенітету в складі єдиної Союзної держави.

Преса України всебічно висвітлювала роботу 3-ї сесії ЦВК СРСР, глибоко роз'яснювала значення прийнятих нею рішень. Більшість республіканських, губернських та окружних газет опублікувала виклад доповідей з конституційних питань, зроблених М. Д. Орахелашвілі, М. О. Скрипником, М. В. Криленком, в яких обґрунтовувалися положення про вищі органи влади СРСР, директивні та загальносоюзні наркомати, Верховний суд СРСР, а також дебати по них і прийнятих сесією рішень, опис Державного прапора СРСР³⁸.

Ряд газет опублікував інтерв'ю з видатними партійними і державними діячами СРСР та УРСР. Так, газета «Голос труда» вмістила інтерв'ю з М. І. Калініним, який відзначив, що прийняті 3-ю сесією ЦВК СРСР положення про центральні органи влади сприятимуть тому, що центральний апарат Союзу справді представлятиме робітників і селян усіх братніх радянських республік, буде ніби зв'язуючою ланкою між усіма народами країни³⁹. Г. І. Петровський в інтерв'ю, вміщеному в газетах «Коммунист» і «Вісті ВУЦВК», підкреслив велику роботу,

³⁵ «Волынский пролетарий», 6 липня 1923 р.

³⁶ «Вісті ВУЦВК», 2 листопада 1923 р.

³⁷ История Советской Конституции (в документах), стор. 428—454.

³⁸ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 7, 9, 14 листопада 1923 р.; «Селянська правда», 11, 16 листопада 1923 р.; «Пролетарская правда», «Голос труда», 9, 10, 14 листопада 1923 р.; «Волынский пролетарий», 10, 11 листопада 1923 р.; «Більшовик», 10, 14 листопада 1923 р.; «Шлях революції», 16 листопада 1923 р.

³⁹ «Голос труда», 25 листопада 1923 р.

яку здійснили на сесії посланці трудящих України. Він відмітив, що вони внесли до проектів положень багато пропозицій і поправок, більшість з яких було прийнято ⁴⁰.

19 січня 1924 р. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад одностайно затвердив Союзний Договір і Конституцію СРСР, а також схвалив діяльність ВУЦВК і РНК УСРР по участі у розробці положень про центральні установи СРСР та їх взаємовідносини з центральними установами УРСР ⁴¹.

Широко висвітлюючи роботу з'їзду, преса відзначала його велике значення у зміцненні братерської дружби радянських народів.

Газети України вмістили ряд повідомлень про роботу з'їздів Рад братніх союзних республік, які теж одностайно схвалили союзу Конституцію ⁴².

Враховуючи, що текст союзної Конституції було вироблено за участю всіх союзних республік, які схвалили його на своїх з'їздах Рад, II Всесоюзний з'їзд Рад 31 січня 1924 р. одноголосно ухвалив постанову про затвердження Конституції СРСР. Цей історичний акт завершив величезну творчу діяльність Комуністичної партії і Радянської держави по розробці першої союзної Конституції та введенню її в дію. Конституція СРСР 1924 р. законодавчо закріпила створення союзної багатонаціональної держави і юридично оформила становище союзних республік як рівноправних суверенних держав у складі Радянської Федерації, визначила структуру і компетенцію вищих органів державної влади та управління.

Прийняття Конституції СРСР на II Всесоюзному з'їзді Рад знаменувало завершення важливого етапу в становленні і розвитку Союзної держави. Партійно-радянська преса України в цей період широко висвітлювала засади, на яких було утворено Союзу державу, всебічно пропагувала серед трудящих досягнення ленінської національної політики, ідеї дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, конституційні принципи СРСР, допомагаючи цим Комуністичній партії згуртовувати їх в єдину братню сім'ю. Це була постійна лінія в роботі преси.

«Голос труда», «Червоний шлях», «Шлях революції» опублікували статті М. І. Калініна, в яких голова ЦВК СРСР відзначав одностайність, з якою делегати II Всесоюзного з'їзду Рад прийняли союзу Конституцію, обрали Союзу Раду і затвердили склад Ради Національностей ⁴³. «Коммунист», роз'яснюючи зміст прийнятих з'їздом рішень, відзначав, що Конституція СРСР відбиває у правових формах революційну творчість народних мас, які утворили перше в світі вільне об'єднання вільних народів. Вищі органи Союзної держави побудовані так, що забезпечують єдність дій усіх народів країни і повноту їх національних прав ⁴⁴.

Під час 2-ї сесії ЦВК СРСР (жовтень 1924 р.) вперше працювали дві рівноправні палати ЦВК — Союзна Рада і Рада Національностей.

⁴⁰ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 18 листопада 1923 р.

⁴¹ «Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. Сборник документов в семи томах. 1917—1937 гг., т. V, М., 1964, стор. 140.

⁴² «Вісті ВУЦВК», 9 січня 1924 р.; «Більшовик», «Пролетарская правда», 31 січня 1924 р.; «Кочегарка», «Волинский пролетарий», 1 лютого 1924 р.

⁴³ «Голос труда», 1 лютого 1924 р.; «Червоний шлях» (орган окрвиконкому, окркому КП(б)У та окрпрофбюро. Єлисаветград), 17 лютого 1924 р.; «Шлях революції» (щоденна газета Черкаського окркому КП(б)У, окрвиконкому та окрпрофбюро), 27 лютого 1924 р.

⁴⁴ «Коммунист», 7 лютого 1924 р.

Враховуючи величезний інтерес трудящих, газети опублікували, крім матеріалів сесії, ряд статей про діяльність обох палат. Так, «Коммунист» і «Вісті» вмістили статтю Г. І. Петровського, «Більшовик» і «Звезда» — інтерв'ю з ним, де голова ВУЦВК докладно розповів про роботу двох палат ЦВК СРСР ⁴⁵.

Таким чином, преса України взяла активну участь у розробці союзної Конституції, провела велику роботу, спрямовану на всебічне висвітлення цього процесу, показала активну участь у ньому партійних і державних органів Радянської України, організувала всенародне обговорення проекту Основного закону СРСР, забезпечила глибоке роз'яснення положень Конституції широким масам трудящих. Цим вона сприяла пропаганді правових засад союзної соціалістичної держави, залученню робітників і селян до ще більш активної творчої участі в державному, господарському і культурному будівництві.

Велику увагу пропаганді в пресі питань національно-державного будівництва приділяв ЦК РКП(б). У червні 1924 р. ЦК РКП(б) надіслав усім обласним бюро ЦК, центральним комітетам національних компартій, обкомам і губкомам партії циркулярного листа з приводу відзначення перших роковин прийняття Конституції СРСР. «6 липня 1923 р. було проголошено Конституцію СРСР. Цей день, — зазначалося в циркулярі, — святкується Союзом Радянських Соціалістичних Республік як день, в якому народи СРСР оформили своє спільне перебування в Радянській державі. Необхідно в зв'язку з святом 6 липня висвітлити в пресі, зокрема, в селянській, національну політику Компартії і Радянської влади за роки революції, вказуючи на відмінність між життям народів Росії до Жовтневої революції і після неї, та одночасно популяризувати ідеї інтернаціоналізму, які лежать в основі всього нашого революційного будівництва» ⁴⁶. Цей циркулярний лист, за вказівкою ЦК КП(б)У, було вміщено в ряді газет України ⁴⁷.

Керуючись настановами ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, газети республіки діяльно готувались до відзначення перших роковин прийняття Конституції СРСР. 6 липня 1924 р. вийшли в світ святкові номери республіканських, губернських, окружних газет. Більшу частину номерів було присвячено знаменній даті.

«Коммунист» опублікував відозву ЦВК СРСР «До всіх трудящих СРСР», у якій відзначалося, що з утворенням СРСР трудящі всіх народів дістали тверде і вірне забезпечення досягнутої ними свободи. Кожен народ має і зберігає свою державну владу, свою суверенність, яка тепер охороняється не тільки силою кожного окремого народу, а й об'єднаними спільними силами всіх народів СРСР. Трудящі всіх націй будують свою спільну Батьківщину, і в міру того, як міцнітиме Союз РСР, усе більше сил і засобів він виділятиме для того, щоб кожному народові, кожному національному об'єднанню допомогти в економічному і культурному розвитку ⁴⁸.

В опублікованій у цьому ж номері «Коммуниста», а також в ряді інших газет статті Г. І. Петровського «СРСР — вища форма організації трудящих» роз'яснювалися принципи повної рівноправності радянських народів і добровільності входження радянських республік до СРСР ⁴⁹.

⁴⁵ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 2 листопада 1924 р.; «Більшовик», «Звезда», 4 листопада 1924 р.

⁴⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 863, арк. 76.

⁴⁷ «Пролетарская правда», 28 червня 1924 р.; «Коммунист», 2 липня 1924 р.

⁴⁸ «Коммунист», 6 липня 1924 р.

⁴⁹ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», «Звезда», «Голос труда», «Пролетарская правда», «Більшовик», «Пролетарий», 6 липня 1924 р.

Великий інтерес становила анкета «Коммуниста» під назвою «Що дала Конституція 6 липня союзним республікам», у якій взяли участь голова ЦВК СРСР і голова ЦВК ЗРФСР М. Г. Цхакая, представники БРСР, Дагестанської, Татарської, Горської, Кримської автономних республік і Чеченської автономної області при Раднаркомі СРСР і Раднаркомі РРФСР. У своїх розповідях вони яскраво змалювали досягнення своїх народів в державному, економічному і культурному будівництві, здобуті завдяки об'єднанню зусиль усіх радянських народів у боротьбі за соціальне і національне визволення, за відбудову народного господарства, подолання фактичної нерівності відсталих націй⁵⁰.

Глибокі, змістовні матеріали вмістила 6 липня 1924 р. газета «Вісті ВУЦВК». Конституція СРСР, підкреслювала газета, дає формулу розв'язання складного завдання про забезпечення вільного розвитку трудящих різних національностей в умовах багатонаціональної держави, реального поєднання соціального визволення з національним, причому цю формулу радянська дійсність за рік, що минув з дня введення в дію Конституції СРСР, наповнює живим змістом⁵¹. Велике значення мало опублікування статті про історію розробки союзної Конституції. Це була в газетах республіки перша публікація, в якій стисло, але в систематизованому вигляді описувалися основні етапи створення союзної Конституції⁵².

Грунтовний аналіз союзної Конституції містився в статті «Основні риси Конституції СРСР», написаній І. П. Трайніним, пізніше відомим ученим, і надрукованій в газеті «Звезда». В статті підкреслювалося, що Конституція СРСР є узагальненням шестирічного досвіду братнього співробітництва трудящих усіх націй країни; вона закріплює взаємне довір'я, що встановилося між ними в ході спільної боротьби проти ворогів. Союз РСР, відзначав автор, є добровільним об'єднанням рівноправних народів, і це закріплено в його Конституції⁵³.

Політичною спрямованістю, глибокою продуманістю, змістовністю опублікованих матеріалів, журналістською майстерністю й винахідливістю відзначався номер газети «Голос труда», присвячений першій річниці союзної Конституції. В ньому до цієї знаменної дати було вміщено шість великих статей, в яких докладно висвітлювалася національна політика Комуністичної партії та її здобутки на Україні, роз'яснювалися основні положення Конституції СРСР, викривалося жорстоке соціальне та національне гноблення трудящих у капіталістичних країнах. На першій сторінці наводилися висловлювання В. І. Леніна з національного питання, у яких глибоко розкривалися ідеї дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму, покладені в основу створення Союзу РСР та його Конституції⁵⁴.

Питання національної політики Комуністичної партії, будівництва Союзної держави, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму займали велике місце в номерах газет, присвячених 7-м роковинам Великого Жовтня і п'ятиріччю безперервного існування Радянської влади на Україні. Про це йшлося в статтях визначних партійних і дер-

⁵⁰ «Коммунист», 6 липня 1924 р.

⁵¹ «Вісті ВУЦВК», 6 липня 1924 р.

⁵² Там же. Цю статтю вмістила 6 липня 1924 р. також газета «Голос труда».

⁵³ «Звезда», 6 липня 1924 р.

⁵⁴ «Голос труда», 6 липня 1924 р. Газета навела цитати з таких творів В. І. Леніна: «Про право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів», «II конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. Доповідь комісії по національному і колоніальному питаннях 26 липня», «Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях (Для Другого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу)». В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 380, т. 21, стор. 80—81, т. 31, стор. 208, 124.

жавних діячів Г. І. Петровського, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубаря, Е. І. Квірінга, М. О. Скрипника, О. Г. Шліхтера, А. С. Єнукідзе, а також публіцистів, письменників⁵⁵. Так, у статті М. В. Фрунзе розкривалась величезна роль дружби радянських народів, безкорисливої братерської допомоги російського народу українському в боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів, у створенні Української Радянської держави, відзначалось історичне значення утворення СРСР, гармонійного поєднання в ньому інтересів усіх союзних республік. «Українська національна державність,— писав М. В. Фрунзе,— з кожним днем розвивається і міцніє. Але цей ріст аж ніяк не заважає зміцненню якнайтіснішого зв'язку з іншими членами сім'ї радянських республік... У цій дружній спільній роботі викувався наш великий Союз Радянських Республік. У цьому — запорука і наших майбутніх перемог»⁵⁶.

Преса України глибоко і всебічно висвітлювала вирішальну роль В. І. Леніна в розробці та здійсненні програми Комуністичної партії в національному питанні, в зміцненні дружби російського та українського народів, у соціальному і національному визволенні українського народу, здобутті ним своєї національної радянської державності, в утворенні Союзу РСР і розробці його конституційних засад.

Газети і журнали вмістили праці В. І. Леніна, зокрема його статті і виступи, присвячені політиці партії з національного питання, дружбі російського та українського народів, Україні, а також з деяких інших питань⁵⁷.

У повідомленнях і звітах про збори і мітинги, присвячені пам'яті Ілліча, у численних статтях газети писали про зворушливі приклади всенародної любові до великого вождя, розповідали про факти і події, які яскраво показували батьківське піклування В. І. Леніна про Україну, його титанічну працю по зміцненню дружби народів, по утворенню Союзу РСР⁵⁸. Численні матеріали розповідали про синівну любов українського народу до В. І. Леніна, про увічнення пам'яті Ілліча в містах і селах України, про одностайну волю трудящих республік виконати заповіді великого вождя, про гаряче прагнення тисяч робітників і селян назавжди зв'язати свою долю з ленінською Комуністичною партією.

Аналіз діяльності преси в 1923—1924 рр. показує, що партійно-радянські друковані органи України провели велику роботу по інформуванню трудящих щодо розробки конституційних основ Союзної держави, забезпечили глибоке ознайомлення їх з основними принципами Конституції СРСР та їх втіленням у практику державного будівництва, показували величезні переваги, які здобули всі союзні республіки, в тому числі й Україна, добровільно об'єднавшись у Союз РСР. Разом з тим преса України організувала на своїх шпальтах широке обговорення ряду важливих питань державного будівництва, що сприяло виробленню конституційних засад Союзної держави, правильному їх застосуванню на практиці, зміцнювало єдність усіх союзних республік, посилювало могутність Радянського Союзу.

⁵⁵ «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», 7 листопада, 12 грудня 1924 р.; «Селянська правда», «Більшовик», «Звезда», 7 листопада 1924 р.; «Харківський пролетарий» (орган Харківського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпрофради та міськради), 12 грудня 1924 р.; «Пролетарская правда», 7 листопада, 13 грудня 1924 р.

⁵⁶ «Коммунист», 12 грудня 1924 р.

⁵⁷ «Коммунист», 27 січня, 12 грудня 1924 р.; «Більшовик», 27 січня, 23 квітня 1924 р.

⁵⁸ «Голос труда», 11 березня 1924 р.; «Волинский пролетарий», 13 квітня 1924 р.; «Селянська правда», 23 квітня 1924 р.

Повідомлення

З ДОСВІДУ КЕРІВНИЦТВА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ОРГАНАМИ КОНТРОЛЮ (1962—1965 РР.)

І. С. КУЛАГІН

В багатогранній партійній роботі велике значення надається неухильному втіленню в життя ленінських принципів контролю за здійсненням рішень партії та уряду. Партія дбає про вдосконалення органів контролю, піднесення їх дієвості і бойовитості. Одним з важливих заходів у цьому напрямі було створення наприкінці 1962 р., згідно з рішенням XXII з'їзду КПРС, органів партійно-державного контролю, перетворених у 1965 р. на органи народного контролю.

Питання про партійне керівництво цими органами в історико-партійній літературі висвітлене широко¹. В даному повідомленні розглядаються деякі сторони партійного керівництва органами партдержконтролю, групами сприяння на промислових підприємствах Закарпатської, Івано-Франківської та Львівської областей УРСР в 1963—1965 рр.

Передусім, тут старанно добирали кадри при сформуванні місцевих органів партдержконтролю. На цю роботу направляли комуністів, які мали досвід роботи з людьми. До 1 березня 1963 р. було сформовано численний актив обласних, міських і районних комітетів партдержконтролю (КПДК), а також створено групи і пости сприяння цим органам.

Партійні комітети, первинні парторганізації спрямовували діяльність КПДК, систематично обговорювали і затверджували плани їх роботи, узгоджуючи ці плани з роботою партійних організацій. Бюро Львівського обкому КП України в 1963—1964 рр. обговорило і затвердило плани роботи обласного КПДК на перше півріччя 1963 р., II, IV квартали 1964 р.²

¹ А. А. Агапова. Общественные контролеры партии, М., 1965; В. С. Богданов. Партийное руководство внедрением передового опыта в промышленности (1959—1963).— Из практики партийного руководства хозяйством, М., 1964; А. К. Колесников. Развитие и совершенствование партийного контроля на предприятиях.— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 6; П. Н. Константинов. Деятельность КПСС по вовлечению трудящихся в управление общественным государством и формирование коммунистической сознательности.— «Воспитание коммунистической сознательности», М., 1964; А. Кравченко. Основа нашей партии, М., 1964; дисертації: Н. Ф. Карпенко. Деятельность группы содействия комитетам партийно-государственного контроля на промышленных предприятиях Украины, Днепропетровский госуниверситет, 1965; Н. К. Иващенко. Борьба партийных организаций Украины за повышение роли общественности в осуществлении партийно-государственного контроля в промышленности (1963—1965 гг.), Институт истории партии ЦК КП Украины, 1968; А. Д. Яремчук. Деятельность партийных организаций Украины по осуществлению ленинских принципов контроля в период между XXII и XXIII съездами КПСС, Київський держуніверситет, 1968.

² Партійний архів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 40, арк. 151, од. зб. 87, арк. 124, од. зб. 89, арк. 104; од. зб. 90, арк. 123.

Заходи комітетів партдержконтролю завжди були в центрі уваги партійних організацій. На бюро Надвірнянського райкому КП України Івано-Франківської області у травні, а Верховинського — у червні 1963 р. було обговорено і затверджено розроблені районними КПДК заходи, спрямовані на поліпшення керівництва роботою груп і постів сприяння.

Подання всебічної допомоги цим органам поєднувалося з постійною перевіркою їх діяльності. Партійні комітети систематично розглядали звіти про роботу КПДК на засіданнях бюро та пленумів. Так, у червні 1963 р. пленум Шевченківського РК КП України м. Львова обговорив роботу районного, а в жовтні — пленум Львівського обкому КП України роботу обласного КПДК³. Звіти відповідних органів партдержконтролю були заслухані у вересні того ж року на пленумах Долинського та інших райкомів партії Івано-Франківської області⁴. Мукачівський міськком КП України Закарпатської області за період 1963—1965 рр. двічі розглядав діяльність міського комітету партдержконтролю⁵.

Партійні комітети і первинні партійні організації подавали допомогу органам партдержконтролю в організації навчання працівників КПДК і громадських контролерів, знайомили їх з постановами партії та уряду. Керівні партійні працівники виступали з лекціями й доповідями на семінарах і нарадах працівників та активістів партдержконтролю. Більшість міських і районних комітетів, проводячи семінари секретарів первинних партійних організацій, запрошували на них і працівників держпартконтролю. Все це сприяло підвищенню рівня та активізації діяльності КПДК і груп сприяння.

В практику більшості комітетів партдержконтролю увійшло спільне з партійними комітетами розв'язання важливих питань контролю роботи промислових підприємств. У Долинському районі Івано-Франківської області тривалий час не виконував виробничих планів Верхньо-Струтинський завод ізоляційних матеріалів. У 1963 р. це було найвідсталіше підприємство району. Районний КПДК і райком партії вивчили причини відставання, обговорили їх на бюро райкому партії, накреслили заходи поліпшення роботи підприємства⁶.

Ужгородський міський КПДК у червні 1964 р. разом з міськкомом партії перевіряв зберігання соціалістичної власності на промислових підприємствах міста. Напередодні було проведено інструктивну нараду секретарів первинних парторганізацій і голів груп сприяння, які мали взяти участь у перевірці. На кожному підприємстві було створено комісії на чолі з секретарями парторганізацій або головами груп сприяння. На великі підприємства направили активістів міськкому партії і міського КПДК. Результати перевірки обговорювалися на пленумі міськкому КП України⁷.

Важливою ділянкою роботи партійних організацій було керівництво найбільш масовою ланкою системи партдержконтролю — група-

³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 27, арк. 97—170; ф. 6, оп. 26, од. зб. 960, арк. 138—192.

⁴ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1790, оп. 1, од. зб. 4, арк. 147—149.

⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 224, оп. 15, од. зб. 7, арк. 39—56; од. зб. 119, арк. 4—30.

⁶ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1790, оп. 1, од. зб. 9, арк. 17, 18.

⁷ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 13, оп. 12, од. зб. 129, арк. 3—69.

ми і постами сприяння. Ці ланки виступали як координуючий центр усіх форм громадського контролю на виробництві. Первинні парторганізації постійно тримали в полі зору діяльність народних контролерів, на засіданнях бюро, парткомів і на партійних зборах систематично обговорювали плани їх роботи, звіти про діяльність груп сприяння, узагальнювали й поширювали цінні починання і т. д.

Наприклад, група сприяння на Коломийському заводі сільськогосподарських машин Івано-Франківської області в 1964 р. перевірила норми виробітку на окремих операціях у механічному цеху. Виявилось, що норми не завжди були технічно обґрунтовані. За пропозицією народних контролерів це питання обговорювали на засіданні партійного бюро, а потім на виробничій нараді, накреслили заходи щодо впорядкування норм виробітку. В результаті 26 передовиків виробництва внесли пропозиції підвищити норми виробітку на 24 операціях в середньому на 15—20 %. Втілення в життя цих пропозицій дало значний економічний ефект⁸.

Народні контролери львівського заводу сільськогосподарських машин у ході перевірки зберігання, обліку і використання чорних і кольорових металів, проведеної в I кварталі 1964 р., виступили з ініціативою — економити всюди і в усьому. Через газету «Львовская правда» вони звернулися до всіх груп сприяння і загонів «Комсомольського прожектора» області з закликом виступити в похід за економію і бережливість, проти марнотратства і безгосподарності у витрачанні матеріальних ресурсів⁹. Львівський обком партії схвалив ініціативу сільмашівців і зобов'язав партійні організації підприємств і будов розробити заходи до економного використання матеріальних ресурсів, сировини, металу, електроенергії, палива, повного використання робочого часу і виробничих потужностей¹⁰.

Група сприяння на Хустському мебльовому комбінаті Закарпатської області наприкінці 1964 р. активно включилася в боротьбу колективу комбінату за випуск продукції високої якості. Хустський райком партії і бюро Закарпатського обкому КП України схвалили цю ініціативу. Почин було широко підтримано. Партійні, комсомольські, профспілкові організації, господарські керівники підприємств організували соціалістичне змагання, в результаті якого якість продукції, особливо мебльових підприємств, значно поліпшилася. В 1965 р. кількість рекламцій і втрат від браку порівняно з 1964 р. знизилася¹¹.

Первинні парторганізації періодично звітували про своє керівництво роботою груп сприяння партдержконтролю. У Львівській області за період 1963—1965 рр. райкоми і міськкоми партії обговорили 48 таких звітів, а також звіти 30 груп сприяння, а Львівському обкомові КП України звітували про керівництво групами і постами сприяння Нестеровський та Залізничний (м. Львова) райкоми партії¹². Ужгородський міськком партії 1964 р. тричі розглядав питання про керівництво групами сприяння на семінарах секретарів первинних парторганізацій. Бюро Ужгородського міськкому партії також обговорюва-

⁸ «Прикарпатська правда» (орган Івано-Франківського обласного і міського комітетів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих), 18 березня 1964 р.

⁹ «Львовская правда» (орган Львівського обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих), 12 лютого 1964 р.

¹⁰ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 86, арк. 63.
¹¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 82, арк. 50—51.

¹² Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 88, арк. 146—149.

до звіти трьох, а бюро Долинського райкому КП України Івано-Франківської — двох первинних парторганізацій¹³. Така робота проводилася і в інших партійних комітетах.

Партійне керівництво діяльністю органів партдержконтролю та груп сприяння особливо яскраво проявилось під час їх звітів перед колективами трудящих у другій половині 1963 р. при вивченні «Положення про групи і пости сприяння партдержконтролю» (в 1964 р.), а також в період делегування в групи і пости сприяння (в другій половині 1965 р.) в зв'язку з закінченням строку їх повноважень. Делегування було приурочене до чергових звітно-виборчих зборів у первинних парторганізаціях і проходило за активної участі широкого партійно-господарського, профспілкового та комсомольського активу.

Досвід показав, що в партійному керівництві органами партдержконтролю, групами і постами сприяння партійні організації провели значну роботу, організовуючи добір, навчання і виховання працівників та активістів партдержконтролю. Партійні організації систематично залучали працівників КПДК до участі в роботі пленумів партійних комітетів, нарад партактиву та ін. Органи партдержконтролю виконали велику і корисну роботу. Їх діяльність здобула високу оцінку партії на грудневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС. Виступаючи з промовою на Пленумі, Л. І. Брежнев говорив: «Досвід трирічної роботи органів партійного державного контролю показав, що вони провели велику роботу і подали допомогу партії і урядові в удосконаленні діяльності нашої економіки, державного та господарського апарату, залученні мас до управління всіма справами суспільства, залученні до справи контролю широких мас комуністів та безпартійних»¹⁴.

Пленум, керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що контроль може стати справді універсальним, загальним, всенародним, якщо в ньому братиме участь більшість населення¹⁵,— вирішив перетворити органи партійно-державного контролю на органи народного контролю. Цей захід сприяв ширшому залученню народних мас до управління справами держави, став новим кроком у практичному втіленні й творчому розвитку ленінських принципів контролю в соціалістичній державі.

Органи народного контролю, які функціонують нині, сприйнявши вироблені органами партдержконтролю принципи, форми і методи роботи, дедалі вдосконалюють і розвивають їх.

Піклуючись про дальше посилення дієвості народного контролю в період будівництва комунізму, XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що «у системі радянської соціалістичної демократії важливе місце займають органи **народного контролю**, в роботі яких тепер беруть участь мільйони робітників, колгоспників, службовців. Партія і далі дбатиме про те, щоб ленінські ідеї про постійний і дійовий контроль з боку широких мас неухильно перетворювалися в життя»¹⁶.

¹³ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 13, оп. 12, од. зб. 103, арк. 35—37; од. зб. 138, арк. 34—36. Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1790, оп. 1, од. зб. 9, арк. 17—18, од. зб. 256, арк. 211—213.

¹⁴ «Радянська Україна», 7 грудня 1965 р.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 430.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 89—90.

**ПРО КЕРІВНИЦТВО КП УКРАЇНИ МІСЦЕВИМИ РАДАМИ
В ПЕРІОД МІЖ ХІХ І ХХ З'ЇЗДАМИ КПРС
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДОНБАСУ)**

М. М. МЕЖЕНІН

Нині, коли в нашій країні успішно здійснюється розгорнуте будівництво комунізму, особливого значення набуває питання про силу та життєвість радянського ладу, роль Комуністичної партії в державному будівництві і розвитку принципів соціалістичної демократії.

Проблеми зміцнення Радянської держави та розвитку соціалістичної демократії всебічно розроблені в документах і матеріалах ХХІV з'їзду КПРС та ХХІV з'їзду КП України. В резолюції ХХІV з'їзду КПРС на Звітну доповідь ЦК партії підкреслюється, що «...боротьба за побудову комунізму невіддільна від всебічного розвитку соціалістичної демократії, зміцнення Радянської держави, удосконалення всієї системи політичної організації суспільства»¹.

У досліджуваний період завершувалася побудова соціалізму в СРСР. Завдяки успішному виконанню п'ятої п'ятирічки було досягнуто значних успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства, поліпшився добробут трудящих. Все це сприяло дальшому розширенню радянської демократії й зростанню авторитету Рад. В останні роки, що передували ХХ з'їздові КПРС, і, особливо, після нього партія розгорнула боротьбу за відновлення і розвиток ленінських норм партійного і державного життя, принципів колективності керівництва, розширення сфери діяльності Рад. Здійснювалися також заходи щодо зміцнення соціалістичної законності. Важливу роль у цьому відіграли рішення липневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. У них, зокрема, ставилося завдання посилити партійне керівництво і контроль в усіх ланках державного апарату. Партійні і радянські органи мали суворо дотримуватись ленінських норм партійного і державного життя, і, насамперед, принципів колективності керівництва. Центральний Комітет КПРС постійно дбав про всебічне розгортання радянської демократії та вдосконалення роботи державного апарату.

Поліпшенню діяльності радянських установ і забезпеченню в них спокійної та ділової обстановки значною мірою сприяли постанови Ради Міністрів СРСР від 29 серпня 1953 р. «Про режим робочого дня в міністерствах, відомствах та інших радянських установах»² і ЦК КПРС від 25 січня 1954 р. «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату». ЦК гостро критикував окремих керівників підприємств, установ та організацій за зосередження основних зусиль партійних, радянських і господарських кадрів не на живій конкретній справі, а на написанні різних паперів: директив, резолюцій, довідок, листів, звітів тощо. Він вимагав ліквідувати шкідливу для справи практику канцелярсько-бюрократичного керівництва, посилити перевірку виконання рішень партії та уряду. Для цього необхідно, вказувалося в постанові ЦК, зосередити основну увагу партійних і радянських працівників на проведенні організаторської та політичної роботи серед трудящих³. 2 лютого 1954 р. ЦК КП України обговорив постанову ЦК КПРС і накреслив заходи щодо її виконання.

Для партійних організацій Донбасу ці документи стали програ-

¹ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 228.

² Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 4, 1953—1957 гг., М., 1958, стор. 18—19.

³ Там же, стор. 155—156.

мою боротьби за перебудову діяльності органів державної влади. В лютому — березні 1954 р. у міста і райони Ворошиловградської області виїхало кілька бригад відповідальних працівників обкому та виконкому обласної Ради для вивчення роботи місцевих партійних, радянських і господарських організацій і подання їм допомоги для усунення виявлених хиб і недоліків.

Удосконалюючи стиль і методи керівництва, залучаючи дедалі більше робітників, службовців та ІТП до управління державою, парт-організації водночас викривали недоліки, які подекуди допускалися під час підготовки та проведення сесій Рад депутатів трудящих. На партійних конференціях, пленумах і бюро обкомів, райкомів, міськомів, зборах первинних організацій вказувалося, що до цієї важливої справи не залучалися депутати, члени постійних комісій і радянський актив. Тому багато депутатів фактично не брало участі в обговоренні питань порядку денного. Зокрема, 1952 р. на сесіях Свердловської районної Ради з 60 депутатів 38 постійно відмовчувалися⁴. Такі ж недоліки було виявлено і в роботі Голубівської райради м. Кадіївки. 1953 р. на її сесіях, як правило, в дебатах виступало 3—6 чол. Окремі депутати зовсім не з'являлися на засідання сесії⁵.

Сесія — це організаційно-правова форма роботи Рад. Тому парт-організації добивалися, щоб за 10—12 днів до скликання сесії місцевої Ради про неї повідомляли місцеві газети і радіо. Для активної участі всіх депутатів у її роботі виконкоми заздалегідь затверджували доповідачів з різних питань порядку денного. Ці питання висували на розгляд депутатів члени постійних комісій. Вони ж старанно перевіряли стан справ на підприємствах та в установах, узагальнювали зібраний матеріал і вносили пропозиції, що лягали в основу проектів рішень. Крім членів постійних комісій, до підготовки питань порядку денного чергової сесії залучалися фахівці різних галузей економіки і культури. Наприклад, у збиранні матеріалів для звіту виконкому Жданівської міськради за 1953 р. брали участь депутати — члени 9 постійних комісій та численний актив. Це дало змогу всебічно й глибоко вивчити питання. В дебатах виступило 14 чол., які зробили ряд критичних зауважень і внесли багато пропозицій щодо благоустрою міста та поліпшення діяльності підприємств і установ⁶. Після сесії виконком за допомогою депутатів контролював виконання ухвалених рішень. Внаслідок цього протягом п'яти місяців 1954 р. було прокладено і заасфальтовано 38 484 м² шляхів і 25 792 м² тротуарів, на 4533 м подовжено водопровід, відкрито чотири крамниці⁷.

Підвищенню активності депутатів на сесіях значно сприяли комуністи і кандидати в члени КПРС, обрані до органів державної влади. 1953 р. у місцевих Радах Донецької і Ворошиловградської областей працювало 10 417 комуністів (тобто понад 55% загальної кількості депутатів), а 1955 р. — 11 971 (понад 57%)⁸. Їх принципова позиція, змістовні критичні виступи давали змогу правильно і своєчасно вирішувати назрілі питання комуністичного будівництва. Сесії місцевих Рад стали дійсно повновладними, регулярно діючими колегіальними органами державного управління. Посилився їх вплив на всі сторони життя суспільства. Найважливіші проблеми політичної, господарської

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2 в, од. зб. 823, арк. 167.

⁵ Там же, ф. 185, оп. 4, од. зб. 1024, арк. 8, 32.

⁶ Из опыта работы местных Советов депутатов трудящихся Донецкой области, Донецк, 1956, стор. 46.

⁷ «Радянська Донеччина», 23 липня 1954 р.

⁸ Зведені статистичні звіти про склад місцевих Рад Донецької і Ворошиловградської областей, що обиралися 22 лютого 1953 р. та 27 лютого 1955 р.

та культурно-освітньої діяльності Рад депутатів трудящих тепер вирішувалися не на засіданнях виконавчих комітетів, як це було раніше, а на сесіях.

Партійні організації Донбасу доклали багато зусиль до активізації діяльності постійних комісій місцевих Рад. Вони керувалися ленінськими вказівками про те, що «далший розвиток радянської організації держави повинен полягати в тому, щоб кожний член Ради обов'язково виконував постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради»⁹.

Відомо, що постійні комісії утворюються з числа депутатів, Рада ж обирає голову комісії та її членів. 1953 р., невдовзі після виборів, при Радах Донецької області (включаючи сільські) було створено 2147 постійних комісій: бюджетні, культурно-освітні, благоустрою, місцевої промисловості та ін.¹⁰ В них працювало 12 565 чол., крім того, в їх діяльність брали активну участь 19 240 активістів¹¹.

Роботу постійних комісій контролювали партійні органи: обкоми, міськкоми і райкоми. За ініціативою парторганізацій часто проводилися семінари та наради голів комісій, а для їх членів і активу читалися лекції на громадсько-політичні та правові теми, організовувався обмін досвідом роботи. Партійні органи виявляли хиби й упущення в діяльності постійних комісій і допомагали усувати їх. Так, у квітні 1953 р., перевіряючи за дорученням Кадіївського міськкому КП України роботу Ірмінської міської Ради, член міськкому партії М. Л. Рагулін встановив, що постійні комісії слабо виконували покладені на них обов'язки. Пояснювалося це багатьма причинами, зокрема тим, що виконком не проводив з головами комісій інструктивних бесід, не допомагав їм у роботі. На нараді голів постійних комісій М. Л. Рагулін розповів про причини незадовільної роботи комісій і порадив як слід усунути виявлені недоліки¹².

Аналогічних заходів вжили й інші райкоми та міськкоми партії. Членів постійних комісій дедалі частіше залучали до вирішення повсякденних справ державного керівництва, особливо до контролю за виконанням рішень сесій та виконкомів Рад депутатів трудящих.

Велику роль у діяльності постійних комісій відігравали комуністи, які входили до їх складу. Вони сумлінно, зі знанням справи виконували будь-яке доручення Ради та її виконкому. Тому членів і кандидатів у члени КПРС часто обирали головами цих комісій.

Постійні комісії Рад багато зробили для поліпшення діяльності підприємств місцевої промисловості, особливо легкої та харчової, прискорення житлового будівництва, а також благоустрою та озеленення міст і селищ, постійно піклувалися про медичне обслуговування трудящих. Так, постійна комісія Ворошиловградської обласної Ради (голова — комуніст Г. І. Вілесов) розробила і втілювала в життя конкретні заходи щодо поліпшення роботи підприємств місцевої та кооперативної промисловості міста¹³.

Озелененням та впорядкуванням м. Рубіжного займалася постійна комісія житлового будівництва й упорядкування Рубіжнлянської міськради (голова — член КПРС Д. Л. Берест). Її діяльність схвалила Президія Верховної Ради УРСР і закликала трудящих усіх міст

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 126.

¹⁰ Архів Донецької обласної Ради. Папка довідок та інформацій за 1953 р. Інформація про організаційно-масову роботу місцевих Рад Донецької області за 1953 р., арк. 32.

¹¹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 38, од. зб. 3, арк. 254.

¹² «Ворошиловградская правда», 25 листопада 1953 р.

¹³ Там же.

України наслідувати приклад рубіжників. Успішно працювали й інші постійні комісії місцевих Рад.

Залучення всього населення до керівництва країною разом з обов'язковою участю всіх депутатів у роботі Рад В. І. Ленін вважав найважливішою умовою перетворення держави в організацію громадського самоврядування. Він вказував, що «робота... нерозривно зв'язана з здійсненням головного історичного завдання Радянської влади, саме переходу до повного знищення держави, повинна полягати... в тому, щоб рядом поступових і обережно вибраних, але неухильно проводжуваних заходів все трудяще населення поголовно залучалося до самостійної участі в управлінні державою»¹⁴.

Ці ленінські положення розвинуті в рішеннях Комуністичної партії та її новій Програмі. В них підкреслюється надзвичайно важлива роль постійних комісій Рад, покликаних систематично контролювати й домагатися поліпшення діяльності міністерств і відомств. Комісії згодом повинні вирішувати дедалі більше питань, які нині віднесено до компетенції управлінь і відділів виконавчих органів¹⁵. Це сприятиме розвитку громадських засад у діяльності Рад.

У рішеннях з'їздів партії вказується на необхідність збільшення числа робітників у місцевих та центральних органах державної влади. Радянські депутати — це політичні діячі, які віддають усі свої сили і знання служінню справі комунізму. З середовища робітників Донбасу завдяки піклуванню Комуністичної партії виросли справжні державні діячі, які завоювали великий авторитет у масах. Це — депутат Верховної Ради СРСР третього і четвертого скликань токарь Краматорського машинобудівного заводу ім. Орджонікідзе Я. М. Шарабан, депутат Верховної Ради УРСР третього і четвертого скликань прохідник шахти «Мушкетеро-Вертикальна» І. І. Михеєв, депутат Донецької обласної Ради четвертого і п'ятого скликань відомий гірник двічі Герой Соціалістичної Праці І. І. Бридько та ін. 1955 р. в місцевих Радах Донбасу п'ятого скликання (включаючи сільські) працювало 6319 робітників, тобто понад 30% депутатів¹⁶. Вони, як правило, були новаторами виробництва, знавцями своєї справи і, разом з тим, успішно виконували депутатські обов'язки, чуйно і дбайливо ставлячись до потреб трудящих. Депутати вникали у всі питання життя міста й області, селища і району.

Саме завдяки їх ініціативі й наполегливості тільки за 6 місяців 1955 р. місцеві Ради Донецької області виконали 2721 наказ виборців (з 7192), а ще 2177 поступово втілювалися в життя. Інші пропозиції та накази трудящих також мали бути розглянуті в найкоротші строки¹⁷.

Отже, соціалістична демократія, яка існує в СРСР понад 50 років, на практиці довела свою життєвість і перевагу перед буржуазною. До того ж, внаслідок величезних економічних, соціально-політичних і культурних досягнень у нашій країні нині створені й успішно використовуються всі можливості для дальшого розвитку і вдосконалення соціалістичної демократії й державності. Головний напрямок розвитку соціалістичної державності в період побудови комунізму — це всебічне її розгортання і вдосконалення, поступове переростання в комуністичне громадське самоврядування.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

¹⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 90—91.

¹⁶ Підрахунок зроблено на підставі зведених статистичних звітів про склад депутатів місцевих Рад Донецької і Ворошиловградської областей, що були обрані 27 лютого 1955 р.

¹⁷ Архів Президії Верховної Ради УРСР. Інформація про організаційно-масову роботу місцевих Рад Донецької області від 9 вересня 1955 р., арк. 19—20.

ПАРТИЗАНСЬКІ КРАЇ ТА ЗОНИ УКРАЇНИ В ЗАХИСТІ НАСЕЛЕННЯ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В. І. КУЧЕР

Партизанські краї і зони, що виникали на тимчасово окупованій території України, мали велике значення для розгортання народної боротьби проти загарбників: з них партизанські з'єднання здійснювали свої легендарні рейди, сюди ж вони поверталися після багатоденних переходів для відпочинку і поповнення озброєнням і людьми. Певну роль партизанські зони відіграли у зриві планів гітлерівців щодо економічного пограбування України. В цьому повідомленні робиться спроба показати роль партизанських країв і зон у врятуванні населення тимчасово окупованої території від вивезення на каторгу в Німеччину і захисті його від винищення німецько-фашистськими загарбниками.

Плануючи війну проти першої в світі соціалістичної держави, гітлерівці розраховували після захоплення певних територій Радянського Союзу використовувати для потреб окупаційного режиму працю радянських людей, а також вивозити їх у Німеччину для забезпечення даровою робочою силою воєнного господарства «фатерланду». Комуністична партія і Радянський уряд зобов'язали народних месників стати на захист мирного населення і врятувати його від фашистської кавали та винищення¹.

Заклики партії й уряду знайшли широкий відгук серед партизанів і підпільників. Захист населення від сваволі окупантів, зрив насильних мобілізацій радянських людей, особливо молоді, для відправки в Німеччину посідали одне з центральних місць у різноманітній бойовій та агітаційно-масовій роботі партизанських загонів і партійного підпілля. Наприклад, на нараді командирів та заступників командирів партизанських загонів щойно створеного з'єднання А. П. Бринського, яка відбулася в грудні 1942 р., було ухвалено рішення «...добитися, щоб українська молодь не вивозилася більше в Німеччину на рабську працю»².

Форми і методи захисту населення тимчасово окупованих територій від звірств загарбників були найрізноманітнішими. Одним з важливих засобів агітаційної діяльності стала преса. В численних газетах, листівках, спеціальних інформаційних листках, які розповсюджувалися партизанами й підпільниками в містах і селах, викривалася брехливість фашистської пропаганди про райське життя у «фатерланді», переконливо і пристрасно роз'яснювалися намагання окупантів по-хижацьки експлуатувати там працю радянських людей. Особливо зросла роль друкованого слова навесні і влітку 1943 р., коли гітлерівці за рахунок варварської експлуатації робочої сили, вивезеної із загарбаних країн, силкувалися поліпшити становище на фронтах.

У квітні 1943 р. партизани й підпільники розповсюдили серед населення «Звернення ЦК КП(б)У до українських селян», в якому Комуністична партія і уряд закликали його не коритися ворогові, не їхати на каторгу в Німеччину. «Не сиди склавши руки,—говорилося у зверненні,—поки гітлерівець остаточно пограбує тебе. Ховай все своє добро від німців. Бий грабіжника! Не чекай, поки гітлерівці поженуть тебе в Німеччину. Тікай від німецьких мобілізацій. Не виходь на роботу. Не погоджуйся їхати в Німеччину. А якщо тебе насильно приму-

¹ «Правда», 2 квітня 1942 р.

² А. П. Бринский. По ту сторону фронта, Горький, 1956, стор. 438.

сять їхати на каторгу — ховайся. Берись за зброю!»³ В наказі на честь 1 Травня 1943 р. Верховний Головнокомандуючий закликав народних месників посилити боротьбу за врятування радянських людей від угону в рабство та винищення, залучати широкі народні маси до саботування заходів фашистів⁴.

Учасники 1-ї партизанської конференції Ровенщини, яка відбулася навесні 1943 р., звернулися до населення області з закликом: «Не йдіть на роботу в гітлерівську Німеччину! Там неминуче на вас чекає голодна смерть... Якщо бачите, що вам загрожує небезпека, ховайтесь разом з сім'ями в інших селах. Здобуйте у ворога зброю, організуйте групи і руйнуйте тили ворога. Винищуйте гітлерівських розбійників»⁵. Спеціальний номер газети «Більшовик», присвячений життю вивезених у Німеччину, випустили партизани з'єднання О. Ф. Федорова⁶. На сторінках газети постійно вміщувалися листи і розповіді про знущання над радянськими людьми в неволі. «Гітлерівці проводять у наших містах і селах так звану трудову мобілізацію, — розповідалося в одній з листівок. — Вони поженуть вас до трудових таборів, звідки ще ніхто не повертався живим та здоровим... Обманом поженуть вони вас до себе в тил, у Німеччину, в неволю на смерть»⁷. Народні месники закликали саботувати всі заходи ворога, підніматися на збройну боротьбу проти нього.

Слово правди знаходило широкий відгук серед населення, яке, уникаючи мобілізації, брало речі й худобу і йшло в ліс. «Як правило, населення сіл у місцях перебування партизанських загонів не тільки повсюди подавало допомогу партизанам, а прагнуло в разі наближення противника піти під захист партизанів»⁸, — зазначалося в звіті про бойову діяльність Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.

Командир партизанського з'єднання С. А. Ковпак змалював картину втечі населення під захист народних месників. Прибувши в с. Стара Гута, партизани зустріли там лише кількох жителів. «Заїдеш у знайому хату — ні душі, ...ніяких ознак... життя... Де народ, куди подівся? Рятуючись від гітлерівців, вся Стара Гута разом з худобою пішла в ліси»⁹.

Водночас з агітаційно-масовою роботою партизани розгорнули активні бойові дії і швидко стали справжніми і надійними захисниками населення тимчасово окупованої території від сваволі гітлерівських головорізів. Так, загони під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова, разом з російськими партизанами розгромивши кілька гарнізонів противника, примусили його втекти з багатьох населених пунктів, в яких він намагався встановити «новий порядок». Уже в лютому 1942 р. під захистом партизанів перебувало населення майже всіх сіл Трубчевського, Суземського, Навлинського і Вигоницького районів Брянської області, Середино-Будського і Зноб-Новгородського районів Сумської області, а в березні ще трьох районів Сумщини — Червоного, Кролевецького, Ямпільського, Хомутовського

³ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июнь 1941—1945 гг.), М., 1961, стор. 573.

⁴ «Правда», 1 травня 1943 р.

⁵ Радянська Ровенщина 1939—1959. Документи і матеріали, Львів, 1962, стор. 91.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 159.

⁷ Там же, арк. 161.

⁸ Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 136.

⁹ С. А. Ковпак. От Путивля до Карпат, К., 1962, стор. 102—103.

району Курської і Севського — Брянської областей¹⁰. Окупанти втрачали можливість грабувати і вбивати мирних жителів цих населених пунктів, вивозити їх на каторгу.

Партизани з'єднання під командуванням С. Ф. Маликова визволяли мобілізованих для відправки до Німеччини. Так, у березні 1943 р. було повністю зірвано мобілізацію населення в Олевському районі Житомирської області. З 2 тис. чол., яких окупаційна адміністрація збиралася відправити до «фатерланду», не вдалося вивезти жодного. Як вказувалося в звіті з'єднання, у травні 1943 р. «в районах дії партизанів німцям менше вдається вивозити людей, ніж вони запланували»¹¹. Завдяки активним бойовим діям народних месників Вінниччини від вивезення на каторгу до Німеччини було врятовано майже 50 тис. чол.¹²

Перемоги Радянської Армії на фронтах, піднесення партизанської боротьби в тилу німецьких армій сприяли тому, що дедалі ширші маси населення піднімалися на двобій з ворогом, ішли в загони народних месників. «У багатьох місцях населення проганяє німецьких вербувальників, іде в ліси під захист партизанів, вступає в партизанські загони, щоб врятуватися від відправки в Німеччину», — зазначалося в «Доповідній записці ЦК КП(б)У про стан партизанського руху на Україні за період з 1 жовтня 1942 по 1 квітня 1943 р.»¹³ Наприклад, жителі с. Хрещате Олішевського району Чернігівської області саботували всі заходи окупаційних властей, активно допомагали партизанам, створили загін самооборони. Мешканці сіл Данівки і Часнівців двічі виступали зі зброєю в руках проти карателів, які намагалися робити там свою чорну справу¹⁴.

Важливу роль у забезпеченні безпеки населення та зриві планів окупаційних властей відіграла місцева самооборона. Ідея створення загонів і груп самооборони належала трудящим, які під впливом агітаційно-масової роботи партійних організацій партизанських загонів та підпілля включалися в боротьбу з ненависним ворогом. Уже наприкінці березня 1942 р. на Сумщині, в зоні дій партизанських загонів, виникли загони самооборони. Зокрема, вони існували в селах Нова Гута, Стара Гута, Гаврилова Слобода, Чернацьке, Голубівка та інших Середино-Будського району. В них перебувало близько 2 тис. чол.¹⁵ В 6 населених пунктах було відновлено Радянську владу, яка проіснувала понад рік¹⁶. В червні 1942 р. на території партизанського краю, що виник тут внаслідок бурхливого розвитку партизанського руху, діяли 127 груп і загонів місцевої самооборони чисельністю 5 тис. чол.¹⁷ Це був резерв партизанських загонів і з'єднань.

¹⁰ Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1963, стор. 313; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1963, стор. 256.

¹¹ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, К., 1969, стор. 102.

¹² М. Коваль. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні), К., 1965, стор. 102.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 1, од. зб. 38, арк. 65.

¹⁴ Там же, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 179, 180.

¹⁵ Н. І. Супруненко. Україна в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956, стор. 107.

¹⁶ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), стор. 197.

¹⁷ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'яко. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 86; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 100, арк. 273.

Як правило, створенням і діяльністю загонів місцевої самооборони керувало командування партизанських загонів і з'єднань, у зоні впливу яких знаходилися населені пункти. Партизани виділяли для загонів самооборони зброю і боеприпаси, навчали їх бійців військової справи і разом з ними захищали населення від окупантів, брали участь у бойових операціях.

Необхідність створення загонів самооборони стала дедалі відчутнішою, коли окупанти почали проводити масові облави з метою захоплення й вивезення населення на каторжну працю в Німеччину, пограбування сіл. Так, партизанські загони з'єднання під командуванням О. М. Сабурова допомогли створити загони і групи самооборони в 45 населених пунктах¹⁸. «В усіх селах від Буга до Мінська і половини Житомирської області,— зазначалося в донесенні Українського штабу партизанського руху до ЦК КП(б)У,— у населення виробився такий порядок: населення живе в селах, частина особистого майна схована в землю. Чоловічий склад по черзі несе службу самоохорони села...»¹⁹.

Створенням загонів і груп місцевої самооборони в зоні діяльності партизанських загонів займалися підпільний обком та обласний штаб партизанського руху Ровенщини. Агітатори проводили численні бесіди з населенням, на яких роз'яснювали необхідність організації таких загонів, закликали жителів активно включитися в боротьбу з окупантами. В деяких селах Рокитнянського району партизани загону ім. Держинського (командир І. Галицький, секретар підпільного райкому ЛКСМУ Я. Журко) провели загальні збори мешканців, на яких були ухвалені рішення про організацію загонів і груп самооборони²⁰. Агітаційно-масова робота серед населення Морочнівського та Рафалівського районів також дала позитивні наслідки. У 18 селах діяли загони самооборони, в яких налічувалося понад 1,5 тис. чол. Партизанський край, що виник на території північних районів області, був своєрідним острівцем Радянської влади. Народні месники скасовували встановлені німецькою адміністрацією кабальні податки. 1943 р. разом з бійцями загонів самооборони вони не дали змоги окупантам вивезти з краю на каторгу в Німеччину жодної людини²¹.

В численних листівках і зверненнях народні месники Київщини закликали «...усіх, хто тільки може носити зброю, організуватись навколо партизанських бойових груп і спільними силами бити німців, де б вони не з'явилися»²². У відповідь на це народні маси із зброєю в руках піднімалися на захист свого життя. Коли в березні 1943 р. окупанти оголосили про примусову мобілізацію населення Вищедубечанського району, в ряді сіл вибухнуло збройне повстання. За допомогою партизанів загону «За перемогу» були створені загони самооборони. Мешканці не виконували розпоряджень окупаційних властей, розігнали німецьку адміністрацію. Майже три місяці повстанці мужньо відбивали натиск переважаючих сил противника. В червні 1943 р., прорвавши оточення, вони відійшли на територію Чернігівської області, завдавши ворогові відчутних втрат²³.

Масове створення загонів місцевої самооборони давало змогу

¹⁸ З. А. Богатырь. В тылу врага, М., 1963, стор. 299.

¹⁹ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 91.

²⁰ Радянська Ровенщина, стор. 100—102.

²¹ Л. Є. Кизя. Народні месники, Львів, 1960, стор. 105—106.

²² Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1969, стор. 112.

²³ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 464.

партизанам контролювати значні території, що мало надзвичайно важливе значення для захисту мирного населення від сваволі німецько-фашистських загарбників. Залучення народних мас до активної боротьби також перешкоджало окупантам грабувати і знищувати населені пункти, знущатися над жителями, вивозити їх на каторгу в Німеччину.

Для зриву планів набору і вивезення робочої сили в Німеччину партизани і підпільники проводили бойові операції з метою знищення мобілізаційних документів. Так, ровенські партизанські загони, розігнавши в більшості районів північної частини області гарнізони німців та поліцаїв, знищили списки мобілізованих для роботи у «фатерланді»²⁴. В липні 1943 р. подібну операцію здійснили кіровоградські партизани з загону під командуванням М. П. Криштала. Раптовим ударом захопивши с. Красносілля, де в цей час безчинствувала команда карателів, вони знищили мобілізаційні документи, а населення пішло в ліс під захист народних месників²⁵.

Часто, одержавши від місцевих жителів відомості про приїзд мобілізаційних комісій, народні месники влаштовували засідки на їх шляху. Наприклад, у квітні 1943 р. в Овруцький район Житомирської області виїхала така комісія і потрапила в засідку, організовану з'єднанням С. Ф. Маликова. Плани окупантів щодо мобілізації були зірвані²⁶. Партизани також громили вербувальні пункти і так звані «біржі праці».

Народні месники багато зробили для врятування від загибелі радянських дітей-сиріт. Німецькі варвари знущалися над хлопчиками і дівчатками, які залишилися без батьків. Так, у с. Рудня Озерянська Словечанського району Житомирської області загарбники зігнали в госпіталь 25 підлітків і взяли там у них насильно кров. Від втрати крові діти померли²⁷. Крім того, гітлерівці планували використовувати дитячу працю на військових підприємствах. Тому значна частина підлітків тікала в ліси і поповнювала партизанські загони.

Командири з'єднань, які мали посадочні площадки для прийому літаків, за власною ініціативою відправляли дітей на «Велику землю». Згодом командування 101-го авіаційного полку, який обслуговував партизанів України, одержало вказівку ЦК ВКП(б) про вивезення в радянський тил підлітків, які перебували в зоні діяльності партизанських загонів і з'єднань²⁸. Навіть у цей надзвичайно важкий для країни час Комуністична партія не забувала про сиріт. У Москві й Саратові, а після визволення — і в Києві для дітей, яких вивозили з тимчасово окупованих територій, було відкрито дитячі будинки²⁹. Московські підприємства легкої промисловості терміново шили для них одяг³⁰.

Безумовно, партизани не мали змоги відправити в радянський тил усіх або навіть більшість дітей, які перебували на території партизанських країв і зон. Тому вони прагнули поліпшити становище підлітків, які залишилися на тимчасово окупованій території, забезпечуючи їх усім необхідним для існування і охороняючи від окупантів. Так, у зоні діяльності з'єднання під командуванням Я. П. Шкрябача партизани

²⁴ Радянська Ровенщина, стор. 153.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 160, арк. 6.

²⁶ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 102.

²⁷ Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941—1944 рр. Збірник документів, Житомир, 1948, стор. 157.

²⁸ А. М. Верхоzin. Самолеты летят к партизанам, М., 1965, стор. 68, 70.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2, К., 1968, стор. 250.

³⁰ А. М. Верхоzin. Назв. праця, стор. 72.

зустріли в лісі близько 60 малолітніх хлопчиків і дівчаток, батьків яких убили або закатували окупанти. В розташуванні з'єднання народних месників обладнали для цих сиріт дитячий садок³¹.

Великі надії на виконання планів поставок робочої сили в Німеччину окупанти пов'язували з розгромом народних месників. Але численні каральні експедиції проти партизанів не дали бажаних результатів. Народна боротьба в тилу ворога набувала дедалі ширшого розмаху. Осаженілі загарбники зганяли свою лють на мирному населенні. Так, після невдалої каральної операції проти загону О. Ф. Федорова окупанти спалили села Лосівка, Тополівка, Олійники, Будище, Рейментарівка, Єліне, Мостки, Муриха, Млипок та ін., розташовані в зоні діяльності партизанів. Населення втекло в ліси під захист народних месників³². Часто, зазнавши невдач у боротьбі з партизанами, загарбники знищували мирних жителів. «Карателі,— зазначалося у звіті з'єднання під командуванням С. Ф. Маликова,— розлючені своїми невдачами, спалили і розстріляли мирних жителів кількох сіл»³³.

Влітку 1943 р., намагаючись ліквідувати партизанський край, фашисти почали наступ проти ровенських партизанських загонів. Щоб позбавити народних месників підтримки з боку населення, карателі водночас бомбардуванням з повітря знищували села. Їх жителі, які залишилися без даху над головою, переселялися в ліси, на територію, що перебувала під контролем партизанів. Г. І. Бескромний згадував, як запитав одного з місцевих жителів, щойно прибулих до загону, де його сім'я. «Послав у корчі (лісові зарослі). А то прийдуть окупанти, уб'ють, хату спалять. Всі села в лісі пішли»³⁴,— відповів селянин.

Партизани допомагали мирному населенню будувати тимчасові житла, забезпечували його продуктами харчування, охороняли цивільні табори. Наприклад, у наказі, виданому 17 грудня 1942 р. в партизанському загоні під командуванням А. П. Бринського, зазначалося: «В зв'язку з тим, що в районах дій наших загонів у лісах і на хуторах є чимало мирного населення — стариків, жінок, дітей, які втекли від німецького терору і перебувають без даху над головою і продовольства, з метою збереження цього населення наказую: створити три цивільні табори, куди зібрати всіх стариків, жінок і дітей»³⁵. Далі в наказі йшлося про забезпечення цих людей одягом, харчуванням, медперсоналом.

Такі ж цивільні табори, або патронати, були створені в зоні діяльності багатьох партизанських загонів і з'єднань, зокрема з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова. В січні 1944 р., коли Червона Армія визволила м. Олевськ, командування вирішило переправити цивільне населення і поранених партизанів за лінію фронту. Ця операція була успішно здійснена³⁶.

Втечею під захист партизанів від переслідувань окупантів рятувалися мирні жителі Кіровоградської області. В Чорному, Холодноярському, Чутівському, Нерабаївському, Каменському, Яничанському і Мотронівському лісах були створені численні табори, де проживали десятки тисяч чоловік³⁷. Завдяки героїчній боротьбі партизанів і

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 303, арк. 12.

³² Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 42—43.

³³ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., стор. 103.

³⁴ І. І. Бескромний. Огненный лес, М., 1964, стор. 45.

³⁵ І. М. Бречак, В. І. Клоков, А. В. Русак. Під прапором інтернаціоналізму. Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр., К., 1970, стор. 35.

³⁶ О. Ф. Федоров. Остання зима, К., 1965, стор. 10, 169.

³⁷ Н. І. Супруненко. Назв. праця, стор. 320; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 380; Герой подполья, вып. 2, М., 1970, стор. 320.

підпільників 120 тис. жителів Кіровоградської і 35 тис. Ровенської областей було врятовано від знищення і вивезення в Німеччину³⁸.

З свого боку, населення, яке перебувало в зоні діяльності партизанських з'єднань та в районах, що прилягали до цієї території, всіляко допомагало своїм захисникам. Усі боєздатні вливалися до лав народних месників і зі зброєю в руках захищали свою Батьківщину. Інші ставали провідниками, зв'язківцями, розвідниками. «Маси місцевого населення,— зазначалося в звіті про бойову діяльність ровенського партизанського з'єднання під командуванням В. А. Бегми,— йшли в ліси до партизанів. Йшли молоді, старики, жінки, підлітки. Всі йшли з однією думкою — розрахуватись з ворогом за насильства і грабунки»³⁹.

Колгоспники ділилися з народними месниками своїми продовольчими запасами. Для потреб партизанів у селах Ровенщини працювало 13 млинів, 6 маслоробень, крупорушки та інші підприємства⁴⁰. В с. Берків на Чернігівщині було організовано госпіталь, в якому лікували поранених і хворих народних месників⁴¹.

У партизанських краях і зонах командири загонів і з'єднань, як повноважні представники Радянської влади, вирішували різноманітні побутові питання. Наприклад, жителі сіл Болотня, Миколаївка, Ширківка, Березичі, Угриничі та ін. на Волині звернулися до командування партизанських загонів з'єднання О. Ф. Федорова з проханням вирішити земельне питання, вивезти ліс для спорудження будинків тощо⁴². «...Населення в особі партизанів,— зазначалося в звіті про бойову діяльність з'єднання О. Ф. Федорова,— вбачало представників Радянської влади. Ніяких... розпоряджень, що виходили з районних управлінь від бургомістрів не виконувало; розпорядження, які видавалися партизанами, населення вважало законом, як до окупації воно вважало обов'язковими для себе розпорядження органів Радянської влади»⁴³. Це змушені були визнати навіть окупанти: «Більше не можна вважати нашими села Мала Киріївка, Велика Киріївка, Осіївка, Устя, Романівка, Поташня Бершадського району; Бандурове, Ольшанка, Кидрасівка Піщанського району; Цибулівка, Баланівка Ободівського району; Полянке, Дубинове Савранського району»,— доносив губернаторові «Трансїстрії» префект Балтського повіту на Одещині в листопаді 1943 р.⁴⁴

Медичні працівники з'єднання О. Ф. Федорова подавали допомогу населенню районів, визволених від ворога. В селах Березичі, Кухотська Воля і Лобни були приймальні пункти, куди раз на тиждень для амбулаторного обслуговування хворих приїжджали лікарі. За час діяльності цього з'єднання на Волині 2500 місцевим жителям було подано кваліфіковану медичну допомогу⁴⁵.

У партизанські краї і зони перебували колишні військовополонені — втікачі з концентраційних таборів. Вливаючись у партизанські загоны, вони мстилися гітлерівським бандитам за муки, яких зазнали в неволі, й за страждання тих, хто залишався за колючим дротом. Інколи з'єднання народних месників поповнювалися учасниками підпільних організацій, яким загрожувала небезпека провалу.

³⁸ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, стор. 182; Л. Є. Кизя. Назв. праця, стор. 162.

³⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 1, арк. 11.

⁴⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 379.

⁴¹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—9, од. зб. 123, арк. 180.

⁴² Там же, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 136.

⁴³ Там же, арк. 137.

⁴⁴ Цит. за: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 385.

⁴⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, од. зб. 1, арк. 301—302.

Населення, яке перебувало під захистом партизанів, було невичерпним людським резервом для численних загонів і з'єднань. Партизани часто залучали місцевих жителів до захисту відвоєнованих у ворога територій.

Виникнення на тимчасово окупованій фашистами території України партизанських країв і зон свідчило про надзвичайно широкий розмах народної боротьби проти загарбників. Протягом першого періоду війни в населених пунктах, які перебували під контролем народних месників, від переслідувань ворога знайшли порятунком сільські активісти, що з різних причин не пішли на фронт. Посилення репресій, масове вивезення юнаків та дівчат у Німеччину привели до того, що «сотні тисяч мирних громадян знаходили в партизанських краях захист від грабежу і розбою окупантів»⁴⁶. За неповними даними, лише в Ровенській, Кіровоградській і Вінницькій областях партизани і підпільники врятували від загибелі близько 200 тис. чол.⁴⁷, яких гітлерівці планували відправити на каторгу. Крім того, велика кількість населення постійно перебувала під охороною партизанів. Так, у партизанській зоні, що охоплювала північні райони Ровенської, Житомирської та суміжні з ними райони Білоруської РСР, мешкало понад 500 тис. чол.⁴⁸ За приблизними підрахунками, в партизанських краях і зонах, що виникли на території Житомирської, Ровенської, Волинської, Сумської, Київської областей, проживало понад 1 млн. чол., «які, по суті справи, були партизанами, активними учасниками опору»⁴⁹. Тому окупанти не змогли повністю здійснити своїх планів вивезення і знищення радянських людей, що значною мірою прискорило розгром фашизму. Захист і врятування радянських людей в роки війни мали не лише морально-політичне, а й стратегічне значення. По мірі визволення від ворога тимчасово окупованої території всі чоловіки йшли в армію і продовжували зі зброєю в руках відстоювати незалежність своєї Батьківщини. Решта населення починала відбудову зруйнованого народного господарства.

⁴⁶ История Коммунистической партии Советского Союза, т. V, кн. 1, М., 1970, стор. 491.

⁴⁷ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945, стор. 182; М. Коваль. Назв. праця, стор. 102; Л. Є. Кизя. Назв. праця, стор. 162 (Підраховано автором).

⁴⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні, т. 2, стор. 237; Л. Є. Кизя. Назв. праця, стор. 107 (Підраховано автором).

⁴⁹ Л. Е. Кизя. Основные вопросы партизанского движения на Украине в период Великой Отечественной войны (1941—1945). Доклад о содержании совокупности работ, представленных на соискание ученой степени доктора исторических наук, К., 1966, стор. 83.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЙНА ЕМІГРАЦІЯ НА БАЛКАНАХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х РОКІВ ХІХ ст.

В. Я. ГРОСУЛ

Українська політична еміграція має давню історію і пов'язана ще з переселенням на Балкани запорізьких козаків. У 60-х роках ХІХ ст. з її середовища виділилося революційне крило, яке помітно зміцнювало свої позиції. Безпосередньо до Великого Жовтня воно становило значний загін загальноросійської революційної еміграції. Завдання по-

відомлення — виявити конкретні імена й висвітлити дії українських емігрантів у країнах Балканського півострова. Але оскільки наявний матеріал не завжди дає змогу зробити висновки про ідейні позиції певних осіб, то їх діяльність подається на тлі загальної історії української політичної еміграції першої половини 60-х років минулого століття. Спеціальних досліджень з цієї теми досі немає, але ряд її аспектів відбито в мемуарній, переважно польській, літературі, а також в окремих збірниках документів, монографіях і публіцистичних працях, присвячених іншим проблемам¹.

У середині XIX ст. переважна більшість вихідців з України оселялася в Добруджі та дунайських князівствах. Це були селяни, біблі солдати, сектанти та учасники польських повстань 1830—1831 рр. і в Галичині 1846 р.

Першим українським політичним емігрантом на Балканах тоді був, очевидно, А. Гончаренко (А. Гумницький), який з 1857 р. займав посаду ієродиякона російської місії в Афінах. У листі до редакції «Колокола» він викривав непривабливі дії архімандрита та консула, які, довідавшись про це, відправили його через Стамбул на батьківщину. Але Гончаренко з допомогою козаків-некрасовців прибув до Лондона, де влаштувався наборщиком у Вільну російську друкарню. Ізприкінці 1861 р. він знову повернувся в Грецію, де почувалося наростання важливих революційних подій. У різних районах Середземномор'я Гончаренко перебував до 1864 р., а потім назавжди виїхав до Америки².

У жовтні 1861 р. з російського корвета «Сокол», що зупинився в Стамбулі, втік уродженець України, виходець з державних селян Херсонської губернії В. Скуренко (Сікоренко). На перший погляд це було звичайним дезертирством. Проте незабаром Скуренко вступив до лав султанських козаків М. Чайковського, а згодом брав активну участь у польському повстанні 1863 р. Потрапивши у полон до царських військ, наступного року він був страчений³. Безперечно, що втеча Скуренка мала політичний характер і була виявом активного протесту проти царських порядків.

Досі не з'ясовано деталей перебування й діяльності на Балканах іншого вихідця з України — А. Ничипоренка, який вважався активним членом «Земли и воли»⁴. Кілька років він підтримував зв'язки з Герценом, був кореспондентом «Колокола», 1862 р. зустрічався за кордоном з Бакуніним, Герценом, Огарьовим та іншими відомими представниками російської революційної еміграції. За їх завданням Ничипоренко повинен був з допомогою Гарібальді встановити зв'язки з борцями за демократію в балканських країнах. По дорозі в Італію він зустрівся в Парижі з І. С. Тургенєвим, вірменським революціонером-демократом М. Налбандяном, який мав тісні стосунки з вірменськими демократичними колами в Туреччині. Однак його подорож бу-

¹ Записки Михаила Чайковского (Мехмеда Садык-паши).— «Русская старина», 1895—1904; Т. Т. Je ż. Od kolebki przez życie. Wspomnienia, t. I—III, Kraków, 1936; його ж. W Galicji i na Wschodzie, Poznań, 1880; F. Sokulski. W kraju i nad Bosforem (1830—1881), Wrocław, 1951; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг., К., 1964; М. Лемке. Очерки освободительного движения шестидесятых годов, Спб., 1908; В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г., М., 1964; Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине, К., 1967 та ін.

² М. М. Варварцев. Агапій Гончаренко — піонер української еміграції в США.— «УІЖ», 1969, № 6, стор. 111—119; П. Огородников. В стране свободы, 1882, т. 1, Спб., 1882, стор. 258—340.

³ В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Назв. праця, стор. 351.

⁴ Я. И. Линков. Революционная борьба А. И. Герцена и Н. П. Огарева и тайное общество «Земля и воля» 1860-х годов, М., 1964, стор. 289.

ла невдалою. Листи, які він віз з собою, потрапили до рук австрійської поліції. В одному з них Бакунін повідомляв Гарібальді маршрут свого послання (Італія—Відень—Прага—Угорщина—Сербія). З Белграда Ничипоренко мав прибути в Гадац, а потім на Україну, де збирався працювати «для влаштування цього чудового краю»⁵. Однак з'ясувати його діяльність після виїзду з Італії досі не вдалося. Очевидно, на Балканах Ничипоренко мав зустрітися з Гарібальді, Фрічем та представниками балканських народів і емігрантами з Росії. Відомо, наприклад, що в Сербії, де він мав побувати, з червня 1862 р. проживав уродженець Правобережної України А. Денисович, який до того служив в одному з легіонів Гарібальді⁶. Він перший з відомих досі російських революціонерів 60-х років взяв участь у визвольній боротьбі балканських народів. Під час польського повстання Денисович очолював козачий загін⁷.

Підготовка і початок польського повстання спричинилися до збільшення потоку переселенців на Балкани, особливо втікачів з російської армії⁸, серед яких було чимало українців. Значна їх кількість проходила через Південну Бессарабію, що перебувала в складі Румунії. 30 січня 1863 р., тобто на початку польського повстання, префект Кагульського дистрикту доповідав міністру внутрішніх справ Румунії, що російський козак А. Іван разом з дружиною залишив Росію, не бажаючи брати участі у придушенні польського повстання. У лютому з російської армії втекли два козаки Я. Сіміонов і П. Кирилов. Префект зазначав, що «еміграція ця починає безперечно зростати»⁹. Незабаром румунські власті отримали відомості, що в межі Румунії перейшов ряд солдатів російської армії (серед них було чимало й українців), визначити загальну кількість яких нині немає змоги. Але, відомо, що лише в Белграді на осінь 1863 р. їх перебувало близько 3 тис. Важко сказати наскільки ця цифра достовірна, але в звіті III відділення за 1863 р. вона також наводиться і без будь-яких сумнівів¹⁰. Російський уряд побоювався, що вони можуть увійти до легіону польських емігрантів, який формувався генералом Ружицьким для допомоги повстанцям у Польщі.

Оселитися біженцям у Південній Бессарабії було неважко, оскільки там переважало російське й українське населення. Зрозуміло, що не всі втікачі з російської армії співчували польському повстанню, але чимало з них вступало в загони, які прагнули допомогти польським повстанцям, або в частини М. Чайковського, хоча останній заперечував необхідність нового повстання. Він відмовився керувати польським аристократичним агентством на Балканах, прийняв мусульманство й вступив у турецьку армію. Після цього його стосунки не тільки з демократичними прошарками польської еміграції, але й з багатьма колишніми соратниками, погіршилися. Очоливши загони султанських козаків, серед яких були російські старообрядці, українці, в тому числі нащадки запорізьких козаків, болгари, поляки, Чайковський став,

⁵ М. Лемке. Назв. праця, стор. 87.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, од. зб. 139, арк. 6; ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 7535, арк. 79.

⁷ В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Назв. праця, стор. 299; Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов, М., 1960, стор. 310.

⁸ В. А. Дьяков, И. С. Миллер. Назв. праця, стор. 248—432; В. А. Дьяков. Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 (Библиографический словарь). М., 1967, та ін.

⁹ Центральний історичний архів у Бухаресті, ф. 315, од. зб. 191, арк. 35—36. 42.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 147, од. зб. 109, арк. 557 зв.; оп. 85, од. зб. 28, арк. 350.

за його словами, на позиції союзу всіх слов'янських народів. Він, як і раніше, був противником самодержавства, однак його лінія натрапила на протидію поляків-католиків, які виступали проти козацьких полків¹¹.

Початок 60-х років характеризується значним пожвавленням суспільного й національного руху на Україні, одним із наслідків якого було виникнення української революційної еміграції, яка або входила в загальноросійську, або мала контакти лише з поляками. В період польського повстання діяльність емігрантів-українців на Балканах значно активізувалася. Серед них були представники буржуазно-поміщицьких кіл, які намагалися зміцнити свої привілеї і висували націоналістичні гасла, і такі, що стояли на демократичних і навіть революційних позиціях, будучи учасниками загальноросійського суспільного руху. До перехідної категорії належали особи типу М. Чайковського.

У березні 1863 р. дипломатичний представник Росії в Яссах барон Оффенберг писав, що російські й польські демократи за кордоном намагаються діяти спільно і сприяти революційним виступам на Поділлі та Волині. Головним провідником цього проекту в Стамбулі був Чайковський. Прагнучи завоювати симпатії українського (ruthenes) населення й одержати від нього матеріальну підтримку, він заявив, що ці виступи повинні проходити під гаслом соціальних реформ і зовні залишатися незалежними від національного руху в Польщі. Ці плани Чайковського, спрямовані фактично проти Росії, а також його намір створити в Стамбулі та Тульчі експедицію, члени якої повинні були підняти на Україні повстання, підтримував турецький уряд¹².

Восени 1863 р. російський посол у Стамбулі Новиков доповідав своєму урядові, що Чайковський «тримається осторонь польської справи, але користується нею, оскільки вона може мати відгук на Україні. Він перебуває в таємних зв'язках з незадоволеними в західних і українських губерніях» і з їх допомогою хотів би здійснити свою мрію — «створити на Україні державу незалежну як від Росії, так і від Польщі». Дані, які одержав Новиков, свідчили, що Чайковський «бажає повернутися на батьківщину, зберігаючи російські звички і зовні виказуючи з себе мусульманина, фактично залишається православним»¹³. З коротких висловлювань Чайковського у спогадах важко скласти уявлення про його ставлення до України.

Влітку 1863 р. з'явилися нові відомості про участь Чайковського у русі на Україні. За чутками, що дійшли до Лекса, російського консула у Галаці, Чайковський направив «у Росію з прокламаціями якогось Степана Ілліча, біглого унтер-офіцера Чугуївського військового поселення». 20 червня Лекс повідомляв уряд, що Чайковський і Мерославський підписали відозву, в якій йшлося про створення в Тульчі національного комітету в справі вербування «дітей батьківщини», їх екіпірування та озброєння. Через кілька днів консул знову повідомляв, що Чайковський «відправив на Україну прокламацію, в якій умовляє тамошніх жителів приєднатися до повстання; у відповідь на це послання йому писали, що Україна готова повстати, якщо він приведе туди кілька козачих полків із Туреччини. Хоча йому зовсім не вдалося підняти Добруджинське малоросійське населення»¹⁴. Лекс зневажливо відзивався про загони польських повстанців і сумнівався, що вони дістануть підтримку українців.

¹¹ Записки и воспоминания Михаила Чайковского (Садук-паши).— «Русская старина», 1904, № 12, т. 120, стор. 558.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 147, од. зб. 109, арк. 145—195 зв.

¹³ Там же, арк. 547, 548.

¹⁴ Там же, арк. 344 зв., 372, 384—385.

До того ж середовища, що й М. Чайковський, належав інший емігрант українофільського напрямку — А. Вилежинський. Свого часу в Петербурзі він входив до революційного гуртка офіцерів, очолюваного Домбровським і Сераковським¹⁵. Згодом взяв активну участь у польському повстанні, командуючи загonom українських козаків, які відстоювали принцип козацької організації, що мав місце за часів Богдана Хмельницького. Внаслідок цього між керівниками повстання та ними виникли суперечності й козаки змушені були виїхати за кордон¹⁶. Вилежинський потрапив у Галац. На відміну від Чайковського він займав радикальніші позиції, зокрема під час польського повстання, в якому брав активну участь, вимагав вирішити національне питання (поліпшення становища українців) та деякі соціальні проблеми. І це не випадково. Вилежинський був членом революційної організації офіцерів російської армії в Польщі, тісно співробітничав з рядом керівників польської партії «червоних», зокрема Ф. Лабудзинським (українізований поляк), брав участь у розповсюдженні прокламації Герцена «Vivat Polonia» тощо¹⁷.

Польське повстання не дістало широкої підтримки з боку українців, але окремі населені пункти подали повстанцям дійову допомогу. Є відомості, що з 2 тис. чол., які увійшли в загін, сформований полковником З. Милковським у районі Нижнього Дунаю, 350 були українцями¹⁸. Насправді ж у цьому загоні налічувалося лише понад 200 чол., серед яких, очевидно, було й чимало українців. Влітку 1863 р. стало відомо про намір польського комітету у Стамбулі сформувати на території Бессарабії виключно з українців інший загін добровольців (кількістю в 300—350 чол.). Він повинен був групами перейти кордон з Росією і прибути в Херсонську губернію. Сформувати цей загін було доручено колишньому майору російської армії А. Гвоздовському, який в середині червня прибув у Ізмаїл з 6 польськими емігрантами. Вони знали українську мову і почали налагоджувати стосунки з населенням. Кожному завербованому на місяць виплачували 4 червонці, а тим, хто знав військову справу — навіть 12. На кінець червня в с. Броски вдалося завербувати до загону 9 чол., а в с. Сафієнах — 14. Російський дипломатичний агент Романенко звернув на це увагу місцевої адміністрації і вимагав вжити заходів. Внаслідок цього група припинила свою діяльність¹⁹.

Значний інтерес викликає з'ясування зв'язків між українськими емігрантами, які перебували в 1863 р. на Балканах, та учасниками загальноросійського, зокрема українського, суспільного руху під час польського повстання. Ще в листопаді 1862 р. підполковник Калимахи, відряджений російським урядом у Румунію для спостереження за діяльністю польських та інших емігрантів, доповідав, що в Полтавській губернії проживають П. А. Кочубей і якийсь поміщик Іваненко — кореспонденти Герцена й Бакуніна та представники українського демократичного товариства за кордоном. У травні вони нібито одержали листа від українського емігранта, колишнього учня польської військової школи в Італії В. Стемпковського і студента Московського універ-

¹⁵ В. А. Дьяков. Назв. праця, стор. 43.

¹⁶ В. Кельсиев. Исповедь.— «Литературное наследство», 1941, № 41—42, стор. 433.

¹⁷ Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг., К., 1963, стор. 120—122; Г. И. Маратов. Назв. праця, стор. 40, 118—119; Т. Т. Jez. Od kolebki przez życie. Wspomnienia, t. II, Kraków, 1936, стор. 368—386.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 85, од. зб. 28, арк. 347 зв.

¹⁹ АЗПР, ф. Головний архів У А 2, оп. 181, од. зб. 403, арк. 21; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 147, од. зб. 109, арк. 364 і зв., 378, 379.

ситету (його особу не встановлено), який свого часу побував у Молдавії. Про В. Стемпковського згадує і З. Милковський. Та серед кореспондентів Герцена і Бакуніна цих прізвищ досі виявити не вдалося. Однак відомо, що 1862 р. на Україні існувала таємна революційна організація, серед засновників якої були Синегуб та Красовський. Готуючи наприкінці 1862 р. селянське повстання, вона підтримувала зв'язки з російськими й польськими революціонерами. Її діяльність поширювалась на Полтавську губернію та деякі інші місцевості України²⁰, але чи входили в неї Кочубей та Іваненко — невідомо.

На початку 1863 р. Оффенберг у своєму донесенні вказував, що кілька молодих українців (Княжнин, Криловський, Кріпостний, Білич і Тверди) прибули в Ясси з метою налагодити контакти з польськими революціонерами. Через день подібну ж інформацію у III відділення подав і підполковник Калимахи, який стверджував, що 17 січня за дорученням таємного товариства з Києва в Ясси прибули студенти М. Пашковський, Білич (з Полтавської губернії) і Княжнин. Однак, вважає Калимахи, вони не встигли виконати доручення, тому що через кілька днів виїхали через Галичину в Подільську губернію²¹.

Отже, Калимахи на відміну від Оффенберга, не згадує про Криловського, Кріпостного та Тверди, але вказує на нову особу — М. Пашковського, активного учасника суспільного руху на Україні. У літературі зазначається, що він ще у вересні 1862 р. привернув до себе увагу царських властей як «таємний агент закордонних зловмисників»²². Очевидно, Калимахи вказує на одну й ту ж особу, оскільки Пашковський, як зазначає Фалькович, разом з іншими київськими студентами — Хамецьким і Качковським привіз у Молдавію 5 тис. крб. «від польської шляхти українських земель»²³.

О. Криловський був уродженцем Волинської губернії. 1861 р., будучи студентом Київського університету, він узяв участь у польській демонстрації в Житомирі. За іншими даними, він був учасником усіх демонстрацій, що відбулися в місті протягом 1861—1862 рр.²⁴, виявивши свою непримиренність до самодержавства і солідарність з поляками. За таку діяльність Криловський був позбавлений усіх прав і відправлений рядовим в Оренбурзький полк. На початку 1862 р. він втік за кордон, деякий час жив у Румунії. Під час польського повстання Криловський був поранений, виїхав за межі країни і брав активну участь у діяльності польської еміграції в Південно-Східній Європі²⁵.

Влітку 1863 р. російський консул в Галаці повідомляв про прибуття в місто Коваленка, сина поміщика з Полтавської губернії, колишнього студента Петербурзького університету, який у 1861 р. перебував у Кронштадтській фортеці, а після виходу з неї працював у корпусі лісничих. У Галаці він мав стосунки з поляками, але співробітничати з ними нібито відмовився, оскільки «присвятив себе справі Малоросії, своєї батьківщини». Мети цієї поїздки консул не знав, але

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 147, од. зб. 109, арк. 81 зв.; Т. Т. Же́з. Od kolebki przez zycie, t. II, стор. 435—438; А. З. Барабой. Попытка украинских революционеров организовать помощь польскому восстанию 1863 г.—«Вопросы истории», 1967, № 1, стор. 109—116.

²¹ С. М. Фалькович. Идеино-политическая борьба в польском освободительном движении 50—60 годов XIX века, М., 1966, стор. 255.

²² Общественно-политическое движение на Украине..., т. 1, стор. 295—301.

²³ С. М. Фалькович. Назв. праця, стор. 255.

²⁴ ЦДА МРСР, ф. 1284, оп. 1, од. зб. 94, арк. 74; ф. 1282, оп. 1, од. зб. 283, арк. 3.

²⁵ С. М. Фалькович. Назв. праця, стор. 205; ЦДА МРСР, ф. 1284, оп. 1, од. зб. 94, арк. 74 зв.; P. Łossowski i Z. Młynarski. Rosjanie, białorusini i ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1959, стор. 163.

вказував, що Коваленко їде в Стамбул, очевидно, без серйозного доручення. У цьому ж донесенні зазначалося, що представники польського революційного уряду хотіли завербувати в польський загін росіян і українців, які проживали в Галаці, але спроба виявилася невдалою ²⁶.

Через 10 днів уже російський консул в Яссах повідомляв нібито, за чутками, Коваленко мав намір потрапити в Туреччину і запросити Садик-пашу (М. Чайковського) очолити повстання, що готується на Україні. Докладніше й виразніше про це говорить російський посол у Стамбулі Новиков. За його словами, для зустрічі з Чайковським з Києва на чолі з Коваленком прибула спеціальна делегація, яка оголосила Чайковському, що з прибуттям його військ у Київській губернії почнеться повстання. «Не ведіть тільки до нас турків» ²⁷,— прохали делегати.

Згадка в кількох джерелах про місію Коваленка на Балкани не викликає сумніву в її достовірності. У своїх спогадах М. Чайковський також говорив про якогось Коваленка чи Ковалевського, який закінчив Петербурзький університет, а після еміграції 1863 р. служив поручиком в загонах козаків султана, згодом жив у Стамбулі. Між ними були серйозні розходження. До речі, Чайковський пише, що Ковалевський був поляком і близьким до керівника польського аристократичного агентства на Балканах Т. Оржеховського (барона Окши) — прихильника так званої партії «білих» ²⁸. Ці розбіжності між інформаціями російських дипломатів про діяльність Коваленка — прихильника революційного руху на Україні і Чайковського про Коваленка-Ковалевського як про співробітника партії «білих» не дають змоги твердити, що Коваленко і Ковалевський одна і та ж особа. Хоча в принципі подібна еволюція у поглядах певної особи могла мати місце. До речі, відомості про І. Ковалевського, колишнього студента Петербурзького університету, який за участь у студентських заворушеннях 1861 р. був заточений спочатку в Петропавлівську, а потім Кронштадтську фортеці, є в бібліографічному словнику «Деятели революционного движения в России» (т. 1, ч. 2, М., 1929, стор. 173). Він був членом організації «Земля и воля», наприкінці 1862 р. виїхав з Петербурга і брав участь у польському повстанні. Про подальшу його долю нічого невідомо, крім того, що він був прихильником російсько-польського зближення ²⁹.

Привертає увагу також документ, у якому йдеться про те, що 28 липня 1863 р. в м. Скуляни (Бессарабія) прибув місцевий поміщик Андрієш «разом з молодого людиною, яку назвав студентом Петербурзького університету Коваленком, уродженцем Полтавської губернії». Але при перевірці з'ясувалося, що він уродженець Гродненської губернії Ф. Ковалинський, який в ніч з 1 на 2 серпня перейшов через Прут на територію румунської Молдавії ³⁰. Таким чином, встановити особу Коваленка досі не вдалося.

Але головне не в цьому, а в тому, що навіть цих фактів достатньо, щоб зробити висновок про досить інтенсивні зв'язки між членами польських та українських революційних гуртків, що діяли на Україні, та емігрантами. Про це свідчить також діяльність таємного польського агентства, розкритого в січні 1863 р. в Одесі. Воно підтримувало

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 147, од. зб. 109, арк. 482 зв.—483.

²⁷ Там же, арк. 494 зв., 547 зв.; АЗПР, ф. Політвідділ, спр. 1, ч. 2, арк. 1624.

²⁸ Записки Михаила Чайковского — «Русская старина», 1900, № 12, т. 104, стор. 735.

²⁹ Восстание 1863 года. Документы и материалы, т. 2, М., 1963, стор. 96—97, 214—215, 221.

³⁰ ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 7649, арк. 2—3; Положение крестьян и общественно-полит. движение в Бессарабии 1861—1895 годы, Кишинев, 1964, стор. 364.

зв'язки не тільки з Києвом, Варшавою, Петербургом і Кам'янцем-Подільським, але й з Англією і румунською Молдовою³¹. На користь цієї версії говорить також те, що в Південно-Східній Європі проживало чимало відомих керівників польського руху на Україні, зокрема Коперницький, Ружицький та інші.

В. Кельсієв у черговому нарисі-спогаді «З побуту польських емігрантів», опублікованому в 1869 р., згадував про свого приятеля С. Криницького, справжнє прізвище якого було С. Кульчицький (уродженець Подільської губернії). Він учився в Одеському ліцеї. В 1863 р. виконував доручення керівників польського повстання і, зокрема, займався влаштуванням складів зброї на Волині. Після еміграції в Галац Кульчицький і Кельсієв часто зустрічалися, вели бесіди на науково-літературні теми. На думку останнього, Кульчицький мав великі знання і при бажанні міг зробити кар'єру, оскільки в румунській Молдові було надзвичайно скрутно з спеціалістами. Але він сильно бідував³².

В румунську Молдову емігрував також колишній студент Київського університету, учасник польського повстання П. П. Станкевич. За даними В. Кельсієва, він міцно стояв на українофільських позиціях. Наприкінці 1864 р. Станкевич приєднався до російських революціонерів-емігрантів у Тульчі. Він, очевидно, підтримував зв'язки з Вилежинським, який після поразки повстання певний час перебував у районі Нижнього Дунаю.

Царські агенти уважно стежили за колишнім членом революційної організації офіцерів російської армії в Польщі, близьким до Я. Домбровського. Наприкінці жовтня 1864 р. Ігнат'єв доповідав у Міністерство закордонних справ, що Вилежинський, «який називається гетьманом козаків, виїхав у Тульчу для налагодження зв'язків з Україною»³³. За тими ж даними, Вилежинський певний час перебував у Парижі. Там турецький представник Мехмед Джеміл-паша дав йому рекомендаційного листа до високого сановника Алі-паші, який міг прислужитися емігрантам.

Після повернення в Росію Кельсієв применшував справжній розмах революційного руху, намагався зобразити Вилежинського поетом-аристократом, любителем красивого життя³⁴. Тому довіряти йому не можна. Є ряд відомостей про те, що після придушення польського повстання Вилежинський продовжував боротьбу проти самодержавства. Наприклад, у квітні 1866 р. Подільський губернатор повідомляв Бессарабському, що Вилежинський, «який прибув восени 1864 р. в Тульчу з титулом гетьмана українських козаків, з'явився в Кагулі, неподалік від сухопутного кордону в Бессарабії, придбав там будинок і збирає навколо себе поляків і розкольників, через посередництво яких хотів розсилати в середину імперії все, що необхідно для керівників революційною інтригою». Тут же вказувалося на співробітництво Вилежинського з К. Резольською (її особу не з'ясовано), яка ще в жовтні 1865 р. доставила в Кагул 8 ящиків зі зброєю тощо³⁵.

За допомогою виявлених документів можна встановити, що Вилежинський і Резольська неодноразово прибували в Центральну й Пів-

³¹ Г. И. Марахов. Назв. праця, стор. 170.

³² В. И. Кельснев. Из быта польских эмигрантов. — «Всемирный труд», 1869, № 1, стор. 93—101; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг., стор. 421—426.

³³ АЗПР, ф. Політвідділ, од. зб. 1, ч. 2, арк. 1861 зв.

³⁴ В. Кельснев. Исповедь, стор. 432.

³⁵ И. Г. Будаков. Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период, Кишинев, 1959, стор. 47.

нічну Бессарабію, де зустрічалися з своїми прибічниками, зокрема Єржмановським і Гаєвським, які, на думку Подільського губернатора, могли бути пропагандистами «революційних ідей з-за кордону взагалі і від Вилежинського та Резольської зокрема»³⁶. У донесенні Ігнат'єва і відношенні Подільського губернатора багато спільного. Насамперед ці документи свідчать, що Вилежинський підтримував зв'язки з Росією і продовжував революційну боротьбу.

Відомо, що з розгромом польського повстання боротьба польської еміграції проти царизму не закінчилася. Польські революціонери готувалися до нового збройного виступу проти самодержавства. Вилежинський, примикаючи до польської еміграції, водночас висував ряд вимог щодо України. Але матеріалів про діяльність Вилежинського після поразки польського повстання дуже мало.

Такі факти про діяльність у Південно-Східній Європі емігрантів з України. Як видно, вони не завжди повні й достовірні, але все ж дають змогу виявити імена багатьох учасників суспільного руху на Україні. Інколи наявні документи дозволяють зробити висновок і про ідейні позиції емігрантів-українців. Сукупність усіх цих матеріалів свідчить, що в першій половині 60-х років XIX ст. на Балканах виникла українська революційна еміграція як складова частина загальноросійської.

³⁶ І. Г. Буда к. Назв. праця, стор. 47—48; ЦДА МРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 7871, арк. 2.

ЧИ БУЛО КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНІ ДО ІВАНА ФЕДОРОВА?

А. Д. СМІДОВИЧ

У 1974 р. Радянська Україна готується широко відзначити знаменну дату в історії української культури — 400-річчя книгодрукування.

В лютому 1574 р. у старовинному українському місті Львові Іван Федоров віддрукував першу книгу слов'янською мовою. Першодрукар був широко обдарованою і для свого часу передовою людиною. Друкуючи не лише релігійні, а й цивільні книги (наприклад, «Граматику» 1574 р.), він прагнув до того, щоб вони стали засобом розвитку освіти серед широких народних мас слов'янських земель. Проте прикро, що останнім часом з'явився ряд публікацій, автори яких на основі сумнівних документів намагаються применшити роль І. Федорова в розвитку українського книгодрукування. Наприклад, у журналі «Архіви України» було опубліковано статтю працівника Львівського державного архіву О. Мацюка, який, спираючись на ряд архівних документів XVIII ст., намагається довести, що у Львові книги слов'янською мовою друкувалися ще більше як за 100 років до приїзду І. Федорова¹. Це необгрунтоване твердження підхопили деякі вчені. Так, у газеті «Літературна Україна» (3 жовтня 1969 р.) його повторив кандидат технічних наук М. Резник, а в журналі «Україна» (1969, № 47) — кандидат мистецтвознавства Я. Запаско. Про «від-

¹ О. Мацюк. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова.— «Архіви України», 1968, № 2, стор. 3—14.

криття» О. Мацюка писала багатотиражка «За радянську науку» (Львівський університет), а Львівське телебачення повідомило в одній з своїх передач.

На чому ж базуються висновки О. Мацюка? На користь свого положення він тлумачить слова епітафії на могильній плиті І. Федорова, де, зокрема, вказано, що останній «своим тїцанням друкованіе за-недбалое обновил». Далі Мацюк посилається на польського дослідника Д. Зубрицького, який також доводив, що у Львові друкарня існувала ще до 1574 р.², хоча жодного матеріального підтвердження цього не існує.

Однак основою доказів О. Мацюка є документи судового листування (1791 р.) між уніатським орденом Василіян з монастиря св. Онуфрія та Львівським Ставропігійським братством: орден вимагав повернути йому рухоме та нерухоме майно, а також друкарні, що нібито належали монастирю з 1460 р. Там зазначається, що «монастир і церква св. Онуфрія були засновані, за свідченням Львівського райці та історика Зиморовича, перед 1300 р. ...Далі року 1460 львівський громадянин Степан Дропан для матеріальної підтримки священників подарував монастирю свою власну друкарню, яку польський король Казимір IV підтвердив привілеєм у 1469 р. Що ця ж друкарня була в монастирі св. Онуфрія, свідчать книги Іоанна Златоустого, передруковані в 1614 р. українським шрифтом. З часом Ставропігійське братство з приводу згаданої друкарні звернулося до міської церкви і подбало, щоб королівськими правами присуд монастиря скріпити і апробувати для себе...» Наприкінці монастир звертається до фіскальної колегії з такою вимогою: «1) Всі права разом з дотацією, що належить монастирю, хай під присягою провізори відновлять; 2) повернуть монастиреві друкарню або сплатять 40 000 флоренів, як відшкодування за прибутки друкарні...» Але О. Мацюк не зважає на те, що братство не лише заперечує грошові вимоги монастиря, але й має сумнів щодо достовірності історичних екскурсів василіян: «Про те, що Степан Дропан у вищезазначеному році нібито назавжди віддав монастиреві друкарню, про що одним документом доводиться, ...недодає чогось суттєвого до висновку прокуратора, який слід розглядати як необгрунтовану вимогу...»

Не слід забувати, що орден Василіян був уніатським відділенням єзуїтів, які дотримувалися правила: «мета виправдує засоби». Тому вони могли піти на будь-яку підробку, щоб одержати від братства гроші за користування друкарнею. А О. Мацюк цього не враховує.

Автор статті також вважає, що його висновки підтверджує хроніка монастиря св. Онуфрія, складена в 1771 р. «1460 рік — малий привілей з вислою печаткою поданий Степаном Дропаном — львівським міщанином монастирю св. Онуфрія. Цей привілей згадується в Ставропігійській книзі Альбомом званій... У цій же книзі на полях є згадка, що він загублений. 1469 рік — у цьому році король Казимір привілеєм підтвердив фундацію Дропана. Привілей також згадується в книзі, званій Альбомом, однак у 1771 р. самого вже не вдалося знайти». Усе це Мацюк підтверджує також уривками з історії Онуфріївського монастиря, написаної у XVIII ст. З рукопису він наводить, зокрема, такі слова: «Степан Дропан, міщанин львівський, відбудувавши цей монастир, встановивши його прибутки, припоручив його покровительству і наглядові львівського міського св. Успенського братства. В році 1571, коли церкви і будинки св. Успенського братства в місті

² D. Zubrzycki. Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji, Warszawa, 1836, стр. 12.

згоріли, перенесло воно (братство — А. С.) сюди свою друкарню, що знаходилася тут аж до 1616 р. Тут же у році 1614 видруковано книжку «священства» — (проповідь Іоанна Златоустого)».

Ось висновки Мацюка: «Підсумовуючи наведені факти, можна зробити такі висновки: 1) перша відома нам на сьогодні друкарня була заснована на Україні до 1460 р. у Львові українцем Степаном Дропаном, хоча є підстави думати, що вона існувала й раніше, бо Дропан подарував монастиреві «свою власну друкарню», 2) Ставропігійське братство зовсім не заперечувало проти факту дарування Дропаном друкарні монастиреві й існування її там протягом цілого сторіччя».

Приблизно такими ж методами «доводиться» й те, що до 1572 р. існували ще й Острозька та Київська друкарні. Здавалося б, цілком очевидно, наскільки гіпотетична й претензійна стаття О. Мацюка. Але з гіпотези не забарилися зробити сенсацію. Як уже вказувалося, в «Літературній Україні» (3 жовтня 1969 р.) кандидат технічних наук М. Резник на всю четверту полосу газети вмістив статтю «Храм української книжки». Автор піднімає дуже актуальне питання про необхідність створення на Україні музею історії книги. Однак те, що в ній говориться про українську друковану книгу, особливо про її засновника, викликає, м'яко кажучи, подив. У статті лише двічі згадується ім'я І. Федорова та й то, так би мовити, во здравіє Дропана. В першому випадку: «Нагадаймо слова написані на могилі Івана Федорова про те, що він «друкування занедбане відновив» — отже воно існувало на Україні і раніше». В іншому: «Треба зазначити, що саме тут (у Державному історичному архіві м. Львова.— А. С.) є документи, які розповідають про діяльність Івана Федорова у Львові і Острозі, й це єдині писемні свідчення про його діяльність». А про Дропана Резник пише: «Прочитаймо статтю Львівського дослідника О. Мацюка в бюлетені «Архіви України». Він ще торік... повідомив про документи, які свідчать, що Львівський міщанин Дропан ще у XV сторіччі подарував свою друкарню одному монастиреві і що польський король засвідчив цей акт». До речі, М. Резник мимохідь повідомляє ще одну новину, нібито першодрукарем слов'янських книг у Кракові був Святополк Фіоль: «Дивимося розділ історії друкарства в Європі до 1500 року (каталог Гутенберг-музею) і в ньому не згадуються слов'янські інкунабули, надруковані українцем Святополком Фіолем (у місті Кракові в 1491 р.)». Тут же вміщено ілюстрацію художника І. Батечка з підписом «Святополк Фіоль — друкар українських інкунабул. 1491 р.»

Публікація кандидата мистецтвознавства Я. Запаса («Україна», 1969, № 47) до вже сказаного не додає нічого нового: «Отже, 1460 року у Львові вже була друкарня, знаємо ми й прізвище її власника. Це відкриття цілком узгоджується з численними згадками про дофедорівське друкування, яким не йняли віри». Це висловлювання важко пов'язати з його словами, вміщеними в книзі «Першодрукар Іван Федоров»: «Поки не будуть знайдені видання дофедорівської друкарні, як це мало місце в Москві, або ж не відшукані які-небудь інші сліди чи більш точні і конкретні вказівки на її існування, то питання про те, чи було книгодрукування у Львові до Івана Федорова, не може бути вирішеним остаточно».

Але як би там не було, історичні заслуги Івана Федорова не зменшаться, за ним залишиться слава українського першодрукаря, бо він поклав початок інтенсивному і безперервному книгодрукуванню на Україні»³.

³ Я. Запаско. Першодрукар Іван Федоров, Львів, 1964, стор. 38—40.

З документів відомо, що на території Польського королівства друкування книг латинською, а не національною мовою почалося наприкінці 1473 р. — на початку 1474 р. У 1460 р. друкарні існували лише в Майнці та Страсбурзі. Якщо ж іти за О. Мацюком, то можна припустити, що С. Дропан винайшов книгодрукування одночасно з Йоганом Гутенбергом. Але ж досі не знайдено жодного документа, що засвідчив би наявність друкарні у Львові в 1460 р.

З «Хроніки монастиря св. Онуфрія», складеної на основі документів і розповідей монахів, видно, що привілей С. Дропана загублений і «яка була його суть — дізнатися тоді було неможливо». І досі цей документ не знайдено. Цікаво, що ні в цитованій М. Резником історії Онуфріївського монастиря, ні в його хроніці не сказано, що фундацією С. Дропана була саме друкарня.

А як же насправді обстоїть справа з братською друкарнею? У статті Я. Д. Ісаєвича читаємо: «Напередодні смерті Івана Федорова частина його друкарського обладнання знаходилася в будинку Івана Балдиги, пізніше активного члена братства. Значна частина обладнання була раніше закладена Федоровим Ізраїлем Якубовичу. Львівські міщани вирішили викупити його для організації братської друкарні і звернулися за допомогою до єпископа Гедєона Балабана, який заготовив грамоту ко «всем вобец» вносити пожертвування для сплатування боргів за друкарське обладнання, залишене Іваном Федоровим не лише у Львові, але, мабуть, і в Острозі»⁴. Усі верстати було викуплено, хоча необхідну «сумму немалу» братство збирало протягом тривалого часу, як це видно з грамоти патріарха Іоакіма та з другої (10 грудня 1586 р.) і третьої (1 травня 1587 р.) окружних грамот Балабана. Хоча остаточно грошові справи були владжені лише 1590 р. друкарня, очевидно, почала діяти з 1587 р. Першим її управляючим 1585 р. Гедєон Балабан призначив монаха Онуфріївського монастиря Мину. У володіння Успенського братства значною мірою перейшли друкарські матеріали І. Федорова. Про це свідчать перші видання братської друкарні, де трапляються шрифти, кінцівки та ініціали з Нового Завіту й Біблії, друкарська марка з гербом м. Львова, що вперше з'явився у Львівському букварі, видрукованому І. Федоровим 1574 р. У 1591 р. острозьким шрифтом І. Федорова були віддруковані на одному аркуші дві грамоти. У нижньому кутку вказано: «Во Львове. В друкарне братской року 91-го генуария 23».

Братству не раз доводилося захищати свою друкарню від посягань світських і духовних феодалів. Так, наприкінці 1614 р. в Онуфріївський монастир зі своїми слугами увірвалися («гвалтом нашедши») уніатський митрополит В. Рутський і Володимирський єпископ К. Мороховський. Але братчики вдарили на сполох («сталися битва и дзвонили в набат»).

Нарешті, М. Резник не поцікавився історією книги «О священстве Иоана Златоуста», видрукованої у Львові 1614 р. Вона, як показала відомий книгознавець Г. С. Зернова, має ряд заставок московського (3), заблудського (4), львівського (7) орнаментів та ініціали (4), якими користувався ще І. Федоров. Братська друкарня їх застосовувала і пізніше — протягом усього XVII та в XVIII ст.⁵

Без особливих зусиль спростовується також посилення О. Мацюка на слова з післямови до Львівського Апостола про «богоизбранно-

⁴ Я. Д. Исаевич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI—XVIII веках.— Книга (Исследования и материалы), вып. 7, Львов, 1962, стор. 199—210.

⁵ А. С. Зернова. Начало книгопечатания в Москве и на Украине, М., 1947 (додатки № 3, 4, 5).

го мужа» та епітафії — «друкованіе занедбалое обновил». Г. С. Зернова вказує, що звертання «богоизбранный муж» могло стосуватися лише особи високого духовного або цивільного стану. Щодо слів з епітафії правильніше припустити, що Іван Федоров відновив друкарську справу на Україні після Фіоля і Скорини, видання яких свого часу розійшлися не тільки у Західній та Східній Україні, але дійшли й до Московської держави».

Вона також зазначає, що на основі аналізу написів і послямов не можна робити беззастережних висновків. «Найбільшою аргументацією проти існування друкарні у Львові раніше Івана Федорова є те, що під час заснування друкарні йому довелося зіткнутися з повним незнанням Львівської цехової організації з питання про дозвіл майстру-друкарю мати у своїй друкарні тесляра або столяра, незалежно від інтересів теслярного або столярного цеху»⁶. Цей конфлікт було вирішено тільки після відвідування м. Кракова, де вже були друкарні. Очевидно, якби у Львові друкарня існувала раніше, не було б необхідності їхати до Кракова.

Наукова громадськість відгукнулася на статтю О. Мацюка лише заміткою кандидата історичних наук Є. Немировського «Легендарна дата початку слов'янського книгодрукування»⁷. Назва красномовна!

Останнім часом О. Мацюк опублікував ще одну статтю⁸, де подає читачеві нову версію про дофедорівське друкування на Україні. Відомо, що до видання Московського Апостола І. Федоровим, у Москві в 50—60-х роках XVI ст. було видруковано сім так званих анонімних книг (вони не мають вихідних даних). З них одна — «Среднешрифтное Четвероевангелие» надрукована на німецькому папері, а інші — на французькому. З цього факту О. Мацюк робить висновок, що «Среднешрифтное Четвероевангелие» було видане на Україні. Але Немировський у своїй праці «Виникнення книгодрукування в Москві» вказує, що на німецькому папері була написана також одна з книг багатотомного рукопису «Лицевой свод Ивана Грозного».

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що твердження О. Мацюка породжене некритичним ставленням до історичних джерел, а існування друкарні С. Дропана у м. Львові в 1460 р. можна вважати лише «легендарною датою» слов'янського книгодрукування.

⁶ А. С. Зернова. Назв. праця, стор. 49.

⁷ «Издательское дело. Книговедение», 1969, № 2.

⁸ О. Мацюк. Ще про початок книгодрукування на Україні.— «Архіви України», 1971, № 1.

Замітки

М. Т. ШЕПЕТА

ВИРОБНИЧІ НАРАДИ — ВАЖЛИВА ФОРМА МАСОВОЇ УЧАСТІ ТРУДЯЩИХ В УПРАВЛІННІ ВИРОБНИЦТВОМ (1951—1958 рр.)

В. І. Ленін вважав, що переходу суспільства від соціалізму до комунізму сприяє активна участь трудящих в управлінні державою та виробництвом, розвиток їх ініціативи й самодіяльності в господарському будівництві: «...Коли всі навчаться управляти,— вказував Володимир Іл-

ліч,— і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом [...], тоді будуть відчинені навістіж двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази»...¹ Керуючись настановами В. І. Леніна, Комуністична партія проводила і проводить велику роботу по залученню трудящих до управління виробництвом, зокрема через діяльність виробничих нарад. На кожному етапі соціалістичного будівництва вони сприяли вирішенню завдань, що їх партія і уряд ставили перед народним господарством. Форми і методи, зміст роботи виробничих нарад безперервно змінювалися.

В роки п'ятої п'ятирічки на підприємствах УРСР діяли бригадні, групові, дільничні, цехові та загальнозаводські виробничі наради, де колективно обговорювалися шляхи поліпшення діяльності окремих дільниць, усувалися недоліки в їх роботі, вироблялися досконаліші методи організації виробництва, вишукувалися невикористані резерви. Усе це сприяло поліпшенню техніко-економічних показників підприємств.

1954 р. на заводах і фабриках республіки відбулося понад 1 млн. виробничих нарад, на яких було внесено 1,7 млн. пропозицій (1,4 млн. виконано)². Лише протягом першого півріччя 1953 р. на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського відбулося 1167 виробничих нарад. З прийнятих на них 3 тис. пропозицій було виконано 2362. Тільки реалізація пропозиції про використання відходів доменного цеху дала економію 190 тис. крб. на рік³.

В паротурбінному цеху Харківського турбінного заводу багато часу витрачалося на розширення отворів. Тому на одній з виробничих нарад було запропоновано застосувати спеціальні витяжні зенкери, що дало змогу різко скоротити тривалість цієї операції. Здебільшого виробничі наради стали трибуною обміну досвідом роботи. Так, у вересні 1954 р. передовий токарь Беленков розповів своїм товаришам з паротурбінного цеху про обробку великих деталей силовим різанням.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 431.

² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 214, од. зб. 101, арк. 24.

³ Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДнОДА), ф. Р-1860, оп. 1, од. зб. 154, арк. 15.

Кращий слюсар Горбунов поділився досвідом слюсарної обробки та складання вузлів турбін⁴.

Змістовно проходили виробничі наради на Дніпродзержинському металургійному заводі, «Запоріжсталі», «Дніпроспецсталі», «Ленінській кузні», «Арсеналі», «Червоному екскаваторі», Коломийському цегельному заводі, Львівській взуттєвій фабриці № 3, Харківській швейній фабриці ім. Тинякова та багатьох інших підприємств республіки⁵.

Численні приклади свідчать, що виробничі наради були важливим засобом комуністичного виховання трудящих, пробуджували їх творчу ініціативу, почуття відповідальності за виконання виробничих завдань тощо. Так, на шахті ім. Рум'янцева тресту «Калінінвугілля», що перейшла на циклічну роботу, в лави з крутим падінням пластів не систематично постачався ліс. Це питання було вирішене на виробничій нараді. Бригадир лісогонів Товстуха запропонував постачати ліс у лави з верхнього відкаточного штреку по металевих жолобах. В результаті впровадження цієї пропозиції шахта систематично перевиконувала план видобутку вугілля⁶.

Учасники виробничих нарад часто вказували на невикористані резерви, вносили конкретні пропозиції щодо усунення виявлених недоліків. Так, на Івано-Франківському цегельному заводі № 8 робітники піддали гострій критиці керівництво заводу, яке не вживало рішучих заходів щодо порушників трудової дисципліни, вказали на наявність невикористаних резервів, зокрема наголосили, що на ритмічність роботи заводу значною мірою впливає несвоєчасне постачання палива й сировини⁷.

Партійні й профспілкові органи узагальнювали й популяризували досвід кращих виробничих нарад, зокрема на семінарах профспілкового активу⁸.

В роки п'ятої п'ятирічки діяльність виробничих нарад сприяла дальшому розвитку економіки республіки, хоча в їх роботі були й істотні недоліки. Деякі господарники, недооцінюючи виробничих нарад, намагалися вирішувати всі виробничі питання самостійно. Так, керівники Макіївського металургійного заводу ім. Кірова не рахувалися з рішеннями виробничих нарад щодо створення запасу необхідних для ремонту деталей і інструментів, раціональнішого використання устаткування. Це було однією з причин відставання заводу⁹.

На багатьох підприємствах виробничі наради скликалися рідко, готувалися не ґрунтовно, до того ж, на їх обговорення виносилися другорядні питання, рішення яких не сприяло підвищенню продуктивності праці, поліпшенню використання механізмів, економії коштів і матеріалів. Таке становище мало місце на Ново-Краматорському заводі важкого машинобудування, Донецькому заводі хімреактивів, ХТЗ, «Гідроприводі», «Теплоавтоматі», «Електроверстаті» тощо.

Тому липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС, обговоривши завдання щодо дальшого піднесення промисловості, технічного прогресу і

⁴ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1606, оп. 5, од. зб. 480, арк. 16—18.

⁵ Запорізький обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. Р-2523, оп. 2, од. зб. 677, арк. 3; Івано-Франківський обласний державний архів (далі І.—ФОДА), ф. Р-794, оп. 1, од. зб. 170, арк. 89; Львівський обласний державний архів (далі —ЛОДА), ф. Р-1519, оп. 1, од. зб. 477, арк. 14; ХОДА, ф. Р-1606, спр. 480, арк. 20; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25 а, од. зб. 4091, арк. 29.

⁶ «Социалистический Донбасс», 21 вересня 1955 р.

⁷ І.—ФОДА, ф. Р-794, оп. 1, од. зб. 170, арк. 88.

⁸ ХОДА, ф. Р-1606, оп. 5, од. зб. 475, арк. 1; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 25 а, од. зб. 3370, арк. 14.

⁹ «Социалистический Донбасс», 16 листопада 1951 р.

поліпшення організації виробництва, зобов'язав партійні організації «систематично проводити виробничі наради на підприємствах»¹⁰. На серйозні недоліки в роботі виробничих нарад вказувалося також на III Пленумі (серпень 1955 р.) ВЦРПС, який зобов'язав профспілкові організації разом з господарськими керівниками регулярно обговорювати конкретні питання виробництва в цехах, відділах, бригадах і на дільницях, організувати систематичний контроль за виконанням пропозицій¹¹. Після цього партійні й профспілкові організації почали приділяти більше уваги діяльності виробничих нарад. Однак недоліки в їх роботі повністю не були ліквідовані, що значною мірою стримувало ініціативу робітників.

На необхідність широкого залучення трудящих до управління виробництвом, дальшого розвитку їх творчої активності вказав XX з'їзд КПРС¹². Керуючись його рішеннями, партійні й профспілкові органи протягом 1956—1957 рр. ухвалили ряд заходів, спрямованих на поглиблення діяльності виробничих нарад. Внаслідок цього вже 1956 р. на підприємствах УРСР, де діяли профорганізації, об'єднані республіканськими комітетами, їх кількість зросла з 489 тис. (перше півріччя) до 540 тис. (друге півріччя), а пропозицій — відповідно з 769 тис. до 875 тис. 1957 р. на заводах і фабриках Донецької області відбулося понад 127 тис. нарад (внесено 206 тис. пропозицій, з них 167 тис. впроваджено у виробництво)¹³. На них вирішувалися питання підвищення продуктивності праці, зменшення браку, зниження собівартості, виконання виробничих планів тощо.

Дедалі частіше практикувалося проведення спільних виробничих нарад суміжних цехів, що мало для виробництва велику користь. Наприклад, на початку 1957 р. на Одеському заводі радіально-свердлильних верстатів ливарний цех затримував постачання продукції для механічного цеху № 1, що могло вплинути на виконання виробничої програми всім заводом. На спільній нараді робітників цих дільниць за участю керівників заводу та представників заводського комітету було вироблено заходи щодо поліпшення роботи ливарного цеху¹⁴.

Діяльність виробничих нарад сприяла встановленню тісних ділових контактів між керівниками підприємств та робітниками. Наприклад, на нараді в сталеплавильному цеху Харківського заводу транспортного машинобудування ім. Малишева (1957 р.) були присутні 250 робітників, майстрів, керівників дільниць, а також директор заводу Соболев, секретар парткому Личагін, голова завкому Горбик, всі начальники служб. Відверта розмова про причини відставання та висновки комісії, що перевіряла роботу бригад і дільниць, дали змогу не лише виявити недоліки, а й виробити заходи щодо їх усунення¹⁵.

Піднесення авторитету виробничих нарад сприяло тому, що робітники почали вносити дедалі більше цінних пропозицій щодо поліпшення роботи підприємств. Так, 1957 р. фрезерувальник експериментального цеху Харківського заводу «Світло шахтаря» Гавриш для розточки і шліфовки циліндрів запропонував виготовити міцнішу оправку, внаслідок чого продуктивність праці зросла на 20%, а впровадження у ви-

¹⁰ Постанова липневого Пленуму ЦК КПРС 1955 р., К., 1955, стор. 25.

¹¹ III Пленум ВЦСПС (1955). Стенографический отчет, М., 1955, стор. 209—210.

¹² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет, ч. I, М., 1956, стор. 110.

¹³ Архів Української республіканської Ради професійних спілок (далі — Архів УРПС), ф. 2, оп. 1, од. зб. 777, арк. 125; Архів Всесоюзної Центральної Ради професійних спілок (далі — Архів ВЦРПС), ф. 1, оп. 32, од. зб. 77, арк. 22.

¹⁴ Архів УРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 845, арк. 200.

¹⁵ Там же, арк. 147—149.

робництво пропозиції фрезерувальника моторного цеху № 1 Руденка про багатомісне пристосування для фрезерування храповиків підвищило продуктивність праці на 50 %¹⁶.

Поліпшенню роботи виробничих нарад почали приділяти дедалі більше уваги партійні органи. Наприклад, Харківський обком партії, вивчивши практику підготовки й проведення виробничих нарад на 13 машинобудівних підприємствах міста, виявив серйозні недоліки. 29 березня 1956 р. бюро обкому партії з метою підвищення політичної й трудової активності трудящих зобов'язало райкоми обговорити питання про роботу виробничих нарад на промислових підприємствах, а облпрофраду та обком профспілки робітників машинобудування — подати їм практичну допомогу у справі поліпшення роботи¹⁷.

Велику роль у дальшому розвитку творчої ініціативи трудящих, в розширенні їх участі в управлінні виробництвом відіграв грудневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС, який приділив велику увагу діяльності виробничих нарад, зокрема визнав за доцільне перетворити їх «у постійно діючі, такі, що проводитимуть свою роботу з широкою участю робітників, інженерно-технічних працівників та службовців і включатимуть у себе представників адміністрації, партійних і комсомольських організацій, науково-технічних товариств»¹⁸. Водночас вказувалося на необхідність піднести роль виробничих нарад, підпорядкувати їх роботу «...завданням виконання і перевиконання державних планів, найповнішого використання внутрішніх резервів виробництва, створення робітникам умов для високопродуктивної праці, удосконалення методів управління підприємствами і будовами. На нарадах доцільно обговорювати виробничі плани, питання організації виробництва і праці, поліпшення якості та зниження собівартості продукції і будівництва, технічного нормування, капітального будівництва, удосконалення внутрізаводського управління і т. д.»¹⁹.

Конкретні шляхи реалізації цих рішень накреслив IX Пленум ВЦРПС (січень 1958 р.), який зобов'язав фабрично-заводські комітети забезпечити ділове й оперативне керівництво виробничими нарадами, якнайширше залучати до участі в їх роботі робітників і службовців, які мали б змогу обговорювати найважливіші питання організації виробництва, праці, заробітної плати тощо. На фабрично-заводські комітети покладалася також обов'язок постійно контролювати виконання рішень виробничих нарад.

У відповідності з рішеннями грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС і постановою IX Пленуму ВЦРПС партійні й профспілкові організації промислових підприємств республіки провели засідання комітетів профспілок, збори господарських активів, робітників, інженерно-технічних працівників і службовців, основним питанням яких було створення постійно діючих виробничих нарад. Це давало змогу трудящим вносити доповнення, зміни та зауваження до проекту «Положення про постійно діючі виробничі наради», що обговорювався.

На зборах робітників, інженерно-технічних працівників і службовців членами виробничих нарад обиралися найдостойніші: новатори виробництва, раціоналізатори, кадрові робітники, досвідчені інженерно-технічні працівники, представники партійних, господарських, профспілкових, комсомольських організацій, науково-технічних товариств — ті, які своєю виробничою й громадською діяльністю завоювали повагу та

¹⁶ Там же, арк. 115.

¹⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 75, од. зб. 26, арк. 34.

¹⁸ Матеріали грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС, К., 1957, стор. 14.

¹⁹ Там же, стор. 15.

довір'я колективу. Наприклад, до складу постійно діючої виробничої наради штампувально-зварювального цеху Харківського електроμηχανічного заводу були обрані: кращий електрозварник Борзенков, газозварник Плотников, депутат міськради штампувальниця Пономарьова, від партійної організації — секретар партбюро, майстер цеху Борисенко, — від комсомольської — монтер Пильник, від цехового комітету — його голова, контрольний майстер Неженець, від адміністрації — начальник цеху Соляник. На шахті № 1—2 «Червоний Жовтень» тресту «Орджонікідзевугілля» серед членів наради було 39 забійників, 24 прохідники 12 робітників очисного забою, 10 електрослюсарів, 3 машиністи електровоза, 2 підривники, 18 робітників різних професій, 15 гірничих майстрів 27 начальників дільниць і цехів, 12 інженерно-технічних працівників²⁰.

На 1 липня 1958 р. на Україні налічувалося 12 659 постійно діючих виробничих нарад (тобто вони були створені на більшості підприємств республіки), зокрема у Ворошиловградській області — 715 загальнозаводських і 183 цехові, Дніпропетровській — відповідно 372 і 878, Київській — 593 і 972, Донецькій — 836 і 1112, Харківській — 575 і 734, Одеській — 372 і 167. До складу загальнозаводських нарад входило понад 369 тис. чол. (з них 253 тис. робітників), а цехових — 181 тис. чол. (124 тис. робітників)²¹.

Постійно діючі виробничі наради систематично дбали про виявлення та раціональне використання внутрішніх резервів підприємств і будов. На Україні лише протягом першого півріччя 1958 р. вони впровадили у виробництво понад 134 тис. раціоналізаторських пропозицій, зокрема у Ворошиловградській області — 5,3 тис., Дніпропетровській — 17 тис., Київській — 12 тис., Донецькій — 23,6 тис., Харківській — 17,7 тис., Херсонській — 1,1 тис.²²

Однак на першому етапі в діяльності постійно діючих виробничих нарад мали місце певні помилки й недоліки. Наприклад, на Київському мотоциклетному заводі, де працювало понад 3 тис. робітників та інженерно-технічних працівників, до виробничої наради було обрано лише 55 чол. На деяких підприємствах Дніпропетровської області (на руднику ім. Фрунзе, «Криворіжсталі» та рудоремонтному заводі) робітники становили лише 30—40 % загального складу нарад, які, до того ж, інколи очолювали головні інженери, начальники цехів, перетворюючи їх в адміністративно-технічні органи²³.

У «Положенні про постійно діючу виробничу нараду на промисловому підприємстві, будові, в радгоспі, МТС і РТС», затвердженому постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 9 липня 1958 р., було узагальнено досвід роботи нарад і накреслено конкретну програму їх дальшої діяльності, зокрема чітко визначено порядок створення, права, зміст і методи роботи²⁴.

Все це сприяло тому, що в другому півріччі на підприємствах республіки кількість постійно діючих виробничих нарад зросла до 18,3 тис. З майже 297 тис. пропозицій вони впровадили у виробництво близько 240 тис.²⁵, що мало значний вплив на підвищення продуктивності праці, раціональніше використання внутрішніх резервів, зниження

²⁰ Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 32, од. зб. 916, арк. 11; Рабочие управляют производством, Донецк, 1959, стор. 6.

²¹ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 935, арк. 2.

²² Там же.

²³ Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 32, од. зб. 419, арк. 7; од. зб. 835, арк. 22; Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 935, арк. 2; од. зб. 972, арк. 22.

²⁴ Положення про постійно діючу виробничу нараду на промисловому підприємстві, будові, в радгоспі, МТС і РТС, К., 1958, стор. 5, 12.

²⁵ Архів УРРПС, ф. 2, оп. 1, од. зб. 935, арк. 1—2; од. зб. 972, арк. 1—3.

собівартості продукції тощо. Наприклад, діяльність постійно діючої виробничої наради на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського сприяла тому, що протягом короткого відрізка часу підприємство стало передовим (у 1957 р. — майже 3 млн. збитків, а в 1958 р. — 1,6 млн. прибутків). За підсумками республіканського соціалістичного змагання (другий і третій квартали 1958 р.) йому було присуджено перехідний Червоний прапор Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради та першу грошову премію²⁶.

Отже, досвід роботи постійно діючих виробничих нарад показав, що у своїй більшості вони були справжньою школою господарювання, де трудящі набували навичок управління суспільним виробництвом, брали активну участь у виробничому житті колективів.

²⁶ Там же, од. зб. 972, арк. 47—49.

В. М. КАБУЗАН

СТОРИНКА УКРАЇНСЬКО- БАЛКАНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ XVIII СТ.

Етнічний склад населення Північного Причорномор'я XVIII і XIX ст. (до перепису 1897 р.) все ще не вивчений нашими істориками та етнографами. В існуючих дослідженнях це питання, по суті, тільки поставле-

не і вирішене лише в найзагальніших рисах. Тут слід назвати праці М. С. Державіна, А. О. Скальковського, О. С. Коцієвського, О. І. Дружиніної¹ та ін. Водночас, відомо, що з початку 50-х років XVIII ст. у Північне Причорномор'я (Катеринославську та Херсонську губернії) щороку прибувала значна кількість іноземних переселенців з Австрійської та Оттоманської імперій, що в 1778 р. в Маріупольський (Ростовський) повіт було переведено з Кримського ханства понад 30 тис. чол. (обох статей) греків, вірмен, грузинів тощо. Це спричинилося до того, що в 1778—1779 рр. у Північному Причорномор'ї (без Кримського ханства, ще не включеного до складу Росії) українці становили 67,76%, молдавани — 11,30%, греки та албанці — 6,31%, вірмени — 4,76%, грузини — 0,45%, а інші невеликі групи (серби, поляки, болгари, угорці та ін.) — 2,57% усього населення краю².

Наприкінці 60—70-х років XVIII ст. склад іноземних переселенців у Північне Причорномор'я мав свою специфіку — це були виключно піддані Турецької імперії, які з тих чи інших причин прагнули оселитися в межах Росії. Багато з них співчували або активно допомагали свого часу російським військам і тепер, після закінчення війни 1768—1774 рр., боялися репресій з боку турків. Російський уряд домігся включення в мирний договір 1774 р. статей про амністування Росією

¹ И. Державин. Болгарские колонии Новороссийского края. Херсонская и Таврическая губернии. — ИТУАК, 141, 1908; А. А. Скальковский. Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I—II, Одесса, 1850; А. С. Коциевский. О русско-украинском и молдаванском населении Очаковской области до присоединения ее к России. — Записки Одесского археологического общества, т. I (34), Одесса, 1960; Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг., М., 1959.

² ЦДАДА, ф. 16, од. зб. 797, ч. 14, арк. 120—123; од. зб. 588, ч. 5, арк. 66—120.

та Туреччиною підданих, які воювали на боці противника³, але сподіватися на неухильне дотримання цих пунктів договору не було надійних підстав. За цим же договором здійснювалося переселення в Росію арнаутів*, частина яких прибула в Росію ще в роки війни 1768—1774 рр.

Арнаутів, які осіли в Росії, можна поділити на дві відокремлені групи:

1) греки та албанці, які стали на російську службу під час перебування російського флоту в Середземному морі, а після закінчення війни переселилися в Росію;

2) військовослужбовці арнаутського полку, що був сформований Туреччиною в 1769 р. з молдаван, болгар, некрасовців (російських розкольників) і пізніше перейшов на бік Росії.

Греки й албанці почали прибувати в Росію з 1775 р. Царські власті виділили їм необхідні грошові кошти на переселення та обзаведення господарством і дозволили селитися в Таганрозі, Керчі, Єнікале⁴. За даними 1776 р. загальна чисельність службовців (у так званому албанському війську) та неслужбових «албанців» досягла 1781 чол. обох статей (зокрема в Керчі та Єнікале — 1236, Таганрозі — 545). В 1779 р. в цих же місцях було враховано 1758 чол. арнаутів обох статей⁵.

У 1784 р. арнаутам Керчі, Єнікале й Таганрога було даровано землі поблизу Балаклави, причому й сама Балаклава увійшла до складу округу Грецького піхотного полку⁶. Неподалік Балаклави арнаути утворили ще 8 селищ: Кадикой, Карань, Алсуй, Лаку, Комари, Керменчик, Балтачокрак і Аутку. Слід зазначити, що не всі греки та албанці увійшли до складу Грецького піхотного полку і були поселені в районі Балаклави. Частина з них лишилася в Керчі, Єнікале, Таганрозі, а частина новоприбулих, розселилася в інших містах Новоросії. О. І. Дружиніна наводить цікаві дані про таких арнаутів, не включених до складу грецького піхотного полку. В 1784 р. в Крим прибула група арнаутів, які, «не имея не только какового-либо оружие, ниже одевания и обуви, кроме одних рубах, покрытых разодранным, просили из них шесть человек, чтоб их уволить от службы а позволить бы кормитца им внутри Таврического полуострова своим рукоделием и работою»⁷.

В 1785 р. на території Грецького піхотного полку проживало 741 особа чоловічої статі, в 1793 р. — 1165, в 1842—1303, а в 1858 р. — 3713 чол. обох статей (в Балаклаві — 2079, Балтачокраку — 145, Керменчику — 150, Лаку — 426, Аутці — 308, Кадикой — 300, Карані — 105, Алсуї — 50, Комарах — 150)⁸.

Крім того, в Криму в 1858 р. багато греків проживало в Феодосії (1035 чол. обох статей), Єнікале (330), Керчі (790), Старому Криму (130), Сімферополі (677), Бахчисараї (985). Характерно, що ніде, починаючи вже з 80-х років XVIII ст., не трапляються згадки про албанців. Мабуть, їх питома вага не була скільки-небудь значною і вони, проживаючи разом із грецькою більшістю, втратили свої етнічні особливості.

Зовсім іншою була доля військовослужбовців Арнаутського полку. Після переходу на бік Росії, він був поселений по берегах Півден-

* Арнаути — піддані Турецької імперії, які прибули в Росію в 70-х роках XVIII ст.

³ ПСЗ, т. XIX, № 14164, від 10 липня 1774 р., стор. 957—967.

⁴ Г. Л. Арш. Албания и Эпир в конце XVIII — начале XIX вв., М., 1963, стор. 78.

⁵ ЦДАДА, ф. 16, од. зб. 689, ч. 1, арк. 289, 332; од. зб. 797, ч. 15, арк. 78.

⁶ А. А. Скальковский. Назв. праця, стор. 277.

⁷ Е. И. Дружинина. Назв. праця, стор. 130.

⁸ ЦДАДА, ф. 16, од. зб. 962, ч. 2, арк. 182—183; ч. 4, арк. 84—87; ф. 10, оп. 3, од. зб. 59, арк. 1—18; ЦДІА СРСР, ф. 571, оп. 9, од. зб. 40, арк. 243—250; ф. 1281, оп. 6, од. зб. 52, арк. 85; Архів АН СРСР, ф. 30, оп. 2, од. зб. 56, арк. 106—128.

ного Бугу між гирлами річок Мертві Води та Єланець, що впадають у нього. Поблизу, дещо на південь, між річками Єланець та Інгул було поселено так званий козацький полк, навербований російським командуванням з українського населення Правобережної України. Попервах рядовому складу обох полків було відведено 37 407, а командному — 7200 дес. землі. У вересні 1775 р. генерал-майор Муромцев рапортував Г. О. Потьомкіну, що переселенці на своїх місцях «на первый случай вырыли землянки», і «в экономии своей и хлебопашестве трудиться начали»⁹.

У відомості, поданій Г. О. Потьомкіну 15 серпня 1776 р., в арнаутському та козачому полках значилося 1129 осіб чоловічої статі, у тому числі 768 волохів і 181 поляк. У 1782 р. в цих полках було враховано вже 1184 особи чоловічої та 961 особа жіночої статі. Всі села арнаутського полку перебували в Новопавлівському повіті (Новогригорівське, Соколи, Раковець, Арнаутівка, Скаржинка, Михайлівка, Троїцька). У розпорядження полку було виділено 52 500 дес. землі і в запасі для тих арнаутів, які прибули нещодавно, було відмежовано 100 500 дес.¹⁰ В 1783 р. арнаути вже обжилися на нових місцях, побудували собі житла, з успіхом займалися землеробством і тваринництвом. Про це говорять дані таблиці. Майже всі новосели побудували собі хати, отже із загального житлового фонду (299 будівель) на частку землянок (31) припадало вже тільки 10,40%.

Становище поселень Арнаутського полку на початок 1783 р.

Поселення	Кількість											
	Населення				Жител		Худоби				Майна	
	Чоловіків		Жінок		Хат	Землянок	Коней	Волів	Корів	Овець	Плугів	Возів
	Дорослих	Дітей до 15 років	Дорослих	Дітей до 15 років								
Новогригорівське . . .	115	82	120	74	70	10	130	209	430	3057	30	123
Соколи	124	78	105	67	57	4	103	110	253	3234	21	112
Раковець	45	36	51	32	30	3	24	89	150	248	9	33
Арнаутівка	56	25	46	36	27	10	100	95	180	344	16	54
Скаржинка	53	26	39	22	28	2	40	74	162	610	10	32
Михайлівка	21	4	12	3	8	2	10	31	61	350	2	8
Троїцька	69	45	50	31	48	—	22	105	260	831	15	54
Загалом:	583	296	423	265	268	31	429	695	1496	8674	103	416

По суті, значна частина мешканців жила в землянках тільки в Арнаутівці та Новогригорівському. В 80-х роках арнаутським або бузьким козакам довелося витримати суворі випробування. До 1787 р. вони несли прикордонну службу на Бузі, однак, у 1787 р. Потьомкін перевів їх у глиб Новоросії у придбані там Красносельські поселення¹¹, а в 1788 р. повернув назад і сформував з них півторатисячний козацький полк¹². Подібні насильственні заходи призвели до відпливу арнаутського населення в Очаківську область, де вони заснували сели-

⁹ Е. И. Дружинина. Назв. праця, стор. 68.

¹⁰ ЦДАДА, ф. 16, од. зб. 796, ч. 3, арк. 208; од. зб. 797, ч. 7, арк. 58—59; ч. 3, арк. 164—190.

¹¹ Там же, ф. 16, од. зб. 689, ч. 2, арк. 111—112.

¹² ПСЗ, т. XXVII, № 20754, від 8 травня 1803 р., стор. 589—596.

ща Спею, Тею й Токмазею¹³. Очевидно, у Придністров'я уходило виключно молдаванське населення, оскільки у названих селищах проживали завжди лише молдавани. Водночас зростала питома вага українців серед бузьких козаків. У 1796 р. бузькому козацькому полку була виділена земля, однак у 1797 р. всіх козаків перетворили на селян і тільки в 1803 р. відновили їх у козацькому стані¹⁴.

Втім, навіть у середині XIX ст. в селищах бузьких козаків зберігся змішаний, переважно українсько-молдаванський етнічний склад. За даними приходських списків духовенства 50-х років XIX ст. чисто молдаванське населення збереглося в селі Троїцькому (1393 чол. обох статей) і в приміських зонах Вознесенська (Соколи) — Бузькому (1047) і Мертвоводському (923). В Соколах проживали росіяни, молдавани та українці (3022), в Новогригорівці (918), Раківці (839), Арнаутівці (1149) — змішане українсько-молдаванське, а в Скаржинці (958) і Михайлівці (72) — тільки українське населення. Протягом першої половини XIX ст. питома вага українців тут, як і на всій території Новоросії дещо зростає, але змішаний характер населення зберігся.

Слід відзначити ще, що значна кількість арнаутів (у даному випадку — греків, албанців і молдаван) осіла в заснованому 1794 р. м. Одеса. В 1795 р. тут було враховано 3153 особи чоловічої статі, з яких на частку греків, албанців і молдаван припадало 606 осіб або 19,22% всього населення. Крім того, тут же було враховано 33 особи чол. статі болгар¹⁵.

Наведені дані свідчать про те, що в 70—80-х роках в Росію з Турецької імперії переселилася незначна кількість арнаутів, серед яких були греки, албанці та молдавани.

За кількісними показниками переселення так званих арнаутів аж ніяк не можуть порівнятися з масовим переселенням греків і вірмен у Маріупольський повіт в 1778 р. або молдаван в Єлисаветградську провінцію в 1764 і 1771—1773 рр. На загальному фоні швидкого заселення Північного Причорномор'я 50—90-х років XVIII ст. це був не більш як характерний другорядний епізод.

¹³ А. С. Коцневский. О русско-украинском и молдавском населении Очаковской области до присоединения ее к России. — Записки Одесского археологического общества, т. I (34), Одесса, 1960, стор. 357.

¹⁴ ПСЗ, т. XXVII, № 20754, від 8 травня 1803 р., стор. 589—596.

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, ф. V, од. зб. 446, арк. 456—463; Г. Л. Арш. Назв. праця, стор. 79.

Повертаючись до надрукованого

ЩЕ РАЗ ПРО ПОВІДОМЛЕННЯ ГЕРВАЗІЯ ТІЛЬБЕРЗЬКОГО

Нещодавно в «Українському історичному журналі» було опубліковано замітку*, де звертається увага на твір Гервазія з Тільбері «Імператорські дозвілля» (*Otia Imperialia*) і досить докладно розглядаються вміщені в ньому досі майже невідомі відомості про Русь. Обмеження уваги дослідників до цього іноземного джерела з історії Русі пояснюється тим, що єдине його повне видання було зроблене на початку XVIII ст., хоча до того й пізніше друкувалися з нього уривки. Так, заслуговує на увагу критичне видання фрагменту з твору «Імператорські дозвілля» Г. Вайца та Р. Паулі¹. У зв'язку з текстологічним вивченням покійним Джемсом Р. Калдуелом усього рукопису (29 списків, а також виявленого автографа і авторських додатків², які, між іншим, свідчать, що обробка твору «Імператорські дозвілля» продовжувалася й після 1214 р.— до 1219 р.), з'явилася можливість зробити повне критичне видання твору Гервазія Тільберзького. Нині воно готується в перекладі Д. Калдуела на англійську мову з паралельним латинським текстом автографа**. Сприятливі передумови для використання праці Гервазія не лише як джерела з історії Східної Європи створює опубліковане останнім часом ґрунтовне джерелознавче дослідження Є. Стжельчика, де творчість цього представника англонорманської культури розглядається також у плані розвитку географічних знань у середні віки³.

Відомості про Русь вміщено в другій книзі «Імператорські дозвілля», де світова хроніка поєднується з географічним описом земель, що заселені (*imago mundi*). Тут дані про Центральну та Східну Європу викладені досить широко й істотно розширюють відомості, що містяться в попередніх географічних описах.

Трактат «Імператорські дозвілля» складався протягом кількох років, але в редакції, що дійшла до нас, він виник після битви під Бувином (27 липня 1214 р.), оскільки присвячений переможеному імператору Оттону IV. Припущення про існування першої редакції, що її Гервазій склав ще за життя Генріха Молодшого (III) Плантагенета (помер 1183 р.), необґрунтоване. Адже у вступі автор вказує, що тоді в нього лише виник задум створити подібний опис світу (*orbis descriptio*)⁴. Тому немає підстав східноєвропейські відомості Гервазія датувати до 1183 р., як це пропонував С. Кентжинський. До того ж, він вважав інформатором автора Вінцента Кадлубка, які нібито познайомилися в Болонському університеті⁵. Як свідчить Гервазій «*ut ab ipsis indigenis accepi*», відомості про Східну Європу він одержував від місцевих жителів, серед яких могли бути й поляки. Тому немає рації шукати одного інформатора, який, до того ж, зв'язаний з російсько-німецькою торгівлею. Контакти Гервазія значно ширші. Після служби в англійських королів у 80-х роках XII ст. він був професором Болонського університету, а також служив у останнього сичільського короля з норманської династії. З 90-х років і принаймні до 1214 р. Гервазій займав

* В. Т. Пашуто, І. В. Шталъ. Забуте повідомлення про рабство у червоно-русів (XI—XII ст.).— «ВЖ», 1971, № 3, стор. 86—89.

¹ Monumenta Germaniae Historica SS XXVII, Hannover, 1885, стор. 359—394.

² J. K. Caldwell. The Autograph Manuscript of Gervase of Tilbury's "Otia Imperialia".— "Scriptorium", 1957, N II, стор. 87—98; 1962, N 16, стор. 28—45, 246—274; його ж. Gervase of Tilbury's Addenda to His "Otia Imperialia".— "Medieval Studies", 1962, N 24, стор. 95—126.

** В серії Oxford Medieval Texts.

³ Jerzy Strzelczyk. Gerwazy z Tilbury.— Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu, Wrocław, 1970.

⁴ Jerzy Strzelczyk. Назв. праця, стор. 71.

⁵ St. Kętrzyński. Ze studiów nad Gerwazym z Tilbury (Mistrz Wincenty i Gerwazy).— Provinciale Gervasianum, Kraków, 1903, стор. 17—26. До думки Кентжинського про існування першої редакції «Імператорські дозвілля» критично поставився вже О. Бальєр (О. Balzer. Studium o Kadłubku, t. 1, Lwów, 1934, стор. 159). Пор. Jerzy Strzelczyk. Назв. праця, стор. 64—65.

почесну посаду маршала Арлеатського королівства. Припущення, що він за імператора Оттона IV був канцлером, не підтверджується, хоча імператорський двір ча від часу Гервазій відвідував⁶. Серед інформаторів автора, очевидно, було й духовенство, беручи до уваги те, що певні вказівки про його місіонерську діяльність є повідомленнями, де половці та інші кочовники Причорномор'я («народ серед язичників найдикийший») протиставляються лівам («народ серед язичників найбільш добродушний»). Безумовно, ці оцінки є наслідком невдач у християнізації тюркських кочовників Причорномор'я і водночас певними перспективами, що відкривалися, в християнізації населення Лівонії⁷. Місіонери могли вийти з середовища цистерціанців, які наприкінці XII — на початку XIII ст. займалися просвітительством у Причорномор'ї та Прибалтиці⁸. Всі вони прибували до Рима, де бував і Гервазій, а, отже, мав згоду почерпнути від них певні відомості.

Зазначаючи, що кордони Польщі суміжні з Руссю, Гервазій, з характерним для середньовічного книжника прагненням виявити свою начитаність, додає: «Она же Рутения, о которой Лукан: «Вот и давнишний постои уходит от русских рутенов» (Polonia... contigit Russiam, quae et Ruthenia, de qua Lucanus: Solvuntur flavi longa statione Rutheni)⁹. Називаючи Русь рівнозначним терміном Рутенія, що вживався в середні віки, коли походження цієї назви намагалися з'ясувати шляхом її ототожнення з згадуваними античними авторами рутеніями (Rutheni) з кельтської Галії¹⁰, Гервазій повторював попередників. Однак він ще вирішив показати себе знавцем римської поезії, тому цитує вірш з першої книги Фарсалиї Марка Аннея Лукана, де перелічуються війська, викликані Цесарем із Галії¹¹. Таким чином, у тексті Гервазія не можна вбачати першої згадки про червонорусів. Хоча походження терміну Червона Русь (Russia rubea) достатньо не з'ясовано¹², однак немає підстав вважати, що літературний екскурс Гервазія Тільберського поклав початок його вживанню.

Не ставлячи перед собою завдання тлумачити всі повідомлення Гервазія про Східну Європу, тим паче, що одне з них — про рабство, ґрунтовно прокоментоване В. Т. Пашуто, необхідно вказати на такий показовий факт. Тогочасна Русь сприймається автором і його інформаторами як єдина велика країна (до речі, тоді вона була політично розділеною), що займала територію від кордонів Польщі, Угорщини і степів Причорномор'я до «моря Норвезького» (Льодовитого океану чи Білого моря? — А. П.) — «100 днів шляху»*. Таке сприйняття Русі в Європі початку XIII ст. перегукується з «Словом о погибели Русской земли», де провадилася ідея загальноруської єдності¹³. Вона визначалася політично-географічними, етнічними, династичними та релігійно-церковними факторами і виникла ще задовго до монгольського нашествия.

АНДЖЕЙ ПОППЕ

⁶ Jerzy Strzelczyk. Назв. праця, стор. 35—48, 153, 158.

⁷ «Gethae Plauti et Coralli, paganorum gens ferocissima... Livonia, gens paganorum probissima». В Plauti-Placti слід вбачати половців, на що вказував уже С. Кентжинський (Назв. праця, стор. 9), а не волохів (Blacei), як вважає Є. Стжельчик (Назв. праця, стор. 159—160), посилаючись на Гервазія. Те, що у Гервазія раніше згадуються кумани (це приднайські половці), свідчить про різні джерела, одне з яких, безумовно, було слов'янського походження. В античних (Овідій) ремінісценціях під гетами й коралами, територія яких, за Гервазієм, розміщена між Грецією і Руссю, маються на увазі інші кочовники Причорномор'я, очевидно, печеніги й тюрки.

⁸ T. Manteuffel. Papiestwo i cystersi, Warszawa, 1955, стор. 26; В. Т. Пашуто. Половецкое епископство.— Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen (Festschrift für Eduard Winter), Berlin, 1964, стор. 33.

⁹ Otia, II, 7; Пор. J. Strzelczyk. Назв. праця, стор. 158, 244.

¹⁰ Пор. М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, т. III, М., 1971, стор. 520. Можна вважати, що книжкове пристосування форми «русин» до назви Ruteni (звідси і Ruthenia) виникло внаслідок спільного етимона (семантичного прототипу) і не мало мовних перешкод. Слід також вказати, що Герборд в «Житті Оттона Бамберзького» термінами Ruthenia, Rutheni називає острів Ругію та його населення. Пор. Г. Ловмянський. Руссы и руги.— «Вопросы истории», 1971, № 9, стор. 47.

¹¹ M. A. Lucani. De bello civili sive Pharsalia, lib. I, 402. Пор. російський переклад Л. Е. Остроумова, М., 1951, стор. 18.

¹² П. Ф. Крапівін. Походження назвау «Русь», «Белая русь», «Черная Русь» «Червоня Русь». — «Весті АН Бел. ССР», 1956, № 3, стор. 63—66; A. V. Soloviev. Weiss — Schwarz — und Rotreussen. — «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas», 1959 N 7/1, стор. 1—33, та ін.

* Враховуючи швидкість пересування купецьких караванів у середні віки (15—20 км протягом дня), насправді треба було приблизно 100 днів, щоб подолати відстань від південних до північних рубежів Русі.

¹³ Ю. К. Бегунов. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли», М.—Л., 1965, стор. 84.

На допомогу викладачу історії

ФОРМИ ПОЗНАВЧАЛЬНОЇ ІДЕЙНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ПЕДВУЗІ

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виступаючи на Всесоюзному зльоті студентів зазначав: «...ми не можемо, не маємо права забувати... ленінського заклику: заклику до того, щоб процес навчання відбувався рука в руку з процесом комуністичного виховання. Ясна річ, ці два процеси на практиці повинні зливатися воедино»¹.

Поряд з навчальною роботою у педвузі, в тісному поєднанні з нею на сучасному етапі виступають такі ефективні форми позанавчальної роботи як Ленінські уроки, Ленінські заліки, політзаняття, студентські лекторії, науково-практичні конференції, диспути, молодіжні політичні клуби, вечори запитань і відповідей, студентські будівельні загони, факультети громадських професій, студентські школи лекторської майстерності, зустрічі з працівниками народної освіти, Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці, походи студентів по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, конкурси з проблем суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху тощо.

Розглянемо окремі форми позанавчальної ідейно-виховної роботи в Київському педагогічному інституті ім. О. М. Горького.

Невтомний пропагандист ленінізму Н. К. Крупська говорила: «Леніна не треба перетворювати в ікону. Треба, щоб його ідеї служили керівництвом до дії. Ця думка, мені здається, повинна бути керівною ідеєю у тих комсомольців, які хочуть стати ленінцями»². Ці слова визначають мету Ленінських уроків, завданням яких є механічне вивчення цитат із творів В. І. Леніна, а вміння застосовувати здобуті знання на практиці, бачити й оцінювати наші досягнення, правильно пояснювати навколишній світ, виховувати в собі почуття громадянського обов'язку, відповідальності за доручену справу, визначити своє місце в боротьбі за усунення негативних явищ у нашому житті, прищепити молоді смак до політичної літератури, допомогти оволодіти ленінізмом, вчити її керуватися ленінськими ідеями в повсякденній роботі.

Проведення Ленінського уроку передбачає кілька етапів. Безпосередньому обговоренню праць В. І. Леніна повинні передувати масові політичні заходи, що розкривають головну ідею Ленінського уроку: рейди-самоперевірки, студентські науково-теоретичні конференції, ленінські недільники, диспути, свята ленінської книги, тематичні виставки, комсомольські збори тощо.

Тема уроку має бути актуальною, відповідати життєвим запитам студентського колективу, нашого суспільства, хвилювати кожного учасника уроку. В Київському педінституті на I курсі визначались такі теми:

¹ «Радянська Україна», 20 жовтня 1971 р.

² Н. К. Крупська. Твори, т. 5, К., 1964, стор. 104.

«Творчо використовуймо досвід школи і педагогіки минулого» (під лєнінським девізом «Треба вміти розрізняти, що було в старій школі поганого і корисного нам, і треба вміти вибрати з неї те, що необхідно для комунізму»), «Пов'язуймо навчання з життям» («Ми не вірили б навчанню, вихованню і освіті, коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя»); на II курсі — «Поеднуймо навчання з працею» («Треба, щоб Комуністична спілка молоді свою освіту, своє навчання і своє виховання поєднала з працею робітників і селян»), «Згуртовуймо ряди комсомолу» («Спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»); на III курсі — «Зміцнуймо комуністичну мораль» («В основі комуністичної моральності лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»), «Засвоймо і розвиваймо нову культуру» («Без ясного розуміння того, що тільки точним знанням культури, створеної всім розвитком людства, тільки переробленням її можна будувати пролетарську культуру — без такого розуміння нам цього завдання не розв'язати»); на IV—V курсах — «Вчитися комунізму, чи означає це лише набувати глибокі знання, оволодівати наукою» («Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»), «Як ти особисто, твої товариші по студентській лаві, сприймають лєнінські слова «вчитися комунізму?» («...Спілка молоді і вся молодь взагалі, яка хоче перейти до комунізму, повинна вчитися комунізму»)³, «Як здійснюється керівна роль робітничого класу в нашій державі, в господарському будівництві, громадському житті?» («Оскільки робітничий клас — найбільш передова, організована сила радянського суспільства, він здійснює свою керівну роль і в період розгорнутого комуністичного будівництва»)⁴.

Для підвищення ефективності Лєнінських уроків бажано попередньо організовувати, використовуючи твори Н. К. Крупської (т. 9), бесіди за темами: «Як вивчати лєнінізм?» (стор. 154—160), «До питання про лєнінський метод наукової роботи» (стор. 429—434), «Як Лєнін працював над Марксом» (стор. 467—482), «До питання про вивчення творів В. І. Лєніна» (стор. 539—546), «Як самостійно працювати над книгою» (стор. 725—745). Доцільно також ознайомити студентів із спогадами Н. К. Крупської, О. М. Горького, А. В. Луначарського, Г. І. Петровського, О. Д. Стасової, Л. О. Фотієвої та інших соратників В. І. Лєніна, які близько знали його і зуміли підкреслити найсуттєвіші риси образу Ілліча, що є взірцем для нашої молоді.

Під час проведення Лєнінського уроку (1971 р.) «Поеднуймо навчання з працею» студенти I і II курсу історичного факультету прийняли рішення направити на роботу в піонерські табори м. Києва та області 100, на будови Цілинного краю і Тюмені — 25, на будівництво інститутського спортивно-оздоровчого табору «Берізка» — 50, на будови Київщини — 70 студентів. Участь майбутніх вчителів у трудовому семестрі є практичним втіленням в життя розмови, яка відбулася на Лєнінському уроці.

Колективне обговорення порушеної на Лєнінському уроці проблеми може проходити по-різному: у вигляді диспутів, комсомольських зборів, теоретичних семінарів, теоретичних конференцій. Кожний студент прагне брати активну участь у відвертій розмові, оснований на глибокому знанні лєнінських творів, всебічному аналізі зачеплених питань, бути організатором практичних вузівських справ.

³ В. І. Лєнін. Твори, т. 31, стор. 250, 259, 261, 258, 251, 261, 248.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 89.

«Цілком виправдала себе така форма суспільно-політичного виховання молоді, як Всесоюзний ленінський комсомольський залік»⁵, — говорив міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. П. Єлютін на Всесоюзному зльоті студентів.

Складаючи цей залік, студент вузу звітував перед своїми товаришами, як він виконує заповіді В. І. Леніна. Це допомогло майбутнім вчителям дістати відповіді на злободенні питання сучасності, ще з більшою енергією та ентузіазмом виконувати всі свої обов'язки. Так, студенти I і II курсів історичного факультету педінституту ім. Горького під час проведення Ленінського заліку висловили такі рекомендації: «Організувати гурток комсомольців і молоді для вивчення життя і діяльності В. І. Леніна, біографій видатних діячів революційного руху, учнів і соратників В. І. Леніна; встановити тісні зв'язки з школами міста і області; при дитячій кімнаті міліції Радянського району м. Києва організувати макаренківське товариство силами студентів 22 групи факультету; залучити до роботи в студентській школі лекторської майстерності 60 студентів»⁶.

Практика проведення Ленінського заліку в педагогічному вузі показує, що, поряд з іншими формами виховної роботи, цей захід сприяє підвищенню успішності, зокрема, з суспільних наук. Так, із 177 опитаних студентів Київського педінституту ім. Горького іспит з історії КПРС в 1969/70 навчальному році склали на «відмінно» і «добре» — 88,2%, на «задовільно» — 11,8%, тоді як така ж кількість студентів цього інституту, опитана в 1967/68 році, складала іспит з історії КПРС на «відмінно» і «добре» — 79,7%, на «задовільно» — 20,3%. Тобто у 1969/70 навчальному році кількість відмінних і добрих оцінок зростає на 8,5% порівняно з 1967/68 навчальним роком.

Складання Ленінського заліку виробило в багатьох студентів звичку регулярно читати газети й політичні журнали, сміливіше відстоювати власну думку, підвищило їх інтерес до громадської роботи.

Пожвавилася і діяльність студентського наукового товариства в Київському педінституті ім. Горького. В 67 наукових гуртках його працює 1037 студентів. Отже, кожний другий студент педвузу — гуртківець.

Ленінський залік викликав серед студентів великий потяг до розробки ленінської тематики. На наукових студентських конференціях в 1970/71 навчальному році виступило 98 студентів (проти 19 в попередньому). В ленінському ювілейному році студенти виконали такі роботи: «В. І. Ленін як історик партії», «В. І. Ленін і Україна», «В. І. Ленін і міжнародний комуністичний рух на сучасному етапі», «З історії Ленінського району м. Києва», «50 років Ленінського плану ГОЕЛРО», «В. І. Ленін про непримиренність буржуазної і соціалістичної ідеологій», «Праця В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» та ін.

Під час Ленінського заліку комсомольська організація інституту приділяла велику увагу розгортанню соціалістичного змагання, особливо — за кращу академічну групу. При підведенні підсумків за кожний семестр враховувались ритмічність навчальної роботи групи, рівень як внутрігрупової громадсько-політичної роботи, так і участь представників групи в громадському житті курсу, факультету, інституту. Такий конкурс стимулює активність студентів.

Враховуючи ефективність Ленінського заліку 1970 р., з метою дальшого поліпшення комуністичного виховання комсомольців і молоді,

⁵ «Радянська Україна», 20 жовтня 1971 р.

⁶ Поточний архів комітету ЛКСМУ історичного факультету Київського педінституту ім. Горького, травень 1971 р.

успішного вирішення основного завдання комсомолу, визначеного партією, бюро ЦК ВЛКСМ ухвалило провести в 1971—1972 р. Всесоюзний Ленінський залік «Рішення XXIV з'їзду КПРС в життя»⁷.

За чотири роки у педвузі на політзаняття припадає 122 години, тобто під час навчання — по годині щотижня. При ефективному виконанні такої кількості часу можна, безперечно, добитися значних успіхів у політичній освіті студентської молоді.

Провідна роль у підготовці і проведенні політзаняття належить агітаторові академічної групи — прикріпленому викладачеві. Його завдання полягає не лише в тому, щоб викласти певну суму політичних знань, а й створити у майбутніх вчителів відповідний настрій, запалити їх комуністичними ідеями, переконати і повести за собою. Отже, цінність політзаняття визначається, насамперед, впливом, який вони справляють на студентську аудиторію, наскільки агітатор переконує студентів у правильності партійної, класової точки зору.

У 1970/71 навчальному році в нашому інституті 92 викладачі були відповідальними за академгрупи, з них: професорів — 1, доцентів і кандидатів наук — 56, старших викладачів — 17, викладачів — 18. За досвідом роботи вони розподіляються так: від 1 до 5 років — 50, від 5 до 10 — 26, понад 10 — 16⁸. У 12 групах історичного факультету відповідальними за академгрупи є 10 комуністів, з яких 9 — доценти й старші викладачі.

Агітатор групи чітко визначає тему і зміст, ідейне спрямування заняття, добирає виразний ілюстративний матеріал, психологічні й логічні аргументи, що підтверджують основні думки, передбачає можливу реакцію студентської аудиторії на те, що викладатиметься.

До всіх явищ і фактів суспільного життя необхідний науковий підхід. Майбутній учитель повинен мати широкий світогляд, бути в курсі всіх важливих внутріполітичних і міжнародних подій, уміти надати своєму викладові наступального, бойового характеру.

В основу політзаняття покладено такі педагогічні вимоги: високий ідейно-політичний рівень, злободенність, систематичність і послідовність, наочність, активність і самодіяльність студентів, зв'язок політзаняття з практичною діяльністю майбутніх спеціалістів, емоційальність.

Звичайно на політзаняттях розглядаються міжнародне становище, політичне, культурне життя СРСР, проблеми економічного розвитку нашої країни. Кожна інформація певною мірою відображає гостру ідеологічну боротьбу на міжнародній арені. Значна увага приділяється розвитку народної освіти, ролі вчителя у житті суспільства, зокрема роботі випускників вузу; організовуються зустрічі з вчителями — майстрами педагогічної праці. Великий інтерес викликають політзаняття, на яких виступають керівники і провідні вчені вузів, партійні, радянські працівники, діячі культури й мистецтва.

Тема політзаняття завжди має бути актуальною, здебільшого торкатися життя всієї країни (рішення XXIV з'їзду КПРС, XXIV з'їзду КП України, постанови ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, міністерств вищої і середньої спеціальної освіти СРСР і УРСР, міністерств освіти СРСР та УРСР і т. д.). «Завдання полягає в тому, щоб ...тісніше пов'язувати політичне навчання з конкретними завданнями комуністичного будівництва»⁹.

⁷ «Радянська освіта», 28 серпня 1971 р.

⁸ Поточний архів парткому КДПІ ім. Горького за 1970/71 навчальний рік. Довідка про стан ідейно-виховної роботи за 1969—1971 рік, стор. 8.

⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 119.

У київських педвузах використовується примірна тематика політзанять, політінформацій бесід, розроблена за документами і матеріалами XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України: «Історичне значення XXIV з'їзду КПРС», «Комуністична партія України — бойовий загін КПРС», «XXIV з'їзд КПРС про цілі та основні напрями радянської зовнішньої політики», «Рішення XXIV з'їзду КПРС — важливий вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії» (I курс), «Вклад XXIV з'їзду КПРС у розробку питань економічної інтеграції країн соціалістичної співдружності», «Критика сучасних ревізіоністських концепцій розвитку світового революційного процесу», «Комсомольці України — в авангарді молоді республіки» (II курс), «XXIV з'їзд КПРС про роль і завдання радянської школи, комсомольських організацій в ідейному загалтванні молоді», «XXIV з'їзд КПРС про зміцнення і поглиблення союзу основних революційних сил сучасності» (III курс), «XXIV з'їзд КПРС про дальший розвиток і вдосконалення політичної організації радянського суспільства», «XXIV з'їзд КПРС про об'єктивну необхідність дальшого підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення темпів зростання продуктивності праці» (IV—V курси).

Майже 80% опитаних студентів пропонують на політзаняттях приділяти більше уваги розглядові поточної політики партії і держави, аналізу міжнародних подій, 94,6% хочуть, щоб заняття проходили жвавіше.

Політзаняття мають вчити студентів самостійно розбиратися в суспільних явищах і політичних подіях.

При комітеті комсомолу Київського педінституту ім. О. М. Горького працює студентська школа лекторської майстерності, очолювана радою з 7 осіб. Керівника школи затверджують Вчена рада інституту і Президія правління інститутської організації товариства «Знання». У школі щороку навчається 140—150 чол., заняття відбуваються двічі на місяць.

Участь майбутнього вчителя в лекційній діяльності прищеплює йому необхідні навички публічних виступів, сприяє світоглядному загалтванню студентів. Готуючи, читаючи та обговорюючи лекцію з слухачами, студент збагачує і свої професійні знання. Набуття власного життєвого досвіду в процесі спілкування з слухачами — людьми різних категорій — допомагає майбутньому вчителеві підвищувати рівень наступних виховних занять та уроків.

Майбутні лектори навчаються на трьох відділеннях: міжнародної політики СРСР, пропаганди педагогічних знань, проблем атеїстичного виховання. Кваліфіковані лектори-міжнародники товариства «Знання», партійні працівники, науковці виступають тут з лекціями. Студенти мають можливість слухати також виступи провідних лекторів країни, записані на магнітофонну плівку, вивчають майстерність ораторів стародавнього світу — Демосфена, Цицерона, а також видатних народних трибунів — Августа Бебеля, Карла Лібкнехта, Моріса Тореза, Пальміро Тольятті, Долорес Ібаррурі. Ґрунтовно вивчається творча спадщина одного з основоположників наукового комунізму, мудрого вченого, революціонера і видатного лектора-пропагандиста — Ф. Енгельса. Особлива увага приділяється вивченню ораторського мистецтва В. І. Леніна, а також його соратників — Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинського, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кірова, М. І. Калініна, А. В. Луначарського та ін.

У Київській області вже кілька років діє чітка система навчання батьків: 29 університетів педагогічних знань, 596 батьківських лекторіїв.

Ця мережа потребує великої кількості викладачів; саме їх і готує вузівська школа молодого лектора.

На педагогічному відділенні розглядаються теми про моральне виховання, культуру поведінки, виховання волі, формування педагогічної майстерності тощо. Слухачі цього відділення беруть участь у впорядкуванні каталогів педагогічної літератури в бібліотеках і кабінетах, виготовленні стендів, монтажів на педагогічну тематику, в організації книжкових виставок, проведенні конкретних соціологічних досліджень для визначення ефективності педагогічної пропаганди.

Слухачі школи, як правило,— активні члени гуртків студентського наукового товариства. Студент II курсу історичного факультету В. Кравчук розробив тему: «КПРС у боротьбі за єдність комуністичного руху на сучасному етапі», третьокурсник цього ж факультету В. Даниленко — «Боротьба комсомольців Київщини проти буржуазно-націоналістичної Директорії» і т. д.

18 березня 1971 р. на честь 100-річчя Паризької Комуні 50 студентів історичного факультету виступили з лекціями перед робітниками київських заводів «Більшовик», «Радіоприлад», «Червоний екскаватор» та ін. Їх слухало близько 3000 чоловік.

Заслуговує на увагу створений кафедрою наукового атеїзму і радю школи молодого лектора кінолекторій «Наука і релігія». Його заняття розпочинаються короткими 10—15-хвилинними виступами студентів. Потім демонструються науково-популярні атеїстичні кіно- та діафільми, тобто наукова критика релігії поєднується з естетично-емоційним впливом на присутніх. Це є практичним втіленням в життя мрії Д. І. Писарева, який свого часу писав: «Найвище, найпрекрасніше, найбільш людяне завдання мистецтва полягає саме в тому, щоб злитися з наукою і з допомогою цього злиття дати науці таку практичну могутність, якої вона не змогла б здобути виключно своїми власними засобами»¹⁰.

В клубі радгоспу «Русанівський» Броварського району Київської області, на київському заводі «Червоний екскаватор» проведено заняття кінолекторію «Наука і релігія» за темами: «Походження і соціальна суть релігії», «Релігійне сектанство і його суть», «Внутрішній розкол у секті євангельських християн-баптистів» та ін.

Лекторська робота допомагає студентам краще вчитися. Про це свідчить анкетне опитування 76 слухачів студентської школи лекторської майстерності. 98,4% опитаних викладачів суспільних наук вважають, що виступи слухачів школи на семінарських заняттях і відповіді на екзаменах змістовніші й ґрунтовніші, ніж у решти студентів. У них виробляється висока культура мови, чіткіша логіка викладу думки, вміння самостійно мислити й аналізувати прочитане.

При правильній організації справи студент за час навчання в інституті може прочитати 25—30 доповідей і лекцій. Як свідчать результати соціологічного дослідження, проведеного автором в 1971 р., 74,2% опитаних слухачів школи лекторської майстерності відзначають, що вона сприяє формуванню їх наукового комуністичного світогляду, допомагає оволодіти майбутньою вчительською професією, 66,8% констатують, що лекторська діяльність потребує глибшого вивчення внутрішньої і зовнішньої політики нашої країни, міжнародного становища.

Хорошою школою формування у майбутніх спеціалістів комуністичного ставлення до праці, участі в громадсько-політичній роботі, виховання любові до професії стали студентські будівельні загони. З цьо-

¹⁰ Д. І. Писарев. Літературно-критичні статті, К., 1953, стор. 288.

го приводу Л. І. Брежнєв зазначав, що студентські будівельні загони «Це — така форма виявлення і мобілізації енергії студентства, його активності, яка... цілком відповідає і потребам нашого часу, і запитам самої молоді... Участь в будівельних студентських загонах посіяла в душі молодих добре насіння, яке дає хороші сходи»¹¹.

Понад 10 тис. посланців вузівської молоді міста-героя Києва працювали в 1971 р. на будовах Кустанайської, Тюменської, Ульяновської, Київської областей, споруджували Білоцерківський комбінат гумово-азбестових виробів, упорядковували територію Київської ГЕС.

За рішенням Київського обласного штабу ударними студентськими будовами в області оголошено кібернетичний центр Академії наук УРСР, експериментально-показове село Циблі Переяслав-Хмельницького району, Морозівську і Старинську птахофабрики, школи в селах Рогізне Бориспільського, Іванівка — Богуславського, Мар'янівка — Поліського, Вінницькі Стави — Васильківського, Глушки — Білоцерківського районів¹².

Виробниче завдання будівельних загонів полягає в тому, щоб прискорити спорудження промислових, сільськогосподарських і культурно-побутових об'єктів. У вирішенні цих завдань студентська молодь добила помітних успіхів. Так, 740 студентів Київського педінституту ім. О. М. Горького, які працювали в складі будівельних загонів у Тюменській, Кустанайській, Кримській, Київській областях та в Києві, протягом трудових семестрів 1970 і 1971 рр., освоїли 1081 тис. крб. капіталовкладень.

Треба зазначити при цьому, що в діяльності студентських загонів велике значення має не лише виробниче загартування вузівської молоді. Це, водночас, і чудова школа виховання. Розвиваються ініціативність і самостійність майбутніх спеціалістів, почуття обов'язку, дисципліни, колективної відповідальності за доручену справу, виховується повага до людей праці. Отже, будівельні загони стали важливим засобом формування у студентів якостей, необхідних будівникові нового, комуністичного суспільства.

Протягом 1966—1970 рр. студенти Київського педінституту ім. Горького провели таку роботу, пов'язану з своєю майбутньою спеціальністю: прочитали 440 лекцій, в тому числі на педагогічну тематику — 360, організували 12 таборів-супутників, в яких відпочивало понад 300 дітей, і 8 консультаційних пунктів для вступників до вузів, відремонтували 14 шкіл і організували 39 вечорів художньої самодіяльності; провели 43 комсомольських зборів разом з місцевими комсомольськими організаціями, 25 диспутів на педагогічні теми. До будівельних загонів, з метою перевиховання, включали «важких» підлітків-школярів. Так, влітку 1971 р. на будовах Тюмені і Казахстану разом з студентами проходили школу трудового гарту 10 таких київських учнів. Праця підлітків разом з майбутніми вчителями принесла бажані наслідки.

Комсомольська організація Київського педінституту ім. Горького уклала договори з радгоспами «Буревестник» Наурзумського і «Москалевський» Семиозерного районів Кустанайської області про участь у будівництві й ремонті шкіл і дитячих закладів.

Розглянуті форми позанавчальної ідейно-виховної роботи, як свідчить практика Київського педінституту ім. О. М. Горького, цілком себе виправдали і заслуговують дальшого поширення.

І. І. ШКУРКО

¹¹ «Радянська Україна», 20 жовтня 1971 р.

¹² «Вечірній Київ», 7 січня 1971 р.

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ СТАРОДАВНЬОГО ЦЕНТРУ ЧЕРНІГОВА — ДІТИНЦЯ

Чернігів — одне із старовинних міст древньої Русі. Він був у той час найважливішим після Києва міським центром середнього Придніпров'я. Літописи відзначають його існування вже на початку X ст. За договором князя Олега з Візантією в 907 р., Чернігів, названий на другому місці після Києва, мав одержувати контрибуцію з греків¹. Проте досі історична наука не встановила точно час його виникнення.

Лише широко поставлені археологічні розкопки зможуть пролити світло на питання про походження і характер древнього Чернігова, його первісне місцезположення і планування.

Тут і донині збереглося найбільше архітектурних пам'яток давньоруського періоду XI — початку XIII ст., пам'яток часу визвольної боротьби українського народу XVII—XVIII ст., а також XIX — першої половини XX ст. Наземні архітектурно-археологічні пам'ятки (величні кургани IX—XII ст.) і підземні земляні й кам'яні споруди печерних комплексів Болдиних гір, пам'ятники відомим представникам української культури, науки й мистецтва, видатним діячам Радянської держави, учасникам боротьби за владу Рад у роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн, меморіальні комплекси братських могил жертв фашизму 1941—43 рр. і безліч пам'ятних місць, пов'язаних з іменами славних синів і дочок нашого народу, з визначними історичними подіями в житті Чернігова, надають йому неповторного звучання своєрідного міста-заповідника.

Враховуючи величезне історико-культурне значення архітектурних пам'яток Чернігова як скарбниці давньоруської та української архітектури Лівобережжя, уряд УРСР 20 лютого 1967 р. прийняв Постанову, на виконання якої того ж року створено Чернігівський філіал Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей» Держбуду УРСР. Чернігівському заповідникові передано 11 головних архітектурних пам'яток міста, розташованих у кількох просторово зв'язаних комплексах — стародавній дітинець, Єлецький і Троїцько-Іллінський монастирі, а також окремо розміщені П'ятницьку й Катерининську церкви поблизу дітинця.

Найповніше історія архітектури Чернігова представлена дітинцем, де збереглися пам'ятки XI—XIX ст.

На жаль, досі його вивчено зовсім мало. Проведені тут дослідження охопили тільки невеличкі ділянки. Більшість же території залишається «білою плямою».

Перші археологічні розкопки були розпочаті наприкінці XIX ст. Т. В. Кибальчичем та Д. Я. Самоквасовим, продовжені на початку

¹ Очерк истории города Чернигова, 907—1907, Чернігів, 1908, стор. 3.

XX ст. і в радянський час — з 1923 р. В ході архітектурно-археологічних досліджень 1923—1969 рр., проведених М. О. Макаренком², Б. О. Рибаківим³, В. А. Богусевичем з участю М. В. Холостенко⁴, а також І. І. Євдомахою з участю А. А. Карнабіда⁵ та членів археологічної секції Чернігівської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на території дітинця нижче сучасного культурного шару знайдено залишки стін і фундаментів, а також розвали кладки усипалень і хрещальні біля Спасопреображенського собору та кількох споруд XI—XII ст. на північно-західній стороні від нього.

Археологічними дослідженнями М. О. Макаренка в 1923 р. встановлено, що поблизу Спасопреображенського (Спаського) собору існували майстерні для обробки мармурових предметів та пірофілітового сланцю, а на глибині близько 0,5 м від сучасного рівня ґрунту виявлені залишки будівель різних часів: з південного та північного фасадів собору — приміщення ритуально-поховального характеру (усипалень), а під існуючою південно-західною вежею XVIII ст. — церкви-хрещальні XI ст. У 1967 р. нашими охоронними розкопками на відстані близько 1,5 м від північного тамбура собору виявлено кладку кінця XI—XII ст., розташовану в тому ж напрямку, що й стіна північної усипальниці, залишки якої були знайдені М. О. Макаренком у 1923 р.; в 1969 р. на північний схід від Борисоглібського собору знайдено залишки жител VIII—IX, XI—XII ст. та розвали кладки споруди XI ст.

У 1947—1949 рр. під час досліджень і обмірів руїн Борисоглібського собору знайдено залишки стін XII ст. — конструкцій галереї, що оперізувала цю споруду з півдня, заходу й півночі. Тоді ж з північного боку Борисоглібського собору, нижче рівня обрізу фундаменту, виявлено стіну споруди, складену, подібно до Спасопреображенського собору, за технікою XI ст., а зі сходу — фрагменти стін гранчастої абсиди 1620—1630 рр., коли Борисоглібський собор було пристосовано під домініканський костюл. Восьмигранна за планом дзвінниця-ротонда з західного боку собору була прибудована наприкінці XVIII ст.⁶, а східна частина собору (що зберігалася до початку його реставрації в 1952—1953 рр. у первинному вигляді) була перебудована в 1857 р.⁷

Розпочаті в 1950-х рр. архітектурно-археологічні дослідження поблизу Борисоглібського собору і між ним та Спасопреображенським собором, продовжувалися до 1958 р. одночасно з відбудовою та реконструкцією Борисоглібського собору (автор проекту — архітектор М. В. Холостенко). В цей час розкопками В. А. Богусевича підтверджено місце розташування «Нового двору» XII ст., на території якого Б. О. Рибаківим були досліджені залишки Благовіщенської і Михайлівської церков XII ст.⁸

Дослідженнями також встановлено, що перший чернігівський князь Мстислав Володимирович заснував свою резиденцію — дітинець на початку XI сторіччя (1024—1036 рр.) і розпочав спорудження Спасопреоб-

² М. Макаренко. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження 1923 р. у Києві, ВУАН, 1929.

³ Б. О. Рибаків. Благовіщенська церква в Чернігові 1186 року за даними розкопок. — Зб. «Архітектурні пам'ятники», К., 1950, стор. 55—63.

⁴ В. А. Богусевич, Н. В. Холостенко. Черниговские каменные дворцы XI—XII вв. КСИА, I, К., 1952, стор. 32—42.

⁵ І. І. Євдомах, А. А. Карнабід. Вивчення стародавнього Чернігова. — «УІЖ», 1970, № 1, стор. 157.

⁶ М. А. Остапенко. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. — Зб. «Архітектурні пам'ятники», К., 1950, стор. 64—65, 67, 71, 72.

⁷ Милорадович. Черниговский Борисоглебский собор, Чернігів, 1897.

⁸ Н. В. Холостенко. Черниговские каменные княжеские терема XI в. — Збірник «Архитектурное наследство», вип. 15, М., 1963, стор. 3.

раженського собору на місці згорілої забудови поселення VII—IX ст. Будівельний прошарок часу князя Мстислава простежується на значній території на захід і північний захід від собору, охоплюючи й територію Борисоглібського собору. Саме під ним і було знайдено залишки споруди XI ст., яку автор реконструкції собору М. В. Холостенко вважає «двокамерним теремом» (розмір в плані — $9,8 \times 6,5$ м).

Водночас з дослідженнями Борисоглібського собору М. В. Холостенко в 1950 р. виявив кладку невідомої будівлі XI ст. (з південного боку собору), над нижніми частинами якої на початку XVII ст. були зроблені в'їзні ворота, можливо, з надворітною церквою, коли поляки перетворили Борисоглібський монастир на домініканський (з відповідною перебудовою собору). Ці ворота зберігалися до початку XIX ст. й показані на планах Чернігова XVIII ст. (наприклад, план 1751 р.). В 30-х рр. XIX ст. під час перепланування території дітинця майже всі споруди XVII—XVIII ст. знесено. На початку XX ст. над залишками «терема» XI ст. і кладки XVII ст. побудували водосвятну церковну альтанку на цегляному фундаменті і з металевими колонками, яка стоїть і дотепер.

Проведені В. А. Богусевичем у 1951 р. дослідження під водосвятною альтанкою дозволили встановити розмір споруди XI ст. («теремця») і уточнити, що до південного її боку прилягає суцільний масив кладок XVII—XVIII ст. Встановлено, що «терем» XI ст. у плані має форму квадрата $7,5 \times 7,5$ м з широкими лопатками-пілястрами по кутах. Товщина стін наземної частини — 135—140 см. У західній стіні були двері шириною 76 см⁹. В. А. Богусевич і М. В. Холостенко припускають, що виявлений «теремець» XI ст. мав не менше трьох поверхів і що саме він був тим «однокамерним теремом», про який в літопису згадується як про «красний терем» (проект його реконструкції виконав М. В. Холостенко).

А поруч з «однокамерним теремом», на відстані 12 м від західного фасаду Спасопреображенського собору, знайдено ще одну споруду давньоруського періоду — «терем з проїздом» — князівську будівлю другої половини XII ст. Залишки кладки цієї споруди виявлено на глибині 0,5 м від сучасного культурного шару, тобто приблизно на 10—20 см нижче залишків «однокамерного терема». Від «терема з проїздом» збереглося 1,1 м кладки, з них наземних — три ряди цегли-плінфи з розчином, а нижче — фундамент з каменю¹⁰. Точні розміри цієї споруди поки що невідомі, але цікаво, що вище кладки XII ст. немає кладок пізнішого часу. Разом із знахідкою вказаних споруд XI—XII ст. простежено культурні шари на захід від Спасопреображенського собору. Як встановлено дослідженнями 1967 р. зі сходу собору, так і дослідженнями В. А. Богусевича, М. В. Холостенка — з західного боку від нього, товщина культурних шарів становить 2—3 м. І тут зустрілися залишки поселення VII—VIII ст.¹¹

А на відстані «кількох десятків метрів» (близько 120) на схід від Спасопреображенського собору розкопками В. А. Богусевича в 1951 р. виявлено рів, що обмежував у XI ст. територію княжого двору — дітинця Мстислава¹², того «Красного» княжого двору, про який згадує в «Поученії» Володимир Мономах, оповідаючи про зустріч з батьком своїм Всеволодом Ярославичем та двоюрідним братом Олегом Святославичем¹³.

⁹ В. А. Богусевич, Н. В. Холостенко. стор. 33, 34, 35.

¹⁰ Там же, стор. 40.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стор. 32, 33.

¹³ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 159.

Заснований на початку XI ст. замість княжого двору на Єлецькій горі, новий княжий «Красний» двір — дітинець поклав початок громадсько-політичному, релігійному і культурному центрові стародавнього Чернігова і був також грізною фортецею при впадінні колись судноплавного Стрижня в Десну в середній її течії. Протягом віків — з XI ст. до нашого часу — стародавній дітинець неодноразово змінювався, оновлювався. Простежуючи історію розвитку дітинця, можна визначити в часі характерні етапи його відозміни.

Перший етап — XI — початок XII ст. Заснований Тмутараканським князем Мстиславом, сином великого князя Київського Володимира, в 1024 р. в захопленому ним Чернігові новий княжий двір — дітинець — зайняв частину території поселення VII—IX ст. площею близько 8 га. В плані дітинець князя Мстислава за формою наближався до трапеції. Північно-західна, південно-західна та південно-східна границі дітинця збігалися з існуючими залишками укріплень — земляних валів уздовж нинішніх вулиць Карла Маркса, Леніна та Підвальної; північно-східна границя проходила зі сходу від існуючого будинку губернатора (пам'ятка архітектури XIX ст.) — на відстані близько 120 м від Спасо-преображенського собору. З цією північно-східною границею дітинця князя Мстислава збігається й наярмок рову за його межами: він іде на північ і, ймовірно, в XI ст. був північно-східною границею Окольного міста, що прилягало до дітинця XI ст. Залишки цього рову виявлені під час земляних робіт у 1962—1963 рр. в кварталі № 17 по вул. Карла Маркса, Горького і далі на північ по вул. Шевченка.

Величний Спасопреображенський п'ятикупольний собор, князівський палац, тереми та інші ще не виявлені споруди складали архітектурно-просторовий комплекс забудови дітинця XI ст. Треба гадати, що в другій половині XI ст. було не лише закінчено зведення цього собору, а й споруджено так званий «двокамерний терем», на місці якого в XII ст. виріс новий Борисоглібський собор.

У XII ст. починається другий етап розвитку дітинця. На схід від нього закладено новий князівський двір, відомий, як княжий двір Святослава Всеволодовича.

Загальна площа дітинця з включенням княжих дворів Мстислава та Святослава становила приблизно 15 га, а північно-східною межею дітинця став високий правий берег колись повноводого Стрижня. В цей період з північного заходу Спасопреображенського собору на залишках зруйнованої споруди — «терема», чи більш раннього — IX ст. — храму, як гадають деякі вчені (М. К. Каргер, Ю. С. Асєєва та інші), князем Давидом Святославичем у 1120—1123 рр. будується одноканний тринефний шестистовпний Борисоглібський собор — зразок чернігівської архітектурної школи того часу, а між Спасопреображенським собором та «однокамерним» теремом XI ст. (залишки його виявлені у 1950—51 рр.) будується так званий терем з проїздом. На новому княжому дворі Святославом у 1174 р. закладено кам'яну тринефну чотиристовпну церкву св. Михайла¹⁴. На плані Дмитрієва (складеному в XVIII ст.) цю церкву нанесено на схід від Спасопреображенського собору на відстані 52 сажень. Обидві споруди показані як розміщені паралельно — збігається напрямок їх стін. Але споруда, показана на плані Дмитрієва як Михайлівська церква, є не стародавній храм XII ст., а церква, збудована в XVIII ст. Кам'яна церква XII ст., зруйнована, можливо, в час навали татар, тому що на відомих нам найдавніших планах Чернігова 1706, 1739—

¹⁴ Чернігов, 4. В типографии Ильинского монастыря. 1863. («Извлечение из епархиальных известий за 1863 г.»), стор. 62.

1740 рр. та інших * її вже не показано. Замість неї на планах XVIII ст. поруч з Воскресенською показано дерев'яну церкву св. Михайла. За даними досліджень Б. О. Рибаківа, ця церква закладена в 1174 р., містилася між Прогорілими та Водяними ворітьми дітинця на південь від виявлених залишків величної Благовіщенської церкви XII ст.

Спорудження Благовіщенської церкви з галереями розпочато в 80-х рр. XII ст. на північ від Водяних воріт у центрі княжого двору. За даними Іпатіївського літопису, освячено цей новий храм на початку березня 1186 р.

Благовіщенська церква (як свідчать археологічні дослідження Т. В. Кибальчича та Д. Я. Самоквасова 1878 рр., Кармалія та Сахановського 1909 р., Б. О. Рибаківа 1946—1947 рр. та за виконаним Б. О. Рибаківим проектом реконструкції) була тринефним, шестистовпним храмом з високими галереями з заходу, півдня й півночі, з усипальнями-склепами, де містилися цегляні гробниці, знайдені під час розкопок. Церкву зорієнтовано майже точно по сторонах світу (з відхиленням лише на 1—1,5°). За даними досліджень Б. О. Рибаківа, розміри Благовіщенської церкви в плані мають 26×34 м (з галереями) і власне церкви — 16×29 м. Можливо, частина церковних склепінь була зруйнована за навали татар на Чернігів у 1239 р., а пізніше залишки стін були розібрані до рівня вище стародавньої підлоги з мозаїкою XII ст. на 5—6 рядків плінфи. Цей рівень майже відповідає рівневі культурного шару XVII ст.

Наприкінці XII ст. в основному і склався архітектурно-просторовий комплекс княжих дворів Мстислава й Святослава, причому, княжий двір Мстислава XI ст. залишаючись, можливо, центральною частиною дітинця, був об'єднуючим в архітектурно-просторовому комплексі й наприкінці XII ст., коли в основному склалися й контури укріплень дітинця з трьома ворітьми — Київськими або Любецькими, Прогорілими та Водяними, що згодом, у XVII—XVIII ст., були взяті за композиційні й функціональні точки укріплень під час дальших реконструкцій стародавнього центру Чернігова.

Третій етап існування дітинця охоплює період після татаро-монгольської навали 1239 р., неодноразових наскоків кримських татар у XIII—XV ст. і починається з приєднанням Лівобережжя України до Росії. Він охоплює період з 1503 по 1618 р.

В 1531 р. укріплення дітинця відремонтовано таким чином, щоб він став фортецею на південно-західному кордоні Росії. За даними літопису, тоді ж було зроблено (за розпорядженням царя Василя III) нові Дерев'яні укріплення. Цілковито ймовірно, що тоді ж на виступаючому в бік ріки розі дітинця було збудовано й дерев'яний внутрішній замок.

За Деулінською мирною угодою 1618 р. Чернігів і все Лівобережжя України було передано Польщі. На цьому етапі життя дітинця поляки перебудували Борисоглібський собор на костіол. Можливо, саме в цей період на місці «однокамерного» терема XI ст. і було поставлено надворітну дзвіницю, яка існувала до другої половини XVIII ст. і яку бачимо поруч зі Спасопреображенським собором на відомій Єлецькій іконі.

У 1654 р. Україна була возз'єднана з Росією.

На місці розібраної кам'яної церкви Благовіщення в 1676 р. збудували дерев'яну п'ятикамерну (з тією ж назвою). Вівтар її на планах XVIII ст., показано точно на місці вівтаря церкви XII ст. Але під час однієї з пожеж Чернігова, між 1706 і 1739—40 рр., дерев'яна Благовіщенська церква (1676 р.) згоріла. На жодному плані після 1740 р. вона

* Плани Чернігова 1739—40 рр., 1751 р. та інші середини й кінця XVIII ст. виявлені й досліджені автором у ЦДБІА СРСР у 1961 р.

вже не показувалася. На плані 1751 р. (після пожежі 1750 р., що дуже пошкодила Спасопреображенський собор) на місці Благовіщенської церкви показано пустку, а на плані 1772 р.— «обывательские строения».

В середині XVII ст. в час розгортання визвольної боротьби українського народу починається новий — п'ятий етап перебудови дітинця. В цей період, на південному розі його, на штучному пагорбі збудовано цитадель з баштами та церквою св. Михайла і Федора. Поза межами цитаделі, на захід від неї, будується дерев'яна Богословська трикамерна церква, а на місці Благовіщенської XII ст.— дерев'яна п'ятикамерна церква з тією ж назвою; поруч, з півдня — Воскресенська церква. На схід від цитаделі, з південного боку вулиці, від внутрішньої фортеці (замку) до Прогорілих воріт, наприкінці XVII ст. споруджено одну з найцікавіших архітектурних пам'яток України — будинок Якова Лизогуба (полкову канцелярію), а також інші кам'яні споруди, такі як дім купця Єнька, ратуша та інші. З півночі до полкової канцелярії в той час примикав головний майдан міста, а на території Борисоглібського монастиря в 70-х рр. XVII ст. Лазар Баранович розмістив греко-латинську школу.

На початку XVIII ст. (до пожежі 1750 р.) вже існували у вигляді ровів, валів та дерев'яних стін з вежами укріплення цитаделі, всієї території дітинця, Окольного міста, Третьяка. Фортеця на місці стародавнього дітинця складалася з «першого замка Черкаського» та «другого замка Черкаського». При цьому, першим був замок-цитадель. Чернігівська фортеця в цей час ремонтується, додатково тут встановлено нові чавунні гармати, виготовлені можливо, і на артилерійському дворі фортеці. В 1706 р. Петро I додатково залишив для чернігівської фортеці 5 гармат.

У 1700 р. греко-латинська школа Л. Барановича перетворюється на колегіум, і на кошти Мазепи над двоповерховим корпусом, збудованим на залишках стародавнього валу, споруджено двоярусну башту-дзвіницю з церквою Іоанна Богослова.

Крім культових споруд, будуються також різноманітні цивільні приміщення, біля Прогорілих воріт розміщено артилерійський двір, на території цитаделі — цейхгаузи, пороховий погріб.

1718 р. на території стародавнього дітинця сталася пожежа. Можливо, після неї не стало дерев'яної Богословської церкви, а також Воскресенської та Благовіщенської. Але старі квартали та вулиці збереглися, знову виросли будинки вздовж вулиці «Київської» (від Київських воріт до майдану перед будинком Лизогуба) та «Замкової» (від Прогорілих воріт до цитаделі — «замку»). В 1740 р. з'явився новий план-проект ремонту і реконструкції укріплень міста, в тому числі й дітинця.

Що було здійснено за цим проектом, тепер встановити важко, бо 1750 р. через необережність одного з мешканців дітинця виникла величезна пожежа, яка знищила не лише значну частину забудови дітинця, а й прилеглих Окольного міста та Передграддя.

Після цієї пожежі починається окремий етап перебудови стародавнього дітинця. Саме в цей час значно реконструйовано Спасопреображенський собор, що був дуже пошкоджений; протягом другої половини XVIII ст. неодноразово (як це видно на планах 1772, 1792 рр. та ін.) опрацьовувалися проекти регулярного перепланування фортеці, ремонтувалися укріплення. При цьому зберігалися головні вулиці, а також межі Борисоглібського монастиря, цитаделі з п'ятьма кутовими вежами замість семи (що загинули, можливо, під час пожежі 1718 р.).

Як це добре видно на планах 1772, 1776 рр., уже в той час річка Стрижень почала підмивати укріплення фортеці — дітинця зі сходу й

почав руйнуватися малий бастион (напівбастион) на північ від Водяних воріт. Цілком ймовірно, що саме тому за опрацьованим 1792 р. «Планом Черниговской крепости с наложением проекта коим образом привести оную надлежит в оборонительное состояние» передбачалося віднести течію Стрижня каналом на схід, як це й раніше передбачалося першим, «регулярним» планом Чернігова 1782—86 рр.

Серед забудови другої половини XVIII ст. дітинця-фортеці поруч з Борисоглібським, Спасопреображенським соборами та іншими кам'яними спорудами існували будинки магістрату (на схід від Спасопреображенського собору) та будинок купця Єнька (на північний захід від будинку Лизогуба), з південного сходу Спасопреображенського собору зберігався до кінця XVIII ст. двоповерховий дерев'яний будинок намісника, а з півночі цитаделі (там, де тепер літня естрада), на місці ратуші XVII—початку XVIII ст. розмістився будинок губернатора (дерев'яний).

Початок XIX ст.—новий, восьмий етап перебудови й планування стародавнього дітинця. Перед збудованим у той час за «зразковим» проектом відомого російського архітектора А. Захарова триповерховим будинком губернатора на схід від комплексу споруд-пам'яток XI—XVIII ст.—Спасопреображенського, Борисоглібського соборів, Колегіуму та будинку архієрея за регулярними планами 1803, 1805 рр. закладається новий просторий майдан губернського значення. Здійснюється реконструкція будинку архієрея для запланованого розміщення в ньому губернських установ—західний фасад втрачає значення головного, пандус розбирається, а на місці паркового входу з східного боку, можливо, за проектом чернігівського губернського архітектора А. Карташевського, будується шестиколонний вишуканих пропорцій портик іонійського ордеру, і колишній парковий фасад будинка стає головним.

У цей же час виконуються значні за обсягом роботи—знищення стародавніх укріплень дітинця і цитаделі, розпочаті ще наприкінці XVIII ст. після юридичного скасування Чернігівської фортеці. На початку ж XIX ст. для створення бульвару вздовж північно-західної сторони дітинця (де на місці сучасної вулиці К. Маркса була Преображенська вулиця) було засипано рів і частково зрито вал.

На початку XIX ст. при переплануванні стародавня вулиця від Прогорілих воріт до Замку не враховувалася—новий будинок цивільного губернатора розміщено так, що він навскіс перерізав колишню Замкову вулицю. Вздовж головного фасаду будинка губернатора покладено було початок новій вулиці. На території колишнього княжого двору Святослава тоді ж споруджено будинки губернського казначейства (спочатку поштової контори, де тепер їдальня), дворянських зібрань (за проектом петербурзького архітектора Демут-Малиновського). У зв'язку з цим будівництвом було розібрано будинок магістрату XVII—XVIII ст. Так сформувалася східна межа нового майдану перед будинком губернатора, як головною архітектурною домінантою просторового комплексу XIX ст.

У 1876 р. розмилу правий берег Стрижня, і в річку упала східна частина укріплень фортеці (дітинця) з напівбастионом, руйнування якого почалося десь у другій половині XVIII ст. Тоді ж, у 1876 р., у Стрижень впали центральна й північна апсиди Благовіщенської церкви, а в 1882 р.—південна апсида і східна частина галереї. Як показали дослідження Б. О. Рибаківа, збереглося 22—25 м залишок північних та південних стін та 26 м західної стіни галереї. Від західної стіни собору майже нічого не збереглося у зв'язку з спорудженням у XVII—XVIII ст. будівлі, підвалини якої врізані в залишки Благовіщенської церкви. Щоб

запобігти дальшим руйнуванням на правому березі Стрижня, на початку ХХ ст. течію річки було спрямлено й відсунуто.

Наприкінці ХІХ ст. продовжувалася забудова території дітинця: на південь від Спасопреображенського собору споруджено двоповерховий будинок чоловічої гімназії (яка раніше містилася в будинку губернатора), а зі сходу — будинок жіночої міністерської гімназії (тепер школа № 2). На захід від будинка Єнька (розібраного на той час) споруджено двоповерховий будинок дворянського пансіону (де до Великої Вітчизняної війни містилися міськрада та міськком КП(б)У).

В цей період (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) змінюється простір майдану перед будинком губернатора. В 1900 р. майже в центрі майдану відкрито пам'ятник О. С. Пушкіну і навколо створено сквер, названий Пушкінським. У цей же час із заходу Спасопреображенського собору створено просторий Соборний майдан і Костянтинівський сад. На території цитаделі ХVІІ ст. збудовано літній театр і ресторан, а стародавні чавунні гармати встановлено на привезених з Київського арсеналу металевих лафетах уздовж західної межі дітинця, названої «Валом» (тут вони зберігаються й досі).

У 1919 р., після Жовтневої революції і встановлення Радянської влади в Чернігові, почався новий — десятий етап у житті міста і старовинного дітинця.

Чергова перебудова дітинця (1919—1941 рр.) припадає на період соціалістичної реконструкції Чернігова. Передусім, споруди, що збереглися, набувають нового функціонального значення. В колишньому будинку губернатора розмістився Чернігівський Державний історичний музей (у перші пореволюційні роки він містився на вул. Селянській (тепер ім. Кірова), в будинку колишнього дворянського, селянського поземельного банку). В будинку дворянських зібрань розмістився Будинок Червоної Армії, колишню жіночу гімназію було передано школі ім. Леніна, а в будинку чоловічої гімназії розмістилася школа ім. Коцюбинського.

Соборний майдан перейменовано на майдан Диктатури, і в колишньому будинку дворянського пансіону розмістилися міськрада та міськком КП(б)У. Собори було закрито і Постановою уряду УРСР у 1929 р. передано до складу оголошеного на території дітинця історико-архітектурного заповідника. Це призначення стародавнього дітинця враховувалося при опрацюванні проекту соціалістичної реконструкції Чернігова 1935—1937 рр. (автор — архітектор О. М. Касьянов).

У 1935—37 рр. після реконструкції старовинного Красного майдану, перетвореного на головний майдан міста і названого іменем Куйбишева, майдан Диктатури втрачає своє значення як місце мітингів, парадів та демонстрацій трудящих. Площа цього майдану була перетворена на сквер. Поступово територія дітинця набула значення міського парку культури та відпочинку.

На жаль, до Великої Вітчизняної війни так і не було створено передбаченого реконструкцією історико-архітектурного заповідника.

В 1941—1943 рр. Чернігів і пам'ятки дітинця були спалені, зруйновані або значно пошкоджені. Фашистськими бомбардувальниками напівзруйновано Борисоглібський собор, Колегіум, спалено майже всі інші споруди-пам'ятки, пошкоджено Спасопреображенський собор і будинок Лизогуба.

Після визволення Чернігова (21 вересня 1943 р.) почався новий етап розвитку міста як міста-музею. Цьому сприяла і Постанова уряду УРСР від 1946 р., якою знову було передбачено створити в Чернігові історико-архітектурний заповідник. І хоч до 1967 р. заповідник не було засновано, майже всі архітектурні пам'ятки, пошкоджені в роки війни, відбу-

довано й реставровано. В період 1943—1958 рр. на території дітинця відновлено Колегіум, будинки архієрея, губернатора, Лизогуба.

Значні реставраційно-відбудовчі роботи проведено в Борисоглібському соборі, здійснено ремонт Спасопреображенського собору.

В 1960—61 рр. з участю автора складено проект реконструкції озеленення та благоустрою території дітинця. З 1962 р. розпочато втілення цього проекту. Значну частину території дітинця розчищено від дерев і кущів, відкрито багато видових перспектив на архітектурні пам'ятки. Особливо пошавилася ця робота з 1967 р., після заснування в Чернігові Державного архітектурно-історичного заповідника як філіалу «Софійського музею» Держбуду УРСР за Постановою РМ УРСР від 20 лютого 1967 р. Протягом останніх двох років виконано корегування проекту комплексної реконструкції озеленення та благоустрою дітинця.

Розпочався якісно новий етап у житті дітинця. Заповідникові передані архітектурні пам'ятки — Спасопреображенський і Борисоглібський собори, Колегіум, будинки Лизогуба, губернатора та архієрея, згодом дітинець стане єдиним музейним містечком — центром наукової та культурно-масової роботи.

А. А. КАРНАБІД

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

З'ІЗДИ ТА КОНФЕРЕНЦІЇ ПРОФСПЛОК І ФАБЗАВКОМІВ УКРАЇНИ (1917 р.— лютий 1918 р.)

Героїчній історії гегемона соціалістичної революції — робітничого класу Росії, й одного з його передових загонів — пролетаріату України, присвячена велика кількість монографій, збірників статей та археографічних видань¹. Серед багатьох аспектів робітничого питання на Україні в 1917 р. велику увагу дослідників привертало вивчення різних форм робітничого руху, в яких виявлялася творча активність революційних мас. Проте участь робітників у численних з'їздах, конференціях та нарадах пролетарських організацій — фабзавкомів, рудкомів та профсплоків, що в 1917 р. відіграли величезну роль у вирішенні не лише економічних, але й корінних політичних питань соціалістичної революції, досі вивчена недостатньо.

Тимчасом, саме масові робітничі форуми, поряд із страйками і поширенням 1917 р. такого найдійовішого засобу тиску на капіталістів, як робітничий контроль, сприяли успішному розгортанню практичної боротьби робітничого класу за поліпшення умов праці і побуту, встановлення 8-годинного робочого дня, нормування заробітної плати, а також об'єднання сил робітничого класу і формування пролетарської армії соціалістичної революції. Спрямуванню роботи робітничих з'їздів і конференцій велику увагу приділяли більшовицькі організації. Неоціненне їх значення й у формуванні політичного світогляду пролетарів, вихованні почуття робітничої солідарності, залученні широких мас робітничого класу до активної участі в громадсько-політичному житті.

Робота окремих з'їздів і конференцій робітничих організацій України певною мірою знайшла висвітлення, як в загальних працях, присвячених перемозі соціалістичної революції на Україні², так і в дослідженнях з історії робітничого класу П. П. Гудзенка, М. Г. Гончаренка, В. Я. Борщевського, Й. Ш. Черномаза, Д. С. Бельфора, С. І. Кушевої, А. А. Богульського та інших. Випущено ряд археографічних збірників.

¹ М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «УІЖ», 1965, № 10, стор. 37; Н. И. Супруненко. Изучение Великого Октября на Украине.— «Вестник Академии наук СССР», 1967, № 1, стор. 80—83; Ю. М. Гамрецкий. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г.; И. Ш. Черномаз. Проблема рабочего контроля на Украине в 1917 г. в советской исторической литературе (историографический обзор).— Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г., М., 1964, стор. 88—102, 325—336; А. П. Гриценко. Рабочий класс Украины в 1917 г. (К историографии вопроса).— Вопросы историографии рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 74—82 та ін.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, тт. I—II, К., 1967; С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967.

Проте в українській радянській історіографії немає жодної спеціальної праці з цього питання. Автор даної публікації не ставить мети аналізувати склад і діяльність з'їздів та конференцій робітничих організацій України в 1917 р., а лиш спробувала виявити і звести відомості про них. Наведена далі таблиця не претендує на повноту, але, разом з тим, є наочним свідченням широкого розмаху революційної активності робітничого класу і дає певною мірою можливість судити про її ступінь у різних його загонах. До переліку включено з'їзди, конференції та, вибірково, ряд нарад робітничих організацій, що за своїм значенням рівнялись конференціям. З вересня — жовтня 1917 р. практикувалося проведення спільних конференцій, пленумів та нарад усіх робітничих організацій з Радами робітничих депутатів. Ця тенденція відбита в переліку, що складений за географічно-хронологічним принципом. В ньому вказується назва, час і місце проведення та джерело, в якому збереглися відповідні відомості про ту чи іншу подію. Наведений список складено на основі вивчення широкого кола архівних фондів, друкованих матеріалів та періодичної преси 1917—1918 рр., що зберігаються в архівах та бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси, Донецька, Луганська тощо. Загалом наведено відомості про 201 форум робітничого класу України, зокрема по Катеринославській губернії — 70, Харківській — 50, Київській — 31, Херсонській — 31, Таврійській — 6, по інших губерніях — 13. Згідно цих даних в період двовладдя відбулося 48 з'їздів та конференцій робітничих організацій, в післялиповий період — 107, у листопаді 1917 — на початку 1918 рр. — 46.

Завдяки великій роботі більшовицьких організацій в період підготовки Жовтня на Україні сталися значні зрушення в організації пролетаріату й утворенні загальноміських, губернських та ряду обласних об'єднань робітничих організацій.

Протягом літа-осені 1917 р. на Україні відбулися: обласний з'їзд профспілок п'яти Південних та Південно-Західних губерній у Києві, обласні конференції рудкомів Донбасу в Дебальцевому та профспілок металістів і гірників Донецького й Криворізького басейнів у Харкові. Губернські з'їзди профспілок та фабзавкомів відбулися в Херсонській та Таврійській губерніях.

Активністю відзначилися залізничники, особливо Катерининської залізниці, на яких великий вплив мали більшовики. Спілка цієї дороги протягом 1917 — початку 1918 р. провела сім з'їздів робітників і службовців. Кілька делегатських з'їздів відбулось на Південних та Подільській залізницях.

Робітники і службовці цукрової промисловості, крім Всеросійських та двох Всеукраїнських з'їздів своєї спілки (на Україні вона мала 20 районних відділень), взяли участь у багатьох районних з'їздах.

Виходячи з даних таблиці можна твердити про помітні зрушення в справі організації та розгортання діяльності політично найвідсталішого загону пролетаріату України — сільськогосподарських робітників. В першу чергу це стосується Катеринославської губернії, де відбулися дві губернські та кілька повітових конференцій сільськогосподарських робітників. Певні успіхи в цьому спостерігалися і на Полтавщині та Херсонщині.

Сподіваємось, що наведений перелік робітничих з'їздів, конференцій та нарад допоможе дослідникам у дальшому вивченні героїчної історії робітничого класу України періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

РОБІТНИЧІ З'ЇЗДИ І КОНФЕРЕНЦІЇ НА УКРАЇНІ

Назва	Час і місце проведення	Джерела
1	2	3
Катеринославська губернія *		
Нарада представників рудничних і заводських організацій Горлівсько-Щербинівського району.	22 березня **, Горлівка.	Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. Р-2670, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1.
З'їзд *** спілки робітників і службовців Катерининської залізниці.	25—26 березня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, од. зб. 12, арк. 34; Борці за Жовтень розповідають. Збірник спогадів, Дніпропетровськ, 1957, стор. 303.
Спільні збори Ради робітничих депутатів, Ради виборних старост підприємств Луганська та представників трудящих повіту.	26 березня, Луганськ.	Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе, Луганск, 1961, стор. 50—51.
Об'єднане засідання Маріупольської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів та Ради старост Маріуполя.	6 квітня, Маріуполь.	«Маріупольское слово», 11, 15 квітня 1917 р.
Загальні збори завкомів Катеринослава та околиць.	11 квітня, Катеринослав.	«Маріупольское слово», 13, 15 квітня 1917 р.; Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Сборник документов и материалов, М., 1958, стор. 357; Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 47—48.
Загальні збори профспілок Катеринослава.	18 квітня, Катеринослав.	«Вестник Екатеринославского Совета рабочих профсоюзов», 1918, № 3, стор. 8.
Конференція сільськогосподарських робітників Катеринославського повіту.	22—23 квітня, Катеринослав.	«Звезда», 26 вересня 1917 р.
З'їзд спілки робітників і службовців Катерининської залізниці.	25 квітня, Катеринослав.	«Звезда», 9 травня 1917 р.; Борці за Жовтень розповідають, стор. 309.
Конференція заводських і рудничних комітетів селища Макіївки.	Травень, селище Макіївка.	Ростовський обласний державний архів (далі — РОДА), ф. 455, оп. 4, од. зб. 147, арк. 49.
Районна конференція Рад старост Грушівсько-Власівського району.	30 травня, селище Грушівка.	«Рабочее дело», 10 червня 1917 р.
Районна конференція Рад робітничих і солдатських депутатів та завкомів Катеринославського району.	3 червня, Катеринослав.	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 7 червня 1917 р.
Збори старост заводів Луганська.	8 червня, Луганськ.	«Донецкий пролетарий», 11 червня 1917 р.

* В т. ч. територія Донбасу, яка до революції входила до складу Області Війська Донського.

** Датування даються за старим стилем до лютого 1918 р.

*** В інших джерелах — конференція.

1	2	3
З'їзд спілки робітників і майстро- вих Катерининської залізниці.	3 15 червня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 1, од. зб. 80, арк. 44; «Звезда», 16 червня 1917 р.
Конференція профспілок Катери- нослава та околиць.	16 червня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 1, од. зб. 3, арк. 4; «Известия Ека- теринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 18 черв- ня 1917 р.
Конференція робітників і служ- бовців заводу Гартмана в Луган- ську, скликана міською Радою старост.	16, 19 червня, Луганськ.	«Донецкий пролетарий», 21 червня 1917 р.
Об'єднане засідання завкомів і рудкомів Макіївського району.	21 червня, селище Макі- ївка.	ДОДА, ф. Р-150, оп. 1, од. зб. 424, арк. 30.
Загальні збори об'єднаних завод- ських комітетів Придніпров'я.	22 червня, Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 86—87; «Известия Екатеринослав- ского Совета рабочих и солдат- ских депутатов», 25 червня 1917 р.
Конференція сільськогосподар- ських робітників Катеринослав- ської губернії.	22—23 червня, Катеринослав.	ДОДА, ф. Р-1246, оп. 1, од. зб. 17, арк. 360; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 283-а, арк. 24; «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских де- путатов», 19 вересня 1917 р.; Ма- теріали з історії професійного руху на Україні. Збірник І. Про- фесійний рух 1917 року, Харків, 1928, стор. 118.
Районна конференція представни- ків Рад робітничих депутатів * шахт № 1, 5, 8 Південно-Росій- ського товариства, артилерійсько- го заводу, Байракського та Ники- тівського рудників і селянських шахт у Горлівці.	24 червня, Горлівка.	«Звезда», 11 липня 1917 р.
Спільне засідання завкомів та профспілок Дружківки.	30 червня, Дружківка.	ДОДА, ф. Р-2620, оп. 1, од. зб. 2, арк. 13.
Делегатський з'їзд спілки майст- рових і робітників Катерининської залізниці.	4 липня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 1, од. зб. 80, арк. 44.
Конференція правлінь профспілок Катеринослава.	10 липня, Катеринослав.	«Звезда», 12 липня 1917 р.
Нарада завкомів Катеринослава.	16 липня, Катеринослав.	Революционное движение в Рос- сии в июле 1917 г. Июльский кризис. Сборник документов и материалов, М., 1959, стор. 355.
Обласний з'їзд представників ро- бітників усіх пляшкових заводів Півдня Росії, скликаний проф- спілкою робітників пляшкового заводу в Костянтинівці.	23 липня, Костянтинівка	«Пролетарий», 9 липня 1917 р.; «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 217.
Нарада завкомів Катеринослава.	Перші дні серпня, Катеринослав.	«Известия Екатеринославского Со- вета рабочих и солдатских депу- татов», 3 серпня 1917 р.

* Ради окремих шахт у цей час виконували і функції рудкомів.

1	2	3
Делегатський з'їзд паровозних бригад Катерининської залізниці.	3 серпня, Катеринослав.	«Звезда», 8 серпня 1917 р.: «Вестник Екатеринославской железной дороги», 1917, № 507/31; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов. Т. 1, К., 1957, стор. 721.
Нарада завкомів Катеринослава та околиць.	16 серпня, Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 121.
Конференція заводських та полкових комітетів Катеринослава і правлін профспілок, скликана за ініціативою завкому Брянського заводу.	20-ті числа серпня, Катеринослав.	«Вестник Екатеринославского Совета рабочих профсоюзов», 1918, № 4, стор. 9.
Районна конференція Рад, місцевих Виконкомів, цехових старост та профспілок Кальміуського гірничого району.	23 серпня.	«Вестник труда», 17 вересня 1917 р.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	27 серпня, Катеринослав.	«Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 29 серпня 1917 р.
Термінова нарада членів Рад, завкомів, профспілок, соціалістичних партій та кооперативів Луганська.	28 серпня, Луганськ.	«Донецкий пролетарий», 28 серпня 1917 р.
Конференція сільськогосподарських робітників Катеринославського повіту.	29—30 серпня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 283-а, арк. 24; «Звезда», 24 вересня 1917 р.
Конференція заводських, полкових комітетів, правлін профспілок і представників політичних партій Катеринослава.	3—7 вересня, Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 140—145.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	7 вересня, Катеринослав.	«Звезда», 20 вересня 1917 р.
Конференція рудничних і волосних комітетів, парторганізацій, спілки службовців Чистяківського гірничого району.	8 вересня.	«Вестник труда», 1 жовтня 1917 р.
Загальні збори рудничних комітетів, районної Ради та профспілок Ровенсько-Картушинського гірничого району.	11 вересня.	Т а м ж е.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	14—16 вересня, Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 148—150; «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 17 вересня 1917 р.
Конференція фабзавкомів Катеринослава та околиць.	19 вересня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 23, арк. 22; Октябрь в Екатеринославе, стор. 152—153.
Районна конференція Рад робітничих депутатів, Рад старост та профспілок Кальміуського гірничого району (на руднику Ауербаха).	20 вересня.	«Вестник труда», 5 жовтня 1917 р.
Районна конференція профспілок Юзівського району.	20—22 вересня, Юзівка.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, од. зб. 123, арк. 1—2, 12.

1	2	3
Делегатський з'їзд спілки залізничників Катерининської залізниці з участю представників залізничників Миколаєва.	22 вересня, Катеринослав.	ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 1, од. зб. 4393, арк. 81—82; «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 27 вересня 1917 р.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	23 вересня, Катеринослав.	«Известия Юга», 23 вересня 1917 р.
З'їзд рудничних комітетів на Горлівському руднику № 5.	27 вересня, Горлівка.	ДОДА, ф. Р-2627, оп. 1, од. зб. 1, арк. 56.
Конференція рудничних комітетів Чистяківського гірничого району.	Вересень.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 15, арк. 72—73.
Конференція рудничних комітетів Донецького басейну.	1 жовтня, Дебальцево.	Там же, од. зб. 18, арк. 162.
Надзвичайне пленарне засідання Ради спільно з фабзавкомами та полковими комітетами Катеринослава.	29—30 вересня, Катеринослав.	«Звезда», 3 жовтня 1917 р.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	4 жовтня, Катеринослав.	«Звезда», 6 жовтня 1917 р.
Конференція сільськогосподарських робітників Верхньодніпровського повіту.	8—9 жовтня, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 283-а, арк. 24.
Конференція рудкомів Чистяківського гірничого району.	14 жовтня.	Там же, ф. 1235, оп. 80, од. зб. 7, арк. 10.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	15 жовтня, Катеринослав.	«Наша борьба», 24 жовтня 1917 р.
Конференція Рад робітничих і солдатських депутатів, профспілок і фабзавкомів (рудкомів) Луганського району.	16 жовтня, Луганськ.	Наукові праці з історії КПРС. Вип. 19, К., 1967, стор. 62.
Загальні збори робітничих комітетів Олександрівська.	21 жовтня, Олександрівськ.	За власть Советов. Сборник документов и материалов, Запорожье, 1957, стор. 24—25.
З'їзд представників Рад робітничих депутатів, профспілок, рудкомів та інших організацій Горлівсько-Шербинівського району.	21 жовтня, Горлівка.	Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 654—655.
Конференція фабзавкомів Катеринослава.	22 жовтня, Катеринослав.	«Наша борьба», 22 жовтня 1917 р.
Конференція сільськогосподарських робітників Катеринославської губернії.	27—29 жовтня, Катеринослав.	«Наша борьба», 15 листопада 1917 р.
Південно-крайова конференція робітничих спілок підприємств по виготовленню продуктів харчування.	5 листопада, Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 212.
Нарада Центрального правління спілки металістів, Бюро завкомів, економічного відділу Ради робітничих і солдатських депутатів.	11 листопада, Катеринослав.	«Звезда», 14 листопада 1917 р.
Об'єднані збори Ради робітничих і солдатських депутатів, спілки металістів та завкомів Маріуполя.	14 листопада, Маріуполь.	ДОДА, ф. Р-1246, оп. 1, од. зб. 20, арк. 43.

1	2	3
Районна конференція профспілок, рудничних, заводських комітетів та Рад робітничих депутатів Юзівського району.	17—19 листопада, Юзівка.	«Донецкая мысль», 18 листопада 1917 р.; И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за рабочий контроль, Харьков, 1957, стор. 107.
Делегатський з'їзд спілки майстрових і робітників Катерининської залізниці.	22 листопада, Катеринослав.	ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 1, од. зб. 80, арк. 44.
Конференція рудничних та гірничозаводських комітетів Донецького басейну.	25—27 листопада, Дебальцеве.	Борьба за власть Советов в Донбассе, Донецк, 1957, стор. 214—221.
Конференція завкомів Задніпров'я.	7 грудня, Катеринослав.	«Звезда», 17 грудня 1917 р.
Об'єднане засідання Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, завкомів та Центрального завкому.	12 грудня, Олександрівськ.	За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний, стор. 43
Конференція профспілок Катеринослава.	21 грудня, Катеринослав.	«Звезда», 11 січня 1918 р.
Делегатський з'їзд спілки залізничників Катерининської залізниці.	Січень 1918 р., Катеринослав.	«Звезда», 21, 26 січня 1918 р.
Конференція фабзавкомів, соціалістичних партій та правлінь профспілок Амур-Нижньодніпровська.	19 січня, Катеринослав.	«Звезда», 25 січня 1918 р.
Конференція фабзавкомів Катеринослава та околиць.	2 (15) лютого 1918 р., Катеринослав.	«Звезда», 2 (15) лютого 1918 р.
З'їзд профспілок гірників Кадіївського підрайону.	14 (27) лютого 1918 р., Луганськ.	Луганський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. Р-19, оп. 1, од. зб. 71, арк. 11.
Конференція фабзавкомів Катеринослава та околиць.	24 лютого (9 березня) 1918 р., Катеринослав.	Октябрь в Екатеринославе, стор. 306—307.
Конференція профспілок Катеринослава.	18 лютого (3 березня) 1918 р., Катеринослав.	«Наша борьба», 20 лютого (5 березня) 1918 р.

Київська губернія

З'їзд делегатів службовців, майстрових та робітників Південно-Західних залізниць.	5—7 квітня 1917 р., Київ.	«Вестник Юго-Западных железных дорог», 1917, № 13—14, стор. 82; «Киевская мысль», 11 квітня 1917 р.
З'їзд службовців і робітників цукрових заводів Канівського повіту.	16 квітня, містечко Степанці.	«Знамя труда», 21 травня 1917 р.
Всеросійський з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості.	17—20 травня, Київ.	Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. Вып. 1, К., 1922, стор. 158, 166; 1917-тый год на Киевщине. Хроника, К., 1928, стор. 77—78; Десять лет союза сахарников. 1917—1927, М., 1927, стор. 5.

1	2	3
Збори завкомів швейного виробництва Києва.	25 травня, Київ.	«Голос социал-демократа», 1 червня 1917 р.
Збори завкомів металообробних підприємств Києва.	3 червня, Київ.	«Голос социал-демократа», 3 червня 1917 р.
Бердичівський районний з'їзд робітників та службовців цукрових заводів.	3 червня, Бердичів.	«Земля и воля», 3 червня 1917 р.
Збори делегатів фабрик і заводів по обробці дерева в Києві.	3 червня, Київ.	«Голос социал-демократа», 3 червня 1917 р.
Збори завкомів металообробних підприємств.	3 червня, Київ.	«Голос социал-демократа», 3, 4 червня 1917 р.
Установчий з'їзд робітників та службовців Південно-Західних залізниць, що перетворився на I Всеукраїнський з'їзд залізничників.	5—28 червня, Київ.	«Вестник Юго-Западных железных дорог», 1917, № 15-17, стор. 114—115; № 18-20, стор. 117.
Загальноміські збори завкомів Києва	10 червня, Київ.	«Знамя труда», 13 червня 1917 р.
Обласний з'їзд профспілок 5-ти Південних та Південно-Західних губерній.	14 червня, Київ.	1917-ый год на Киевщине, стор. 119, 132.
Всеросійський з'їзд робітників та службовців цукрової промисловості.	5—13 липня, Київ.	«Социалист-революционер», 8 липня 1917 р.; Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. Вып. I, стор. 168.
Всеукраїнська конференція копачів і візників цукрових буряків (потім проголосила себе I Всеросійським з'їздом копачів та візників цукрових буряків).	13—15 серпня, Київ.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 283-а, арк. 24; Матеріали з історії професійного руху на Україні. Збірник I. Професійний рух 1917 року, стор. 125.
Загальноміська конференція фабзавкомів Києва.	19 серпня, Київ.	«Голос социал-демократа», 27 серпня 1917 р.; «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», 24 серпня 1917 р.
Всеукраїнський з'їзд залізничників (об'єднався із з'їздом представників шосейних та водних шляхів).	27—30 серпня, Київ.	«Народня воля», 29 серпня, 1 вересня 1917 р.; «Робітнича газета», 21 вересня 1917 р.
Конференція фабзавкомів Києва.	17 вересня, Київ.	1917-ый год на Киевщине, стор. 246—247, 512.
Бердичівський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (17 заводів).	14—16 вересня, Бердичів.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 8—9.
Городоцький районний з'їзд робітників і службовців цукрових заводів.	14 вересня, Городок.	Т а м же, стор. 9.
Конференція фабзавкомів Києва.	8 жовтня, Київ.	1917-ый год на Киевщине, стор. 280, 284.
Тальнівський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (13 заводів)	8 жовтня, Тальне.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Делегатський з'їзд Київського залізничного району.	15 жовтня, Київ.	1917-тый год на Киевщине, стор. 295.

1	2	3
Деміївський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості.	15—17 жовтня, Київ.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Всеросійський з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості.	23 жовтня, Київ.	1917-тый год на Киевщине, стор. 306.
Всеросійський з'їзд сезонних робітників цукрової промисловості.	23 жовтня — 3 листопада, Київ.	ЦДАЖР СРСР, ф. 5463, оп. 1, од. зб. 42, арк. 22; «Голос труда», 1917, № 2-3, стор. 15—16; Очерки и материалы по истории рабочего вопроса в сахарной промышленности. Вып. 1, стор. 172.
Канівський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (13 заводів).	Жовтень, Канів.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Смілянський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (13 заводів).	Жовтень, Сміла.	Т а м ж е.
Конференція фабзавкомів Києва.	25 листопада, Київ.	1917-тый год на Киевщине, стор. 408—409.
Канівський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості.	26 листопада, Канів.	ЦДАЖР СРСР, ф. 5463, оп. 1, од. зб. 39, арк. 28.
Київський районний з'їзд робітників цукрової промисловості (17 заводів).	Кінець грудня, Київ.	«Голос труда», 1918, № 1, стор. 9.
Нарада Центрального бюро профспілок, Центральної Ради фабзавкомів, правлінь та делегатських зборів профспілок Києва.	31 грудня, Київ.	Большевистские организации Украинны в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 449—450.
Об'єднані збори Ради робітничих депутатів, фабзавкомів та правлінь профспілок Києва.	10 січня 1918 р., Київ.	Т а м ж е, стор. 450.
Таврійська губернія		
Конференція профспілок.	2 травня 1917 р., Сімферополь.	«Пролетарий», 9 травня 1917 р.
Збори робітників і службовців млинів Бердянського повіту (Бердянськ, Чернігівка, Нельгівка, Орехів, Великий Токмак).	16 липня, Бердянськ.	«Известия Бердянского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 20 липня 1917 р.
З'їзд рибалок Чорного та Азовського морів (Центральне правління в Одесі) з залученням рибалок басейну Дніпра.	Вересень, Генічеськ.	«Приазовский край», 30 вересня 1917 р.; «Вестник Одесского земства», 10 жовтня 1917 р.
Об'єднане засідання правління профспілки металістів та президентів фабзавкомів заводів Бердянська з участю спілки солдаток та спілки інвалідів.	25 вересня, Бердянськ.	«Известия Бердянского Совета рабочих и крестьянских депутатов», 28 вересня 1917 р.
Таврійський губернський з'їзд фабзавкомів.	12—14 жовтня, Сімферополь.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, од. зб. 203, арк. 15—19; Борьба за власть Советов в Крыму. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1957, стор. 85—87.

1	2	3
Таврійський з'їзд профспілок і фабзавкомів.	28 жовтня — 3 листопада, Сімферополь.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 1, од. зб. 203, арк. 20.
Харківська губернія		
Конференція завкомів металообробних підприємств Харкова.	12 квітня, Харків.	ЦДАЖР УРСР, ф. 2593, оп. 1, од. зб. 8, арк. 1.
Міська конференція профспілок Харкова.	13 квітня, Харків.	«Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 11, 22 квітня 1917 р.
З'їзд представників паровозних бригад Південних залізниць.	19—21 квітня, Харків.	«Пролетарий», 3 травня 1917 р.
Делегатський з'їзд Південних залізниць.	23 квітня, Харків.	«Вестник Юго-Западных железных дорог», 1917, № 15—17, стор. 112; Матеріали з історії професійного руху на Україні. Збірник I, стор. 128.
Конференція завкомів Харкова.	24 травня, Харків.	«Пролетарий», 27 травня 1917 р.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, Харьков, 1957, стор. 65—66.
Конференція правлінь профспілок і завкомів Харкова.	29 травня, Харків.	«Пролетарий», 3 червня 1917 р.; А. Панкратова. Фабзавкомы в борьбе за социалистическую фабрику, М., 1923, стор. 186.
Нарада представників деяких економік Харківської, Курської та Катеринославської губерній.	Початок червня, Харків.	«Труд и Воля», 21 червня 1917 р.
Конференція фабзавкомів металообробних підприємств Харкова.	2 червня, Харків.	Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 81—83.
З'їзд делегатів служб руху Південних залізниць.	10 червня, Харків.	«Известия Бюро Совета рабочих и солдатских депутатов Центрального района», Никитовка, 10 червня 1917 р.
З'їзд робітників та службовців цукрових заводів Харківського району.	10 червня, Харків.	«Труд и Воля», 11 червня 1917 р.
Конференції фабзавкомів Харкова.	25, 26 червня, Харків.	«Труд и Воля», 27 червня 1917 р.; «Пролетарий», 28 червня 1917 р.; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 100, 104; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 108.
Засідання фабзавкомів Харкова.	1 липня, Харків.	«Труд и Воля», 2 липня 1917 р.
Загальні збори Ради старост усіх заводів Сум.	3 липня, Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов. Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 30.
Конференція фабзавкомів Харкова.	Початок липня, Харків.	«Пролетарий», 7, 9 липня 1917 р.

1	2	3
Те ж.	26 липня, Харків.	«Пролетарий», 27 липня 1917 р.
Тростянецький районний з'їзд трудящих цукрових заводів.	30 липня, Тростянець.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Конференція фабзавкомів Хар- кова.	5 серпня, Харків.	«Пролетарий», 6 серпня 1917 р.
Обласна конференція фабзавкомів Донецького та Криворізького ба- сейнів.	7 серпня, Харків.	Борьба за власть Советов в Дон- бассе, стор. 378.
Конференція фабзавкомів Хар- кова.	7, 9 серпня, Харків.	«Пролетарий», 11 серпня 1917 р.
Збори Ради старост усіх заводів Сум.	11 серпня, Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов, стор. 33.
З'їзд майстрових і робітників служби руху Південних залізниць в Харкові.	13—16 серпня, Харків.	«Пролетарий», 15, 20 серпня 1917 р.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 151—153.
Збори старост усіх заводів Сум.	28 серпня, Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов, стор. 36—37.
Конференція профспілок Харкова.	30 серпня, Харків.	«Профессиональный союз», 1918, № 2.
Конференція фабзавкомів Хар- кова.	12 вересня, Харків.	«Известия Юга», 24 вересня 1917 р.
Робітнича конференція Донецько- го басейну.	15 вересня	ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 9, од. зб. 41, арк. 417.
Тростянецький районний з'їзд ро- бітників і службовців цукрової промисловості.	28—30 вересня, Тростянець.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Обласна конференція профспілок металістів Півдня Росії.	4—7 жовтня, Харків.	«Южный металлист», 1917, № 2- 3, стор. 6—15; «Звезда», 25 жовт- ня 1917 р.; «Металлист», 1918, № 3-4, стор. 4; «Летопись ре- волюции», 1927, № 4, стор. 212— 213.
Міська конференція профспілок Харкова.	9 жовтня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 32, арк. 242; «Южный край», 10 жовтня 1917 р.
Обласна конференція гірників До- нецького та Криворізького басей- нів.	9 жовтня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, од. зб. 484, арк. 2; ЦДВІА СРСР, ф. 369, оп. 14, од. зб. 33, арк. 76; «Звезда», 13 жовтня 1917 р.; «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских де- путатов», 10 жовтня 1917 р.; «Летопись революции», 1927, № 4, стор. 210.
Обласна конференція профспілок Донецького та Криворізького ба- сейнів.	13—14 жовтня, Харків.	«Звезда», 13 жовтня 1917 р.
Надзвичайний з'їзд робітників, майстрових та службовців Пів- денних залізниць.	16—17 жовтня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 32, арк. 256, 262; Мате- ріали з історії професійного руху на Україні. Збірник I, стор. 134; «Южный край», 20 жовтня 1917 р.; «Александровская мысль», 22 жовтня 1917 р.

1	2	3
Терміновий з'їзд Рад, профспілок, робітничої міліції, гірничозаводських комітетів Донецького та Криворізького басейнів.	21 жовтня, Харків.	«Наукові праці з історії КПРС». Вип. 19, стор. 63.
Південна обласна конференція друкарів.	21—22 жовтня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 32, арк. 269; «Южный край», 24 жовтня 1917 р.
Міська конференція фабзавкомів Харкова.	23 жовтня, Харків.	Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.), стор. 487.
Обласний Донецько-Криворізький з'їзд спілки робітників хімічних заводів.	25—28 жовтня, Харків.	«Летопись революции», 1927, № 4, стор. 214—215.
Конференція заводських і ротних комітетів Харкова.	30 жовтня, Харків.	«Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции», стор. 232; «Известия Юга», 5 листопада 1917 р.
Засідання об'єднаних завкомів Сум.	2 листопада, Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов, стор. 54—56; Червона гвардія на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1939, стор. 33—35.
Обласна нарада робітників-металістів Донецького та Криворізького басейнів.	17—21 листопада, Харків.	«Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 1 грудня 1917 р.; «Наша борьба», 1, 2 грудня 1917 р.
Обласна конференція профспілок металістів та гірників Донецького і Криворізького басейнів.	2—4 грудня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 44, арк. 120; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 305—308.
Робітнича конференція по організації транспорту.	2 грудня, Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 44, арк. 120.
Конференція фабзавкомів Харкова.	7 грудня, Харків.	«Известия Юга», 12 грудня 1917 р.
Обласна конференція рудничних, фабрично-заводських та залізничних комітетів Донецького та Криворізького басейнів.	10—13 грудня.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 9, арк. 5; «Горно-заводское дело», 1917, № 40-41-42, стор. 16423.
Конференція фабзавкомів Харкова.	1 січня 1918 р., Харків.	«Южный вестник», 1918, № 3, стор. 9.
Об'єднані збори представників робітників фабрик і заводів Сум.	22 січня 1918 р., Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов, стор. 65—66.
Засідання представників завкомів цукрових заводів Сумського повіту.	25 січня 1918 р., Суми.	Т а м же, стор. 66.
Засідання представників фабзавкомів, Виконкому Ради робітничих депутатів та профспілок Харкова.	23 січня 1918 р.	Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 436—437.
Т е ж.	27 січня 1918 р., Харків.	Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 441.

1	2	3
Загальні збори представників робітників заводів, фабрик та млинів Сум.	22 лютого 1918 р., Суми.	Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов, стор. 71—72.
Збори представників завкомів Харкова.	26 лютого 1918 р., Харків.	Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, стор. 389.
Конференція профспілки металістів Донецько-Криворізької Республіки.	28 лютого 1918 р., Харків.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 306, арк. 26.
Херсонська губернія		
Загальноміські збори фабзавкомів Одеси.	30 червня 1917 р., Одеса.	Одесский обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 3829, оп. 1, од. зб. 26, арк. 64.
Те ж.	23 липня, Одеса.	В борьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов, Одеса, 1957, стор. 58.
Те ж.	30 липня, Одеса.	Т а м ж е, стор. 61.
Конференція профспілок металістів та машинобудівників Херсонської губернії.	1 серпня, Одеса.	«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 2 серпня 1917 р.
Конференція фабзавкомів та цехкомів Миколаєва.	19, 23 серпня, Миколаїв.	«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 3 вересня 1917 р.
Загальноміські збори представників завкомів Єлисаветграда.	25 серпня, Єлисаветград.	«Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 25 серпня 1917 р.
Конференція Рад робітничих і солдатських депутатів та економічних комітетів (комітетів сільськогосподарських робітників економії) Херсонського повіту.	10—11 вересня, Херсон.	Херсонський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1887, оп. 3, од. зб. 1, арк. 3.
Херсонська губерньська конференція металістів.	13—15 вересня, Одеса.	ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, од. зб. 32, арк. 263; «Профессиональная жизнь», 1922, № 13 (100), стор. 14; «Голос металлиста», 1918, № 2, стор. 18; «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 27 вересня 1917 р.
Делегатський з'їзд робітників, що працювали на будівництві залізничної лінії Мерефа — Херсон.	19—23 вересня.	Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов и материалов, Николаев, 1957, стор. 111—112.
Делегатські збори портових робітників Одеси.	27 вересня, Одеса.	«Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 29 вересня 1917 р.
Конференція загальнозаводських і цехових комітетів заводів і промислових підприємств Миколаєва, що працювали на оборону.	1 жовтня, Миколаїв.	ЦДАЖР СРСР, ф. 472, оп. 1, од. зб. 15, арк. 18—19.
Засідання представників профспілок, завкомів та рудничних комітетів, робітничих, солдатських та селянських депутатів та гласних волосного земства у Кривому Розі.	7 жовтня, Кривий Ріг.	Т а м ж е, ф. 4100, оп. 2, од. зб. 16, арк. 5.

1	2	3
Конференція металістів Херсонської губернії.	8 жовтня, Одеса.	«Солдат и рабочий», 8 жовтня 1917 р.
З'їзд рибалок узбережжя Чорного та Азовського морів з залученням риболовецьких районів Дніпра.	Жовтень, Одеса.	ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, од. зб. 34, арк. 234; «Вестник Одесского земства», 10 жовтня 1917 р.
Об'єднане засідання правління «Металіст» з представниками фабзавкомів Херсона.	12 жовтня, Херсон.	ХОДА, ф. Р-1735, оп. 1, од. зб. 6, арк. 15.
Південна обласна конференція моряків і річковиків басейнів Чорного та Азовського морів.	14 жовтня, Одеса.	«Южная мысль», 14 жовтня 1917 р.
Пленарне засідання представників правління металістів, страйкому, Ради робітничих та військових депутатів і фабзавкомів Миколаєва.	17 жовтня.	Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, стор. 136—137.
Конференція Рад робітничих і солдатських депутатів та робітничих комітетів економії Херсонського повіту.	18 жовтня, Херсон.	ХОДА, ф. Р-1887, оп. 3, од. зб. 1, арк. 3.
Конференція фабричних і заводських робітничих комітетів Херсона та його околиць.	19 жовтня, Херсон.	«Солдат и рабочий», 27 жовтня 1917 р.
Херсонський губернський з'їзд представників Центральних Рад фабзавкомів та завкомів.	25 жовтня, Одеса.	«Южный рабочий», 2 листопада 1917 р.
Обласна конференція металістів Півдня Росії.	1 листопада, Одеса.	Т а м ж е.
Херсонська губернська конференція профспілок.	4 листопада, Одеса.	ХОДА, ф. Р-1735, оп. 1, од. зб. 6, арк. 15.
Міська конференція фабзавкомів Одеси.	8 листопада, Одеса.	«Южный рабочий», 9 листопада 1917 р.
Районна конференція Рад робітничих економії Херсонського повіту.	10—11 листопада, Херсон.	Победа Советской власти на Херсонщине. Сборник документов и материалов, Херсон, 1957, стор. 91—92.
Конференція завкомів Миколаєва.	15 листопада, Миколаїв.	«Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов», 18 листопада 1917 р.
Південно-російська обласна конференція профспілок Херсонської, Подільської, Бессарабської і Таврійської губерній.	Призначена на 20 листопада в Одесі.	«Солдат и рабочий», 5 листопада 1917 р.; «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 9 листопада 1917 р.
Міська конференція фабзавкомів Одеси.	Листопад, Одеса.	«Голос пролетария», 25 листопада 1917 р.
Конференція загальнозаводських комітетів заводів «Наваль» і «Руссуд» у Миколаєві.	28 листопада, Миколаїв.	Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, стор. 175—176.
Конференція фабзавкомів Одеси.	4 січня 1918 р., Одеса.	«Голос пролетария», 6 січня 1918 р.; В борьбе за Октябрь, стор. 136—137.
Конференція членів завкомів та цехкомів заводів «Наваль» та «Руссуд» у Миколаєві.	5 січня 1918 р., Миколаїв.	Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, стор. 213—215.

1	2	3
Об'єднана конференція завкомів та цехкомів заводів «Наваль» та «Руссуд».	17 лютого 1918 р., Миколаїв.	Т а м ж е, стор. 234; Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 281.
По інших губерніях		
З'їзд селянських робітників (батьківський з'їзд).	28—30 травня 1917 р., Полтава.	ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 7, од. зб. 283-а, арк. 24.
З'їзд уповноважених робітників економій Полтавського повіту.	4 червня, с. Жуки, Полтавська губ.	Т а м ж е.
Нарада представників волосних комітетів і сільськогосподарських робітників Полтавського повіту.	8 червня, Полтавська губ.	«Известия Полтавского Совета рабочих и солдатских депутатов», 8 червня 1917 р.
З'їзд делегатів Поліських залізниць.	16—18 червня.	«Голос железнодорожника», 21 червня 1917 р.
Делегатський з'їзд Подільської залізниці.	4—7 липня, Подільська губ.	ЦДІА СРСР, ф. 273, оп. 1, од. зб. 4400, арк. 12.
Конференція профспілок і фабзавкомів.	Вересень, Вінниця, Подільська губ.	Боротьба за владу Рад на Поділлі. Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957, стор. 111.
Об'єднане засідання комітетів Подільської залізниці.	—	ЦДВІА СРСР, ф. 2015, оп. 1, од. зб. 16, арк. 17.
Об'єднане засідання комітетів фабрично-заводської та професійної спілки трудящих Михайлівського рафінадного заводу.	15 вересня, Чернігівська губ.	«Известия Глуховского Совета», 24 вересня 1917 р.
Михайлівський районний з'їзд робітників і службовців цукрових заводів.	Вересень, Чернігівська губ.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Синявський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (4 заводи).	1 жовтня, Подільська губ.	«Голос труда», 1917, № 1, стор. 10.
Бершадський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (12 заводів).	Жовтень, Подільська губ.	Т а м ж е.
Барський районний з'їзд робітників і службовців цукрової промисловості (12 заводів).	Жовтень, Подільська губ.	Т а м ж е.
Конференція фабзавкомів і профспілок Вінниці.	18 листопада, Подільська губ.	Боротьба за владу Рад на Поділлі, стор. 186—187; Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.), стор. 514.

Підготувала до друку
А. П. ГРИЦЕНКО

Наш календар

КОМУНІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АРТЕМА

(До 50-річчя від дня заснування)

1922 р. в Харкові Комуністичний університет імені Артема — перший в УРСР вищий партійний навчальний заклад, який став своєрідною кузницею кадрів — фахівців з історії. Визначаючи його цілі й завдання, ЦК КП(б)У в циркулярному листі до всіх губкомів, ЦК КСМУ й УкрПУР вказував, що утворений на базі реорганізованої Вищої партійної школи ЦК КП(б)У Комуністичний університет покликаний безперервно й планомірно займатися підготовкою з числа робітників і селян стійких і відданих будівників комунізму, озброєних знаннями теорії марксизму¹.

Однією з головних ділянок роботи університету в перші роки його існування було комплектування студентського складу. ЦК КП(б)У розробляв умови прийому, визначав кількість вступаючих до вузу. Серед слухачів переважали комуністи й комсомольці, делеговані в університет партійними організаціями з числа робітничо-селянської молоді, з лав Червоної Армії, керівні партійні та радянські працівники з великим життєвим досвідом і навичками революційної боротьби, але з недостатньою загальноосвітньою підготовкою. Від вступників вимагалось знання творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також основних праць з історії партії та революційного руху, написаних В. Г. Плехановим, М. М. Покровським, А. С. Бубновим та ін.²

Але вже під час першого набору з'ясувалося, що такі вимоги виявилися дуже високими. Уже в 1925 р. від тих, що вступали до комвузу, вимагалось вміння орієнтуватися в поточних політичних подіях, правильно розуміти політику партії після Жовтневої революції, знати основні питання історії партії³. Скорочено було й список праць, які вступник мав вивчити.

Для історика великий інтерес становлять дані про перший набір до Комуністичного університету ім. Артема. До занять приступило 360 чоловіків і 88 жінок віком: від 18 до 20 років — чоловіків 117, жінок — 37; від 20 до 25 років — чоловіків 163, жінок — 43; від 25 до 35 років — чоловіків 63, жінок — 7; від 35 років і старше — чоловіків 17, жінок — 1. Початкову освіту мали 210 чоловіків і 44 жінки; самоосвіту — 71 чоловік і 20 жінок; середню — 39 чоловіків і 23 жінки; вищу — 1 чоловік і жодна з жінок; спеціальну — 36 чоловіків. Соціальний і професійний склад вступників був таким: робітників чоловіків — 216, жінок — 57; селян чоловіків — 39, жінок — 1; учителів чоловіків — 6, жінок — 4; інших службовців та інтелігентів чоловіків — 76, жінок — 14. Тих, що служили в лавах Червоної Армії, чоловіків — 286, жінок — 30; брали участь у боях за Радянську владу 234 чоловіки⁴. Такий бойовий і життєздатний колектив студентів щиро й жадібно тягнувся до знань, долаючи численні труднощі відбудовного періоду — голод, холод, розруху.

Заняття в університеті, розраховані на три роки, розпочалися 22 травня 1922 р. і тривали до 22 липня, після чого було зроблено перерву до 15 серпня. Протягом двомісячного навчання проводилися заняття з російської мови, математики, природознавства, фізичної та економічної географії, культури, політекономії.

ЦК КП(б)У та дирекція КУТу (скорочена назва Комуністичного університету ім. Артема) істотного значення надавали програмам з соціально-економічних дисциплін та методики їх викладання. В Комуністичних університетах країни, в тому числі й в «Артемівці» (ця назва університету була досить поширеною в 20-і роки), як в особливому і

¹ «Коммунист», 1 квітня 1922 р.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 671, арк. 8.

³ Правила приема в Коммунистический университет тов. Артема, «Коммунист», 25 квітня 1925 р.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 570, арк. 59; од. зб. 651, арк. 9.

своєрідному типі вищої школи, провідне місце в учбових планах і програмах (складених окремо для кожного з трьох років навчання з врахуванням особливостей навчальних груп — загальноосвітньої, історичної та економічної) займали історичні дисципліни. Зокрема, читалися загальні курси з російської, української та загальної історії, з історії РКП(б) та КП(б)У.

На семінарських заняттях — основній формі навчання, та лекціях, які спочатку вважалися другорядною формою і носили переважно доповнючий, узагальнюючий, підсумковий характер, студенти Комуніверситету ім. Артема вивчали історію революційних рухів в Росії і на Заході, історію суспільно-економічних формацій, радянське будівництво і політику Комуністичної партії в галузі економіки, історію партії і національне питання, історію профспілкового руху, історичний матеріалізм⁵. В 1924 р. було введено спеціальний курс основ лєнінізму⁶.

Цікаві відомості з питань викладання історії дає докладний аналіз навчальних програм. В історичних групах на вивчення історії відводилося 675 учбових годин. У перший рік навчання слухачі знайомилися з історією первісного суспільства (50 годин), далі ґрунтовно оволодівали курсом стародавньої історії, історії середніх віків та нового часу (160 годин). Першокурсники вивчали історію Росії та України (100 годин), а також історію РКП(б) (65 годин). Всі слухачі КУТу, незалежно від групи, оволодівали також основами марксизму (60 годин) і вивчали історію Радянської держави. Програма другого навчального року включала історію соціалізму в Росії й на Заході (відповідно, 50 і 70 годин), історію літератури Росії, України й Заходу (190 годин). Високими були вимоги з курсу історії КП(б)У (35 годин), історії філософії (70 годин), логіки, історії держави і права та інших гуманітарних предметів⁷.

ЦК КП(б)У надавав всебічну допомогу Комуніверситетові, дбаючи про матеріальне і житлове забезпечення студентів, добір кваліфікованих викладачів і лекторів з числа партійних і державних працівників. Так, уже в 1923—1924 навчальному році в «Артемівці» було 76 викладачів. З їх числа 39 чол. читали лекції з суспільствознавчих предметів. Серед них було 12 чол. — віком від 22 до 25 років, 9 — від 26 до 30 років, 34 були членами партії, 2 — кандидатами; 16 викладачів мали вищу освіту, 4 — незакінчену вищу, 14 — середню, 5 — незакінчену середню⁸.

Перед студентами часто виступали керівники партії та уряду України, старі більшовики і загартовані в боях революціонери, до складу педагогічного колективу входили переважно викладачі-марксисты. Завдяки всім цим заходам в КУТі вперше були прочитані з марксистських позицій ряд історичних курсів.

Через величезну перевантаженість викладачів планомірна науково-дослідна робота в «Артемівці» не велася, хоч у викладачів-комуністів був величезний потяг до неї.

За рішенням Всеросійської наради завідуючих агітпропвідділами губкомів та обкомів РКП(б) від 1921 р. головним елементом навчання у комвузах було визнано групові та семінарсько-практичні заняття⁹. Під керівництвом викладача група слухачів вивчала той чи інший курс, передбачений учбовим планом. Звичайно, цей метод сприяв розвитку навичок самостійної роботи студентів, але не дозволяв їм однаковою мірою засвоїти матеріал усього курсу, не давав систематичних знань, применшував роль викладача і послаблював контроль за роботою студентів.

У пошуках нових форм і методів навчання, а також з метою прискореної підготовки кадрів істориків у декких Комуніверситетах країни, зокрема в Москві, Петрограді, Сибіру, в 1920—1922 рр. були утворені лекторські групи, які пізніше були перейменовані на лекторські курси. Їх завдання полягало в прискоренні (за 1—1,5 року) підготовки викладачів для радпартшкіл та короткотермінових курсів університетів. Крім загальноосвітніх предметів, на курсах вивчалися загальна історія, історія Росії та України, історія партії. В Комуніверситеті Харкова такі лекторські курси були відкриті в лютому 1923 р.¹⁰ Глибокі знання з питань історії, тісний зв'язок марксистської освіти з практичною підготовкою до викладання, поєднання теоретичних узагальнень з актуальними проблемами будівництва нового суспільства створювали на курсах сприятливий ґрунт для підготовки викладачів-істориків на Україні.

Для набуття практичного досвіду партійної роботи студенти-артемівці виїжджали в міста і села, де займалися популяризацією рішень партійних з'їздів, брали участь у підготовці до перевиборів у місцеві Ради, КНС, виступали з лекціями та доповідями

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 1183, арк. 2, 3, 4.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 532, арк. 115.

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 644, арк. 68—75; од. зб. 651, арк. 8, 9.

⁸ Там же, ф. 1, оп. 1, од. зб. 532, арк. 91—102.

⁹ Л. В. Іванова. У истоков советской исторической науки. (Подготовка кадров историков-марксистов в 1917—1929 гг.), М., 1968, стор. 72.

¹⁰ Л. В. Іванова. Назв. праця, стор. 76; її ж. Коммунистические университеты и их роль в подготовке историков-марксистов в 1918—1929 гг., в кн. «История и историки. Историография истории СССР». Сборник статей, М., 1965, стор. 141—142.

про політику партії на селі, роль і значення кооперації, міжнародне становище, історію революцій 1905 і 1917 рр.¹¹

Рішенням Оргбіро ЦК КП(б)У від 20 лютого 1924 р. слухачів лекторського відділення Артемівського університету (34 чоловіки) і груповодів (4 чоловіки) на 2—3 місяці було мобілізовано на пропагандистську роботу в робітничі райони. У зв'язку з цим випуск слухачів лекторського відділення мав відбутися на два місяці пізніше, тобто в березні 1925 р., а не в січні 1925 р., як передбачалося¹².

Як приклад виховної роботи слухачів серед трудящих можна навести дані про діяльність бригади артемівців у Кадіївському районі. Студенти організували викладання суспільно-політичних дисциплін у радпартшколі, у вищих технічних навчальних закладах, в гірничому технікумі, створили нову вечірню радпартшколу на шахті «Ілліч». Всього марксистсько-ленінським вихованням було охоплено 675 чол.¹³

Подібну підготовку одержувало чимало українців і в Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова в Москві, де навчалися представники багатьох національностей країни, в тому числі й з України. Так, у 1925—1926 навчальному році в ньому здобували освіту 100 студентів-українців¹⁴. А у випуску 1927—1928 рр. із 20 студентів-українців, що закінчували цей вуз, 15 повернулися працювати на Україну¹⁵. Ряд архівних документів свідчить про те, що ЦК КП(б)У виявляв велику турботу й піклування про тих українців, які навчалися у «Свердловці» (так називали Комуніверситет ім. Я. М. Свердлова): неодноразово приймалися ухвали про щомісячну грошову допомогу свердловцям-українцям¹⁶.

Важливе місце в системі підготовки і перепідготовки низових партійних кадрів безпосередньо на місцях належить вечірнім комуністичним університетам, які готували без відриву від виробництва кадри кваліфікованих, теоретично озброєних керівних партійних працівників і пропагандистів для партосередків промислових підприємств¹⁷.

За програмами, близькими до програми «Артемівки», працювали партійний та комсомольський відділи Дніпропетровського Комуністичного університету на початку 30-х років. Вони мали своїм завданням готувати озброєних марксистсько-ленінським вченням працівників для партійної та комсомольської роботи в промислових і сільських районах республіки¹⁸.

Всі ці навчальні заклади значною мірою сприяли поширенню історичних знань, вихованню кадрів істориків для пропагандистської і наукової роботи. Велику допомогу вечірнім комуніверситетам надавав неперіодичний орган Комуністичного університету ім. Артема — журнал «Заочний Комуністичний університет», що почав виходити з 1928 р. (редакційна колегія: В. Бушуєв, Р. Гальперін, Г. Єфименко, Г. Карпенко, С. Трикоз, І. Харченко). В журналі друкувалися тексти лекцій, прочитаних викладачами в «Артемівці». Так, наприклад, у № 1 за 1928 р. було вміщено ряд лекцій Г. О. Карпенка з курсу «Історія класової боротьби в Росії та на Україні» та В. І. Бушуєва з курсу «Історія класової боротьби на Заході».

Проте були в роботі Комуніверситету і недоліки, про які говорилося в постанові ЦК КП(б)У від 3 липня 1927 р. «Про Комуністичний університет ім. Артема»¹⁹. В ній, зокрема, зазначалося, що частина випускників університету не була використана на партійно-політичній роботі. Це свідчило про недостатній теоретичний рівень слухачів, тобто про те, що університет не в повній мірі виконує своє головне завдання — підготовку кваліфікованих партійних працівників, озброєних теорією марксизму-ленізму. Частково це спричинювалося хибами в комплектуванні слухачів, недосить вимогливим добором майбутніх студентів. У навчальному процесі спостерігалися випадки неузгодженості в роботі кафедр, неправильне співвідношення між окремими дисциплінами з суспільних наук, відставання з деяких предметів через незначну кількість академгодин, відведених на їх вивчення. Це породжувало тенденцію до розгляду виключно загальних проблем, конкретні ж питання майже обминалися, особливо в перші роки існування університету, коли учбові програми з історії партії, історії Росії

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 3, спр. 1088, арк. 3, 6, 7, 23, 31.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 7, од. зб. 532, арк. 11.

¹³ Там же, оп. 1, од. зб. 2480, арк. 54.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 940, арк. 8, 9.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1352, арк. 17.

¹⁶ Там же, од. зб. 532, арк. 81—84.

¹⁷ Про вечірні комуністичні університети. (Затверджено Секретаріатом ЦК КП(б)У 20 січня 1933 р.), журн. «Більшовик України», 1933, № 3, стор. 92.

¹⁸ Умови вступу до партійного відділу Дніпропетровського Комуністичного університету на 1930/31 навч. рік, «Комуніст», 9 серпня 1930 р.; Умови вступу до комсомольського відділу Дніпропетровського Комуністичного університету.

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, том I (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 357—360.

та України змінювалися й уточнювалися багато разів. Студенти, крім учбової роботи, дуже перевантажувалися різного роду дорученнями, іноді й другорядними, які забирали багато часу, а це позначалося на навчанні.

Та все це не применшує визначної ролі Комуністичного університету ім. Артема в підготовці марксистських кадрів істориків на Україні.

З нагоди 10-ї річниці Харківського Комуністичного університету Політбюро ЦК КП(б)У, згідно з рішенням від 24 травня 1932 р., надіслало привітання «Артемівці», в якому, зокрема, вказувалося, що вона стала кузницею більшовицьких кадрів, вихованці її завжди були в перших рядах борців за здійснення накреслень партії, в завершенні першої п'ятирічки, в боротьбі проти різних опортуністичних збочень²⁰.

Багато випускників цього вищого партійного навчального закладу стали з часом відомими істориками республіки, викладачами суспільних наук у вузах.

Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 21 травня 1938 р. Харківський Комуністичний університет ім. Артема був переданий Народному Комісаріатові земельних справ УРСР²¹, і з цього часу профіль закладу набирає іншого напрямку — вивчення сільськогосподарських наук.

Н. В. КОМАРЕНКО

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 146, арк. 94, 95.

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР..., т. 1, стор. 748.

КИЇВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТЬБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ»

(До 75-річчя утворення)

У березні цього року минуло 75 років з часу створення Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — однієї з перших марксистських організацій, яка виникла слідом за Петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». Члени Київського «Союзу бо-

ротьби» перейшли від пропаганди марксизму в гуртках до проведення масової політичної агітації серед робітників, почали поєднувати соціалізм з робітничим рухом. Вони провели величезну роботу по підготовці I з'їзду РСДРП.

До початку 90-х років у Києві існувало декілька нелегальних груп, зокрема російська соціал-демократична, до якої входили студенти університету; учнів гімназій, польських соціал-демократів і соціалістів. Ці групи організували гуртки серед ремісників. Крім того, діяв марксистський гурток робітників залізничного депо.

Велику роль у розвитку соціал-демократичного руху в Києві відіграв видатний революціонер Ю. Д. Мельников, який організував школу-майстерню для підготовки пропагандистів та керівників робітничих гуртків на великих підприємствах. Він першим з київських соціал-демократів обґрунтував необхідність проведення агітаційної роботи серед широких робітничих мас. 1895 р. російська соціал-демократична група почала видавати свої листівки, а наприкінці року було створено перший Робітничий комітет. Боротьба з питання про форми і методи діяльності соціал-демократії закінчилася перемогою прихильників переходу до агітації.

Влітку 1896 р. російська соціал-демократична група була перейменована в групу «Рабочее дело», що підкреслювало її солідарність з напрямом Петербурзького «Союзу боротьби», друкований орган якого мав таку саму назву¹.

Керівниками і активними діячами «Рабочего дела» були Б. Л. Ейдельман, М. А. Вигдорчик, В. Г. Крижанівська, П. Л. Тучапський та ін. Вони організували видання першої соціал-демократичної газети «Вперед», розрахованої на широкий кола робітників. У її перших номерах ще не ставилося питання про політичну боротьбу проти самодержавства, але вже в другому номері цей друкований орган повідомляв про діяльність Петербурзького «Союзу боротьби» та закликав до об'єднання всіх робітників у всеросійському «Союзі боротьби».

Для дальшого розвитку агітаційної роботи, успішного видання газети і координації всієї діяльності київських соціал-демократів необхідно було об'єднати соціал-демократичні гуртки та групи міста. В цей час назріла також необхідність створення єдиної загальноросійської партії. В. І. Ленін обґрунтував ідею створення партії, розробив проект її програми, а в праці «Завдання російських соціал-демократів» узагальнив досвід діяльності Петербурзького «Союзу боротьби». Ініціатором об'єднання соціал-демократичних організацій виступив Петербурзький «Союз боротьби». За його дорученням влітку 1896 р. Н. К. Крупська виїжджала в Полтаву, де зустрілася

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 35.

з соціал-демократами П. Л. Тучапським, П. П. Румянцевим, І. А. Саммером. Вони домовилися про проведення підготовки до з'їзду представників усіх соціал-демократичних організацій країни та видання загальної російської нелегальної газети. Але арешти керівників Петербурзького «Союзу боротьби» перешкодили скликанню з'їзду.

Тоді його ініціаторами стали київські соціал-демократи. Ейдельман виїжджав до Петербурга, Москви, Вільно, де вирішував питання про проведення з'їзду в Києві. Згодом у цих містах побував Вигдорчик. Він запропонував керівникам місцевих соціал-демократичних організацій командувати своїх представників у Київ (до 17 березня 1897 р.) на з'їзд або колокіум. Через неявку багатьох делегатів 17—18 березня замість з'їзду відбулася конференція, на якій були присутні представники київської групи «Рабочее дело», польської соціал-демократичної групи та Петербурзького «Союзу боротьби». Вона прийняла рішення називати новостворені гуртки соціал-демократів «Союзами боротьби»². На цій же конференції було об'єднано групу «Рабочее дело» з польськими соціал-демократами в Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Спочатку його членами були лише 30 чол., але вже в березні 1898 р. поліція заарештувала 142 учасників «Союзу». З 140 осіб, про яких мала відомості прокуратура, 67 були робітниками, 10 — ремісниками і 63 — інтелігентами³. Це свідчить, що «Союз боротьби» складався переважно з передових робітників та інтелігенції.

Найактивнішими діячами його були П. І. Білоусов, М. А. Вигдорчик, Б. Л. Ейдельман, В. Г. Крижанівська, Є. Ф. Плетат, В. Перазич, А. Д. Поляк, С. В. Померанець, Р. Я. Страж, Л. В. Теслер, П. А. Тучапський та ін. Він складався з двох більш-менш самостійних груп. Очолював «Союз» комітет з п'яти осіб. Кожна група вибирала в комітет двох членів, а п'ятий кооптувався⁴.

Незабаром сформувався другий Робітничий комітет, і влітку 1897 р. листівки видавалися з підписом: «Київський робітничий комітет. Видання Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». За своєю структурою другий Робітничий комітет відповідав центральному робітничому гуртку інших міст. Його членами були передові робітники — представники фабрично-заводських гуртків, зокрема І. В. Колесник, М. Конопко, В. Г. Крижанівська, В. М. Люльєв, Є. Ф. Плетат, А. Д. Поляк, С. М. Сонкін та ін.⁵ Робітничий комітет був складовою частиною «Союзу боротьби» і займався збиранням матеріалів для листівок, які писали члени комітету «Союзу боротьби», а також розповсюдженням прокламацій та іншої нелегальної літератури, організовував сходки.

Створення Київського «Союзу боротьби» — новий важливий крок у розвитку соціал-демократичного руху. Об'єднання соціал-демократичних груп сприяло поширенню їх друкованого слова серед пролетарів міста. «Союз боротьби» мав свою друкарню, розміщену на квартирі С. В. Померанець. Саме в ній була надрукована листівка, присвячена 1 травня 1897 р. Навесні 1898 р. в зв'язку з тим, що місцезнаходження друкарні стало відоме поліції, її перевезли в Катеринослав, де вона швидко була захоплена жандармами. Якщо до створення «Союзу боротьби» протягом 1896 і до 17 березня 1897 р. російська соціал-демократична група і група «Рабочее дело» випустили 7 прокламацій, то з другої половини березня до кінця року — 33⁶.

Перша прокламація, підписана Київським «Союзом боротьби», — першотравнева — була датована 18 квітня 1897 р. В листівках, адресованих робітникам окремих підприємств, викладалися конкретні вимоги до їх хазяїв. Пізніше поряд з економічними вимогами в прокламаціях містилися заклики до політичної боротьби. Зокрема, у листівці «До всіх київських робітників», виданій 26 листопада 1897 р., роз'яснювалося, що, крім боротьби з хазяями, «робітникам доводиться вступати в боротьбу з урядом — боротьбу політичну»⁷. Прокламація, випущена 19 грудня 1897 р. в зв'язку з розстрілом робітників у Домброві, закінчувалася такими словами: «Нехай же скоріше загине цей уряд, запламований кров'ю і насильством, нехай настане визволення від ярма царських чиновників і розбою «доблесних військ». У першотравневій прокламації 1898 р. були чітко сформульовані політичні вимоги пролетаріату⁸.

«Союз боротьби» також продовжував видавати газету «Вперед». У заяві її редакції, вміщеній у третьому номері, датованому 1 січня 1898 р., повідомлялося, що з цього часу «Вперед» стає органом Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». В статтях «Новий закон» та «З новим роком» роз'яснювалося,

² Путь революции. Сборник первый, К., 1923, стор. 40.

³ Там же, стор. 108.

⁴ Там же, стор. 42.

⁵ І. І. Шевченко. З історії соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1956, стор. 54.

⁶ І. М. Чудновська. Видання Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». — Праці Київського державного історичного музею, вип. І, К., 1958, стор. 87—89.

⁷ Листовки революционных социал-демократических организаций Украины. 1896—1904, К., 1963, стор. 50.

⁸ Там же, стор. 53, 64.

що для перемоги робітничого класу необхідно об'єднувати економічну і політичну боротьбу.

Поряд з агітаційною роботою «Союз боротьби» приділяв велику увагу пропаганді марксизму в робітничих гуртках, яких у Києві було приблизно 10—12. За місцем — у Кадетському гаю, Голосіївському лісі, за Дніпром — на робітничі сходки збиралося близько 80 чол. Київський соціал-демократи боролися проти різних антимарксистських груп і течій в робітничому русі, зокрема проти «соціалістів-революціонерів» з групи Дьяконова, білостоцької групи «робочих революціонерів», українських, польських та єврейських буржуазних націоналістів. Київський «Союз боротьби» був інтернаціональною організацією.

Київський «Союз боротьби» організував нелегальну бібліотеку, яка допомагала членам організації засвоювати марксистську теорію. В ній налічувалося 1794 примірники нелегальних видань — книжок, брошур, газет, листівок, рукописів кількома мовами — російською, українською, польською, єврейською, німецькою, французькою та ін. Серед них — твори К. Маркса та Ф. Енгельса, Г. В. Плеханова, брошури В. І. Леніна «Пояснення закону про штрафи», «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»⁹. Бібліотека була захоплена і конфіскована жандармерією в ніч на 12 березня 1898 р. Таких книгозбірень у місті було кілька і всі вони відігравали велику роль у поширенні ідей марксизму серед революційно настроєних робітників.

Київський «Союз боротьби» підтримував тісні зв'язки з Петербурзьким «Союзом боротьби», Московським «Робітничим союзом» та іншими соціал-демократичними організаціями міст Росії та України — Катеринослава, Харкова, Миколаєва. Його прокламації розповсюджувалися майже по всій країні, а спеціальні листівки-звернення були написані для робітників Одеси, Фастова, посаду Клінци.

Керуючись вказівками В. І. Леніна, викладеними в статті «Завдання російських соціал-демократів», для підготовки з'їзду РСДРП у Києві почали видавати «Робочую газету» як орган загальноросійського соціал-демократичного руху. Її перший номер вийшов у серпні, другий — у грудні 1897 р. Газета закликала робітників до повалення самодержавства, порушувала питання про об'єднання російських пролетарів у єдиний могутній партії. Пізніше В. І. Ленін писав: «...Величезна більшість російських соціал-демократів поділяла цілком саме ці переконання «Робочей Газети», — це видно й з того, що з'їзд російських соціал-демократів, який відбувся навесні 1898 р., утворив «Російську соціал-демократичну робітничу партію», опублікував її маніфест і визнав «Робочую Газету» офіційним органом партії»¹⁰. Група «Робочей газети» розробила порядок денний з'їзду і розіслала його для обговорення в усі соціал-демократичні організації.

Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» був першою соціал-демократичною організацією на Україні, яка проводила велику організаційну та агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників, вносила в стихійну боротьбу мас організованість та соціалістичну свідомість. Його члени допомагали катеринославським соціал-демократам, які в грудні 1897 р. також об'єдналися в «Союз боротьби», очолюваний соратником В. І. Леніна — І. В. Бабушкіним. «Революційну діяльність «Союзів боротьби» В. І. Ленін характеризував як блискучий початок, яким ознаменували себе соціал-демократичні організації робітників Західного краю, Петербурга, Москви, Києва та інших міст. Діяльність «Союзів боротьби» в Петербурзі та інших містах країни відіграла велику роль в ідейній і організаційній підготовці до створення революційної марксистської партії в Росії»¹¹.

М. І. ГОРБУНОВА

⁹ П. Бистренко. Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1947, стор. 41—42.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 166.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 37.

РЕВОЛЮЦІОНЕР, ТРИБУН, ДИПЛОМАТ

(До 100-річчя від дня народження
О. М. Коллонтай)

О. М. Коллонтай народилась у Петербурзі 1 квітня 1872 р. в родині царського генерала Домонтовича.

Її першою наставницею і вчителькою була Марія Іванівна Страхова — людина, яка підтримувала і розвивала у своїй вихованки ненависть до несправедливості та нерівності, критичного ставлення до навколишньої дійсності. Шура рано познайомилась

«Не можна сидіти склавши руки, коли є сили боротися за нашу справу, пропагувати наші ідеї». Ці слова належать Олександрі Михайлівні Коллонтай, видатній революціонерці, державному діячеві, першій у світі жінці-дипломату.

датська газета «Політикен» писала: «...І ось на трибуну піднялась пані Коллонтай із Санкт-Петербурга, струнка, гарно вдягнена... Рух руки — полум'я революційного ентузіазму заблищало в словах, вона запалила всіх своїм хвилюючим пафосом, своєю нестримною енергією... Коли вона закінчила, пролунали такі бурхливі оплески, що здавалося, наче сам царський трон повалиться від цього...»

Франція, Бельгія, Швеція. Країна за країною, місто за містом. Її чекали всюди. І скрізь, де б вона не була, у неї залишалися друзі і знайомі. Серед них Поль Лафарг і його дружина Лаура, дочка Карла Маркса.

У перервах між агітаційними поїздками по країнах О. М. Коллонтай працювала над своєю книгою «По робітничій Європі», яка вийшла в світ у 1912 р. Це були, за її висловом, «ескізи та силуети» про життя і боротьбу робітничого класу Німеччини, Англії, Данії, Швеції.

Відірвана від батьківщини, О. М. Коллонтай жила інтересами російського робітничого класу. Вона відгукувалась на найважливіші події суспільно-політичного життя Росії. Особливо її цікавило все, що стосувалося жіночої долі. У Британському музеї Олександра Михайлівна вивчала питання охорони материнства та дитинства у різних країнах і на основі своїх досліджень написала книгу «Суспільство і материнство», яка була видана у 1916 р.

Перша світова війна застала Коллонтай у Німеччині. Вона боляче переживала зраду вождів німецької соціал-демократії, які стали на шлях шовінізму, підтримавши уряд Кайзера у війні.

У вересні 1914 р., на вимогу місцевих властей покинути Німеччину, О. М. Коллонтай разом з іншими російськими соціал-демократами переїжджає до Швеції. Вона виконує перші доручення В. І. Леніна — тримати зв'язок з лівими соціалістами Швеції, пропагувати ідеї більшовиків по відношенню до війни, перекласти на німецьку мову маніфест ЦК РСДРП. Одна з кімнат пансіонату «Карлсон» перетворилася на штаб-квартиру соціалістів. О. М. Коллонтай встановила зв'язок з секретарем соціал-демократичної партії Швеції Фредеріком Стреммом і редактором газети «Стормкюлкан» Цетом Хелгундом. Разом з ними проводила збори, учасники яких обговорювали завдання соціалістів в імперіалістичній війні, читали маніфест більшовиків, у якому В. І. Ленін закликав оголосити війну війні, підняти трудящих усього світу проти буржуазних урядів, перетворити імперіалістичну війну на війну громадянську, замість II Інтернаціоналу створити новий, III Інтернаціонал, вільний від опортуністів і соціал-шовіністів. «Це був один із найвизначніших моментів у моєму житті», — писала О. М. Коллонтай. — Статті Леніна розбили вщент стіну, об яку я билася головою... Йти за Леніним, по його шляху».

З того часу О. М. Коллонтай рішуче стає під ленінський стяг. Все її життя — невтомна боротьба за ідеї Леніна.

«Від душі радий, якщо тов. Коллонтай стоїть на нашій позиції»¹, — писав В. І. Ленін у листі до О. Г. Шляпникова. Революційна діяльність О. М. Коллонтай занепокоїла шведський уряд. Міністр внутрішніх справ віддає розпорядження заарештувати російську революціонерку, а король Густав V підписує наказ про видворення її навечно за межі країни.

Спочатку Олександра Михайлівна їде в Данію, а потім — у Норвегію, де оселилася в містечку Хольменколлен. Сюди, в маленький червоний будиночок «Турист готеля» часто надходили теплі листи від В. І. Леніна.

Володимир Ілліч, готуючись до Ціммервальдської конференції, надавав великого значення об'єднанню революційних інтернаціоналістів. В листі до Коллонтай (липень, 1915 р.) він запитував, чи зможе вона привернути на позиції більшовицького ЦК РСДРП лівих соціалістів Скандинавії. Вона скликає засідання лівих соціалістів Норвегії, виробляє разом з ними декларацію для Ціммервальда, до якої пізніше також приєдналися і ліві соціалісти Швеції. На початку вересня 1915 р. відбулася конференція. Представники Скандинавії виступили на ній разом з В. І. Леніним.

У 1915 р. за дорученням В. І. Леніна Коллонтай їде до США для об'єднання прогресивних сил у боротьбі проти війни, розповсюдження політичної літератури, збирання коштів для партії. За чотири з половиною місяці вона побувала в найважливіших промислових центрах країни, виступала перед російськими та американськими робітниками, роз'яснювала політику більшовиків у питанні війни та миру. У другій половині лютого 1916 р. повертається знову до Норвегії. Для посилення пропаганди проти війни Коллонтай пише брошуру «Кому потрібна війна?», яка була видана великим тиражем і перекладена на іноземні мови. Рукопис брошури вона відправила В. І. Леніну, який у той час жив у Швейцарії.

«Крамольні» виступи Коллонтай викликали гнів царських сатрапів. Давно вже був виданий циркуляр про затримання її на кордоні в тому випадку, якщо вона повернеться в Росію.

Наступив 1917 рік. Створено Раду робітничих депутатів, обрано її виконавчий

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 49, стор. 20.

комітет. Заарештовано міністрів царського уряду. Всі політичні емігранти можуть повернутися на батьківщину. О. М. Коллонтай чекає вказівок Володимира Ілліча Леніна. 9 (22) березня В. І. Ленін надсилав їй дві статті. Це були «Листи з далека» (перші два листи), які вона повинна передати в редакцію газети «Правда». Олександра Михайлівна готується до від'їзду в Росію.

18 (31) березня 1917 р. Коллонтай прибуває до Петрограда. В газеті «Правда» з'являються її статті «Робітниця та Установчі збори» і «Наш пам'ятник борцям за свободу». Вона стає постійним співробітником газети. Виступає на солдатських мітингах. Її обирають до Петроградської Ради від Військової організації більшовиків, а згодом вона увійшла до Виконкому Ради й стала членом бюро більшовицької фракції. О. М. Коллонтай виступила на захист Квітневих тез В. І. Леніна. «Оглядаючись назад, я знаю, що це був один з вирішальних і видатних днів не тільки в моєму житті, але й усього людства», — писала вона.

Робітничий Пітер був у захопленні від виступів О. М. Коллонтай. Її палкі промови лунали на заводах і фабриках, у казармах і солдатських клубах, на мітингах матросів Балтійського флоту, на зборах робітниць. Вона очолює страйк 4 тис. робітниць, які вимагали збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці. А солдатські мітинги! Не було дня, щоб вона не приходила в казарми, не бувала на крейсерах та есмінцях Балтики.

І знову Швеція... Кінець червня 1917 р. Як представника від Центрального Комітету більшовицької партії, її направили на конференцію Цімервальдського об'єднання. А в Петрограді 3 липня почалась демонстрація робітників, солдатів і матросів, які вимагали переходу всієї влади до Рад. Проти мирної демонстрації Тимчасовий уряд виставив кулемети. Вулиці Петрограда були залиті кров'ю, почалися репресії проти більшовицької партії. За розпорядженням Керенського фінські власті заарештовують О. М. Коллонтай. Виборзька жіноча в'язниця, камера номер 58. Допити, звинувачення у державній зраді. Нескінченно довгі тюремні дні.

А в цей час, з 26 липня по 3 серпня 1917 р., проходив напівлегальний VI з'їзд, який націлив партію на збройне повстання. На ньому О. М. Коллонтай заочно обрана членом Центрального Комітету РСДРП(б). Це було виразом довіри партії, визнання її заслуг у боротьбі за ленінський курс. Але стан здоров'я О. М. Коллонтай ставав загрозливим. Під заклад в 5 тис. крб. вона була звільнена з тюрми.

Жовтень 1917 року. Революція, заради якої Коллонтай жила і боролася, перемогла. За пропозицією В. І. Леніна, О. М. Коллонтай призначається народним комісаром державного піклування (пізніше — соціального забезпечення). Вперше в історії членом уряду стала жінка.

Працюючи на посаді наркома, О. М. Коллонтай розробила ряд декретів, які допомагали жінці стати повноправним членом суспільства: від 19 грудня 1917 р. — про розрив шлюбу, від 20.XII.1917 р. — про громадянський шлюб і урівнення в правах позашлюбних дітей з законнонародженими. 31 грудня 1917 р. за її підписом була опублікована постанова про організацію відділу материнства і дитинства. Створювалися дитячі ясла, трудово-виправні колонії, будинки для дітей-інвалідів. Були розроблені положення про відпустку по вагітності та пологах і про допомогу молодим матерям.

1918 рік. Радянська Росія у вогняному кільці. Голод, хвороби, диверсії, заколот. Центральний Комітет партії направляє Коллонтай до Поволжя — підняти трудящих на боротьбу з інтервентами і білогвардійцями. На кожному кроці їй загрожує небезпека. Але і з цим завданням вона справилась блискуче.

Весну 1919 р. Коллонтай зустріла в Харкові, куди виїхала після призначення її народним комісаром пропаганди та агітації на Україні. З її ініціативи було створено агітпоїзд, на якому вона їздила по містах і селах України, на передові позиції фронту, збирала народ на мітинги і перегляд кінофільмів, розповсюджувала агітаційну літературу.

У вересні 1919 р. О. М. Коллонтай повертається до Москви. Керуючи жінвідділом ЦК РКП(б), вона багато зробила для залучення жінок до соціалістичного будівництва. З великою повагою і теплотою Олександра Михайлівна згадує спільну роботу з Н. К. Крупською та М. І. Ульяною.

На другій Міжнародній конференції комуністок Коллонтай була обрана заступником Клари Цеткін у Міжнародному жіночому секретаріаті Комуністичного Інтернаціоналу.

Дипломатична діяльність Коллонтай почалась восени 1922 р. в Норвегії. Коли Олександра Михайлівна прибула сюди, Радянська Росія ще не була визнана жодною європейською державою. В травні 1923 р. Коллонтай була призначена повноважним торговим представником Радянської країни в Норвегії. Так уперше жінка стала главою урядової делегації. В буржуазній пресі піднялась дика кампанія проти Радянського Союзу та її представника. Проте Коллонтай з гідністю протистояла всяким цькуванням і, не звертаючи на них уваги, продовжувала шукати шляхи до вирішення поставленого В. І. Леніним завдання: добитися дипломатичного визнання Радянської держави. 15 лютого 1924 р. Норвегія нарешті визнала Росію. Посланцем країни соціалізму в Норвегії стала Коллонтай — перша в світі жінка-дипломат.

Минуло три роки. Встановилися нормальні дипломатичні й торговельні стосунки з Норвегією. Коллонтай звернулася до ЦК партії з проханням направити її на іншу роботу. Її прохання було задоволене.

У вересні 1926 р. ЦВК СРСР призначив Коллонтай повпредом і торгпредом у Мексику. Вона з радістю прийняла це призначення. На американському континенті Мексика була першою країною, яка встановила дипломатичні відносини з СРСР. Прибувши в Мексику і вручивши вірчі грамоти, Олександра Михайлівна Коллонтай одразу ж береться за роботу, бо невідкладних справ було багато.

На міжнародній арені лютувала реакція. Англійський консервативний уряд розірвав дипломатичні й торговельні відносини з СРСР. Вороги соціалізму намагалися перешкодити здійсненню соціалістичної індустріалізації Росії.

В цей тривожний час, у жовтні 1927 р. Коллонтай була знову призначена повпредом СРСР у Норвегію. Ще три роки провела Олександра Михайлівна у цій північній країні. Вона користувалася великим авторитетом у дипломатичному корпусі. Відзначалося, що жінка-посланець могла б служити взірцем для багатьох своїх колег-чоловіків. Такт, поміркованість, самовладання, широта світогляду допомогли їй уникати помилок, помилових ходів у дипломатичній діяльності. Чарівна господиня радянського посольства була у курсі всього найновішого й найважливішого в галузі науки, літератури і мистецтва. Вона вміла уважно слухати й поважала точку зору іншої людини. Знання майже всіх європейських мов давало їй можливість вести розмови з багатьма дипломатами на їх рідній мові.

З 1930 р. Радянський уряд призначив Коллонтай посланником в Швецію. Це був час, коли капіталістичний світ охопила економічна криза. Швеція повинна була відігравати головну роль у створенні Північнобалтійського антирадянського блоку. Шведські офіційні кола зустріли Коллонтай вітливо і стримано. Перед Олександрою Михайлівною постало важке завдання — поліпшити радянсько-шведські відносини.

Стокгольм. 30 жовтня 1930 р. Олександра Михайлівна Коллонтай повинна вручити вірчі грамоти королю Густаву, який шістнадцять років тому «навічно» вислав її за межі своєї країни. Старий указ ще в силі.

З чисто жіночою чарівністю урочисто вручені королю вірчі грамоти, проведена бесіда. Через два дні в одній із місцевих газет серед оголошень було маленьке повідомлення про те, що «указ про вигнання Коллонтай» відміняється.

У Швеції свою діяльність Коллонтай почала з врегулювання гострих економічних питань. На початку 30-х рр. Радянський Союз почав експортувати ліс на світовий ринок. Але відчув гостру конкуренцію з боку шведів і фіннів. В такій обстановці було важко встановити нормальні, дружні відносини з країною. Олександра Михайлівна взялася за підготовку договору, який регулював би торгівлю лісом. Сійко перебарюючи перешкоди, які були на її шляху, у 1935 р. був підписаний відповідний договір між СРСР, Швецією і Фінляндією. Раніше, у 1933 р. вона домоглася повернення в СРСР золотих фондів, які уряд Керенського вмістив у «Еншельдбанкен», а 16 березня 1934 р. було підписано угоду про надання Радянському Союзу довгострокової позики. У 1935 р. було створене шведсько-радянське товариство культурних зв'язків. Олександра Михайлівна — почесний член правління — часто виступала з доповідями на зборах. Вона ніколи не забувала про співробітників посольства, про кожного члена радянської колонії. Як ніхто інший, вона створювала навколо себе атмосферу спокою і впевненості.

На протязі кількох років, починаючи з 1935 р., Коллонтай була членом делегації Радянського Союзу в Лізі Націй. Вона приймала участь у засіданнях Генеральної Асамблеї та в роботі окремих її комісій, зокрема, у правовій, де розглядалися питання правого і економічного становища жінки.

Нові турботи, нові труднощі, незмірно більші, ніж раніше, увійшли в життя Олександри Михайлівни з початком другої світової війни. 9 квітня 1940 р. німецькі полчища вдерлися в Данію і Норвегію. З того часу вона з великою увагою та напруженням стежила за подіями, які відбувалися в скандинавських країнах, робила все можливе, щоб підтримати в Швеції наполегливе прагнення до нейтралітету. Фашистська Німеччина намагалась втягнути Швецію у війну проти Радянського Союзу.

У 1942 р. Коллонтай стала главою дипломатичного корпусу, а в 1943 р. одержала ранг Надзвичайного та Повноважного Посла.

Радянський уряд доручив Коллонтай дуже відповідальну місію: треба було використати зв'язки Швеції з Фінляндією для того, щоб схилити останню вийти з війни. «Це важке завдання, над яким я працювала майже три роки, я виконала», — писала Коллонтай. Мистецтво тонких дипломатичних ходів, якими досконало володіла Коллонтай, принесли новий успіх — фінський уряд розірвав дипломатичні відносини з Німеччиною і вивів німецькі війська з Фінляндії.

Урхо Кекконен, який був прем'єр-міністром Фінляндії під час війни, писав: «Щире прагнення мадам Коллонтай допомогти Фінляндії вийти з війни ми згадуємо з великою вдячністю».

П'ятнадцять років працювала Коллонтай послом Радянського Союзу в Швеції. Нервова перевтома — наслідок напруженої роботи, призвели до тяжкого захворювання.

вання. Мужня і непохитна воля, любов до життя допомогли їй видужати. 18 березня 1945 р. Коллонтай повертається до Москви. Їй 73 роки. На відпочинок іти не хочеться, не такий характер. І в липні — нове призначення: радником Міністерства іноземних справ СРСР.

У 1945 р. Коллонтай, як найстаріший дипломатичний працівник, була відзначена двома орденами Трудового Червоного Прапора. А ще раніше, в 1933 р., за видатні заслуги в галузі освіти серед робітниць та селянок радянський уряд нагородив її орденом Леніна. Уряди тих держав, де Олександра Михайлівна була дипломатичним представником Радянського Союзу, високо оцінили її діяльність: Норвегія вшанувала її найвищою нагородою країни — орденом Святого Улана, Мексика — орденом Ацтекського Орла.

Коллонтай прожила велике життя. Вона подолала багато труднощів. Шлях її був складним, траплялися і помилки, за які рішуче й відкрито критикував її Володимир Ілліч Ленін. «Нема нічого страшнішого, болючішого, як розлад з партією», — писала вона. І як справжній революціонер, Олександра Михайлівна визнала свої помилки, змогла їх перебороти і знову йти в ногу з партією, з Леніним.

Олександра Михайлівна Коллонтай належала до славної когорти більшовиків. Талановита, з надзвичайним аналітичним розумом і чисто жіночою чарівністю, комуністка Коллонтай — одна з яскравих і цікавих фігур нашої революції. Соратниця і учениця великого Леніна, ця видатна жінка успішно проводила в життя миролюбну ленінську політику. До останнього подиху (вона померла 9 березня 1952 р.) Коллонтай бачила зміст свого життя у боротьбі. «Моє життя було багате й цікаве, я пережила багато великих подій. Але також багато страждань. Головне, за що я боролася, про що мріяла і заради чого працювала все життя, — соціалістична держава — стала дійсністю».

С. І. ЛІСОВА

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ РЕСПУБЛІКИ (1959—1970 РР.)

Успішне втілення в життя розроблених XXIV з'їздом КПРС планів господарського і культурного будівництва на 1971—1975 рр. залежить насамперед від людей, їх свідомої й наполегливої праці. Тому наша партія проводить велику організаторську, політичну та ідейно-виховну роботу, популяризує рішення з'їзду. У цьому їй значну допомогу мають подати первинні партійні організації, які, вчив В. І. Ленін, є опорними пунктами партії в проведенні агітаційної, пропагандистської й практично-організаційної роботи серед мас¹. Роль первинних партійних організацій особливо зростає на сучасному етапі комуністичного будівництва. «Чим ширший розмах нашої творчої діяльності, чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, яка йде на чолі мас», — вказується у Звітній доповіді ЦК партії XXIV з'їздові КПРС².

Дальший розвиток промислового виробництва, підвищення його ефективності в умовах науково-технічної революції перебуває в прямій залежності від боездатності первинних партійних організацій, виробничої та суспільно-політичної активності комуністів, зростання їх авангардної ролі. Саме на це вказується в Програмі партії та рішеннях XXIII і XXIV з'їздів КПРС.

Нині в партії налічується понад 370 тис. первинних організацій, це на 45 тис. більше, ніж напередодні XXIII з'їзду. Протягом останніх років (після жовтневого (1964 р.) і вересневого (1965 р.) Пленумів ЦК КПРС) чимало зроблено для їх організаційного зміцнення та підвищення керівної ролі, зокрема вжито ряд заходів щодо дальшого розвитку ленінських норм партійного керівництва, зміцнення партійної дисципліни. Великий вплив на діяльність первинних партійних організацій мали поновлення ленінських принципів побудови нашої партії, розвиток внутріпартійної демократії, зміцнення принципу колективності, утвердження ленінського підходу до кадрів.

Вивчення й узагальнення нагромадженого досвіду організаторської роботи первинних партійних організацій в період комуністичного будівництва має важливе теоретичне та практичне значення. В постанові ЦК КПРС «Про заходи щодо дальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.) вказувалося на необхідність дальшої теоретичної розробки проблем історії КПРС, узагальнення форм і методів діяльності Комуністичної партії взагалі і первинних організацій зокрема. Саме тому ці питання привертають дедалі більшу увагу українських радянських істориків*. У 1959—1970 рр. з'явилось чимало наукових досліджень, де більш чи менш ґрунтовно висвітлюються окремі питання організаційного зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств республіки, зокрема зростання лав партії, добір і розстановка кадрів, ідейно-політичне виховання комуністів, піднесення їх авангардної ролі на виробництві тощо.

Широкий науковий розробці питань партійного будівництва сприяли рішення ЦК КП України про видання нарисів обласних партійних організацій, «Історії міст і сіл

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

² Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 104.

* Див. також історіографічні огляди: Я. С. К а л а к у р а. Питання організаційно-партійної роботи КП України в післявоєнні роки у працях радянських істориків (1946—1970 рр.). — «УІЖ», 1971, № 10, стор. 134—141; В. П. Шевчук, І. А. Міцкан. Організаційне зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств України (1959—1966 рр.). — Наукові праці з історії КПРС. Партійне будівництво КПРС, вип. 49, К., 1971, стор. 142—151.

Української РСР» а також поживлення наукових досліджень у зв'язку з відзначенням 50-річчя створення КП України та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Наслідком цього було видання фундаментальних праць, де є важливі відомості про роботу партійних організацій промислових підприємств республіки в період будівництва комунізму³.

Найважливіші закономірності розвитку й напрями діяльності парторганізацій республіки висвітлюються в «Нарисах історії Комуністичної партії України», третє, доповнене видання яких видрукуване напередодні XXIV з'їзду КП України⁴. Досліджуваному періоду в них присвячено окремий розділ «Комуністична партія України в період будівництва комунізму (1959—1970 роки)». Видання цієї фундаментальної праці українських учених є вагомим внеском у розробку актуальних проблем історичної науки.

Останнім часом вийшов з друку ряд нарисів про обласні партійні організації республіки⁵. Їх автори подають конкретну історію місцевих партійних організацій на фоні загальнопартійного матеріалу, загальних закономірностей розвитку партії. Тут широко висвітлюється діяльність первинних партійних організацій у справі мобілізації мас на виконання директив партії та уряду, створення матеріально-технічної бази комунізму. Наприклад, у «Нарисах історії Київської обласної партійної організації» на конкретних фактах показано організаційне зміцнення первинних парторганізацій кнівських заводів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Точелектроприлад» та ряду інших промислових підприємств області.

Цінний фактичний матеріал про діяльність первинних парторганізацій міститься в книгах про історію промислових підприємств України⁶.

Видання праць, присвячених вивченню й узагальненню місцевого досвіду, сприяло тому, щоб «...маса незвичайно цінного матеріалу, який є в наявності у вигляді досвіду нової організації виробництва в окремих містах, в окремих підприємствах, в окремих сільських громадах» стала здобутком мас⁷.

³ Історія робітничого класу Української РСР (у 2-х томах), К., 1967; Україна в період розгортного будівництва комунізму (в п'яти томах), К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР (1917—1967) (в 2-х томах), К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР (Харківська область, 1967; Полтавська область, 1967; Луганська область, 1968; Львівська область, 1969; Одеська область, 1969; Дніпропетровська область, 1969; Волинська область, 1970; Запорізька область, 1970; Чернівецька область, 1970) та інші.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971.

⁵ Львівська обласна партійна організація. Короткий нарис, Львів, 1961 (в 1969 р. вийшло друге, доповнене видання); 3 історії Одеської партійної організації. Нариси, Одеса, 1962; 3 історії Чернівецької обласної організації Комуністичної партії України (збірник статей), Львів, 1963; Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967; Нариси історії Волинської обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968; Нариси історії Миколаївської партійної організації (1897—1968 рр.), Одеса, 1969; Нариси історії Полтавської обласної партійної організації, Харків, 1970; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації, К., 1970.

⁶ В. С. Прохоров, Б. И. Деда, В. Д. Горяной. Криворожский металл. Очерк истории Криворожского металлургического завода им. В. И. Ленина, Днепропетровск, 1964; Очерк истории Харьковского электромеханического завода, ч. II, Харьков, 1965; Зарево над заводом. История Макеевского завода им. С. М. Кирова, Донецк, 1965; Запорожский электровозоремонтный. Очерк истории завода, Днепропетровск, 1965; Д. Н. Грушевский. Имени Ильича. Из истории ордена Ленина Ждановского завода им. Ильича, Донецк, 1966; Коммунарцы. История Коммунарского ордена Красного Знамени металлургического завода, Донецк, 1965; П. Л. Варгачук, А. В. Дальчук. Рудна скарбниця Півдня, Дніпропетровськ, 1966; Г. Г. Володин. По следам истории. Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода им. Ленина, Донецк, 1967; Г. В. Жданов и З. Л. Компаниец. В коммуне остановка. Исторический очерк о Луганском локомотивостроительном заводе, Донецк, 1967; М. К. Гірчук і М. О. Хоцький. Руда і люди. Нариси з історії Криворізького рудника ім. Кірова, Дніпропетровськ, 1967; А. Шевченко і А. М. Зайцев. Новокраматорцы. Очерки из истории Новокраматорского ордена Ленина машиностроительного завода им. В. И. Ленина, Донецк, 1968; Харьковский станкостроительный. Очерк истории Харьковского станкостроительного завода им. С. В. Косюра (1930—1967 гг.), Харьков, 1968; В. И. Демидов. Шахта № 5 им. В. И. Ленина (трест «Горловскуголь»). Очерк, Донецк, 1970; В. Э. Бурова, С. М. Шор. Шахта им. Ильича (трест «Кадиевуголь»). Очерки, Донецк, 1970; Л. И. Евселевский, К. И. Крижевнич, П. Н. Пустовит. Кременчугский завод дорожных машин. Очерки, Харьков, 1970, та ін.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 175.

Методологічною основою для дослідження проблем діяльності КП України у справі організаційного зміцнення первинних парторганізацій є праці, де досліджуються питання діяльності Комуністичної партії в період будівництва комунізму, зокрема розвиток ленінських норм і принципів партійного життя, розгортання внутріпартійної демократії, роль первинних організацій⁸.

Проблемам організаційно-партійної роботи на сучасному етапі, її формам і методам, дальшому підвищенню активності, боездатності всіх партійних організацій, особливо первинних, кожного комуніста присвячена праця члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста, який робить глибокі теоретичні узагальнення й висновки, дає практичні рекомендації щодо удосконалення організаційно-партійної роботи та підвищення її ефективності⁹.

Значний науковий інтерес являють собою книги, брошури, збірники статей, авторами яких є партійні працівники¹⁰. Глибоке знання практики партійної й господарської роботи, безпосередній зв'язок з масами, багатий досвід дозволили їм висвітлити багато важливих сторін у діяльності первинних парторганізацій промислових підприємств. У цих працях чимало місця відведено питанням добору, розстановки та виховання кадрів, піднесенню ролі первинних парторганізацій і партгруп, дальшому розвитку внутріпартійної демократії тощо. Наприклад, перший секретар Запорізького обкому КП України М. М. Всеволожський у брошурі «Партійна дисципліна» розповідає про досвід партійних організацій області у справі вдосконалення методів керівництва, про роботу з кадрами тощо. Зокрема, на конкретних прикладах показано організаційне зміцнення партійних організацій Дніпровського титано-магнієвого заводу, «Запоріжсталі», «Дніпропецсталі» та ін. промислових підприємств, а також авангардну роль комуністів на виробництві та в суспільно-політичному житті.

Важливі проблеми діяльності первинних партійних організацій порушуються в праці П. Ю. Бурака «Партійність вимірюється ділом». Значний інтерес має розділ «Кожен комуніст — активний борець партії», де аналізується боротьба партійних організацій за збереження чистоти ленінської партії, підвищення ролі комуніста, показується зростання кількості первинних, цехових парторганізацій і партгруп.

Проблемі колективності керівництва та підвищення відповідальності комуністів за доручену справу на сучасному етапі комуністичного будівництва присвячена праця першого секретаря Московського райкому КП України м. Харкова П. А. Галкіна, який на конкретних прикладах показує, що розвиток внутріпартійної демократії, послідовне дотримання ленінських норм партійного життя є сприятливим ґрунтом для розвитку активності комуністів. Значну увагу автор приділив висвітленню досвіду організаційної та ідеологічної роботи первинних парторганізацій, форм і методів їх роботи.

⁸ А. С. Шерстюк. Зростання ролі КПРС в будівництві комунізму, Запоріжжя, 1962; М. Д. Ющенко і В. С. Ханенко. КПРС в період розгорнутого будівництва комунізму, К., 1962; Партія — наш керманіч, К., 1963; І. А. Зозуля. В. І. Ленін про Комуністичну партію як керівну і спрямовуючу силу радянського народу в боротьбі за комунізм, К., 1963; В. Ф. Бяков, В. М. Самофалов. Передовий загін радянського народу, К., 1966; А. А. Бородин. Коммунистическая партия Украины — боевой отряд КПСС, К., 1967; Торжество ленінської національної політики на Україні, К., 1967; Г. М. Мултих, І. П. Кожукало. В єдиному бойовому строю ленінської партії, К., 1968; О. Хабло. Про деякі риси ленінського стилю роботи, К., 1964; В. З. Сердюк. Торжество ленінських принципів партійного будівництва, К., 1964; В. М. Орлов. Ленінські принципи в діяльності КПРС, К., 1965; П. М. Пономаренко. Свобода думок, єдність дії. В. І. Ленін про внутріпартійну демократію, К., 1968; І. П. Кожукало. Ленінські організаційні принципи і партійне будівництво на сучасному етапі, К., 1969; В. М. Орлов. Золотий фонд партії, К., 1968; Г. К. Морозов. Основа партії. Харків, 1969; В. М. Орлов. Партійній роботі — науковий підхід, К., 1970 та ін.

⁹ П. Ю. Шелест. Комуніст — активний борець партії, К., 1969.

¹⁰ О. П. Ляшко. На головному напрямі, К., 1962; Г. Сокурєнко. Партійний комітет і керівництво промисловістю, Дніпропетровськ, 1963; П. Ю. Бурак. Партійність вимірюється ділом, Львів, 1967; М. М. Всеволожський. Партійна дисципліна, К., 1968; С. Г. Азаров. Основна ланка (з досвіду роботи цехових парторганізацій і партгруп Вінницького хімікомбінату), К., 1965; П. Н. Данько. Ведут комуністи шахти, Донецьк, 1968; Е. В. Дягилев. Партійний комітет і кадри (об опыте Харьковской областной парторганизации), Харків, 1969; П. П. Панченко. Надійна опора (про роботу парторганізацій Львівщини), Львів, 1970; П. А. Галкін. Руководство коллективное, ответственность персональная, Харків, 1970; І. С. Недайдов. Основа партії, К., 1970; В. І. Петрикін. Стверджується життям (З досвіду роботи Запорізької обласної парторганізації по здійсненню рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС), К., 1966; М. О. Макаров. Підготовка і проведення партійних зборів, Львів, 1970; А. І. Москвичов. Добір, розподіл і організація виконання партійних доручень, Львів, 1970; Н. С. Семігирелов. Партійної роботі — наукову основу, Донецьк, 1969 та ін.

В брошурі П. П. Панченка «Надійна опора» розповідається про досвід організаторської роботи міських, районних комітетів партії, первинних партійних організацій Львівської області. Поряд з викладом і узагальненням фактичного матеріалу автор дає визначення деяких категорій партійного будівництва, а саме: стиль партійного керівництва, громадські засади в партійній роботі тощо. Щоправда, з правильністю цих визначень не завжди можна погодитися. Наприклад, П. П. Панченко не вказує, що головним стимулом до громадської роботи є морально-політична заінтересованість.

Проблемі добору та виховання партійних працівників присвячена праця Е. В. Дягілева «Партійний комітет і кадри», що написана на основі узагальнення діяльності партійних організацій Харківської області. Тут чимало місця відведено розглядові удосконалення структури та підвищення боєздатності низових ланок партії. В окремому розділі йдеться про форми й методи навчання партійних працівників.

Протягом останніх років у видавництвах республіки видруковано ряд праць, де узагальнюється кращий досвід обласних, міських, районних і первинних партійних організацій у галузі здійснення економічної реформи¹¹. Наприклад, у брошурі першого секретаря Львівського обкому КП України В. С. Куцєвола «Компас господарювання» йдеться про добір, розстановку та виховання кадрів, удосконалення стилю й методів роботи партійного апарату, первинних партійних організацій в нових умовах господарювання. Значний інтерес має розділ «Реформа в дії. Перший досвід», де розповідається про успіхи підприємств, що в 1966 р. першими перейшли на нову систему планування та економічного стимулювання. Велика увага тут приділяється аналізу діяльності первинних партійних організацій щодо правильної розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва.

Узагальненню досвіду роботи комуністів промислових підприємств м. Києва присвячена брошура першого секретаря Київського міськкому КП України О. П. Ботвина «Партійні організації і економічна реформа», де докладно розповідається про те, як первинні парторганізації заводів «Будшляхмаш», «Укркабель», «Електроприлад», «Ленінська кузня», «Більшовик» та ін. повсякденно вишукували можливості для підвищення ефективності промислового виробництва.

Секретар парткому Львівського орденів Леніна і Трудового Червоного Прапора заводу кінескопів В. О. Кутяк та інструктор Львівського міськкому КП України Е. Б. Банников¹² висвітлюють форми, методи й особливості партійної роботи в умовах нової системи планування та економічного стимулювання, показують авангардну роль комуністів у боротьбі за успішне виконання планових завдань.

Протягом 1960—1970 рр. опубліковано ряд збірок статей, де певним чином аналізується організаторська діяльність первинних парторганізацій промислових підприємств, зокрема деякі форми і методи їх роботи, робляться корисні висновки та узагальнення¹³. Наприклад, у збірці «Партійні збори» досвід своєї роботи діляться секретарі партійних організацій промислових підприємств м. Макіївки (шахти № 8—8 біс тресту «Красногвардейскуголь», коксохімічного заводу, Макіївського ордену Леніна металургійного заводу ім. С. М. Кірова та ін.). У збірці «Партійна робота — справа творча» розповідається про те нове, що з'явилося в практиці партійної роботи Харківської обласної парторганізації після XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України. Тут висвітлюється зміцнення й удосконалення стилю і методів партійного керівництва первинних парторганізацій, аналізується їх робота з кадрами тощо.

Деякі питання організаційної та виховної роботи окремих обкомів, міськкомів, райкомів КП України та первинних парторганізацій в умовах нової економічної реформи розглядаються в збірці «Головне в боротьбі за комунізм». Але в окремих її статтях під час аналізу організаційно-партійної роботи допускається певна деклара-

¹¹ В. С. Куцєв ол. Компас господарювання, К., 1967; О. П. Ботвин. Партійні організації і економічна реформа, К., 1967; И. М. Канаев. На рельсах экономической реформы. Из опыта работы парторганизаций машиностроительных заводов Николаева и области по осуществлению новой экономической реформы, Одесса, 1969; В. Я. Пихтин. Коллектив, дисциплина, ответственность, Днепропетровск, 1970; Л. Л. Криворучко. У ритмі часу, Одеса, 1970, та ін.

¹² В. О. Кутяк і Е. Б. Банников. Особливості роботи партійної організації в нових умовах господарювання, Львів, 1970.

¹³ За ленінський стиль в роботі, К., 1960; Общественные начала в партийной работе, К., 1962; На головному напрямку, Вінниця, 1963; Будні партійних груп. Сборник, Донець, 1967; Животворна сила, К., 1967; Ключ к успеху, Харьков, 1967; Инициатива и ответственность, Донець, 1968; Партийные собрания, Донець, 1969; Комуністи і реформа, Донець, 1969; Комуністи на чолі мас, К., 1969; За ленінську діловитість, Дніпропетровськ, 1969; Головне в боротьбі за комунізм, К., 1970; Партийная работа — дело творческое, Харьков, 1970; Черты ленинского стиля, Донець, 1970.

тивність. Подібний недолік характерний також для збірки «Головне джерело»¹⁴ на що, зокрема, вказувалося на сторінках газети «Радянська Україна» (31 липня 1968 р.).

Окремі питання партійного будівництва, зокрема зростання лав партії, підвищення творчої активності комуністів, досліджуються в працях про діяльність Комуністичної партії України щодо розвитку промисловості, прискорення науково-технічного прогресу, піднесення трудової активності робітничого класу, поширення соціалістичного змагання¹⁵. Вміщений у них фактичний матеріал сприяє глибше вивчити роботу первинних парторганізацій.

Характерною ознакою більшості з названих книг, брошур, збірок є те, що вони написані на матеріалах окремих областей, районів, міст за незначний проміжок часу, що позбавляє авторів змоги зробити глибокий теоретичний аналіз проблеми в цілому, а також дослідити багатогранну діяльність, різноманітність форм і методів організаторської роботи КП України. В багатьох працях поверхово розкриваються шляхи організаційного зміцнення первинних, особливо цехових, парторганізацій, партгруп, не показано того нового, що з'явилося в організаційно-партійній роботі первинних парторганізацій промислових підприємств після вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXIII з'їзду КПРС.

В одному з розділів монографії В. І. Полуреза¹⁶ розглядається питання про підвищення боездатності первинних парторганізацій підприємств важкої промисловості України, зокрема основні напрямки їх організаційно-партійної та масово-політичної роботи. Автор вперше звів до наукового обігу чимало архівних матеріалів, що дало змогу глибше розкрити діяльність первинних парторганізацій, наприклад, на «Запоріжсталі», «Азовсталі», Донецькому, Єнакієвському, Макіївському ім. Кірова металургійних заводах. В. І. Полурез також узагальнив досвід роботи партійних комітетів, яким надано права райкомів, у розв'язанні виробничих завдань. Важливе практичне значення мають узагальнення та висновки про активізацію роботи первинних парторганізацій. Однак, слід зазначити, що у монографії, зокрема у першому її розділі, аналізується робота парторганізацій переважно в перші роки семирічки, до жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС. Окремі питання внутріпартійної роботи первинних парторганізацій автор висвітлює побіжно (робота цехових парторганізацій і партгруп, добір, розстановка, виховання партійних кадрів), а деяких не торкається зовсім (розвиток внутріпартійної демократії).

Науковий інтерес має монографія М. М. Миколенка¹⁷, який певну увагу приділяє розкриттю діяльності первинних парторганізацій щодо здійснення економічної реформи, підвищення трудової та політичної активності комуністів, висвітлює окремі питання внутріпартійного життя. Однак праця не позбавлена й деяких недоліків. Зокрема, інколи автор схвалює підміну партійними працівниками роботи господарських керівників, що, звичайно, заважає розкриттю суті партійної роботи, неправильно орієнтує читача у важливих питаннях діяльності партійних організацій.

Окремі проблеми організаційного зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств України найповніше висвітлено в спеціальних статтях, надрукованих у міжвідомчих наукових збірниках, вісниках Київського, Харківського, Львівського державних університетів, на сторінках «Українського історичного журналу», журналу

¹⁴ Головне джерело, Дніпропетровськ, 1968.

¹⁵ Г. М. Окладной. Во главе масс. Из опыта работы Харьковской областной организации КП Украины по реализации решений XX и XXI съездов КПСС, Харьков, 1961; И. Т. Пинегин, С. И. Журавлев. Главное в организационной работе, Харьков, 1963; Г. І. Шевчук. Організаційна робота — основа успіху, Львів, 1961; В. В. Шевченко. У трудовому поході (З досвіду роботи Луганської обласної промислової парторганізації), К., 1964; В. Ф. Остафійчук. На чолі мас. З досвіду роботи парторганізацій машинобудівних підприємств України (1959—1962 рр.), К., 1963; П. Т. Рущенко. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.), Харків, 1969; Н. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні, К., 1967; В. С. Головин. За творчество в труде. Работа партийных организаций по развитию трудовой активности масс на предприятиях тяжелой промышленности, Воронеж, 1965; А. Г. Митюков. Рабочий класс Украины в борьбе за развитие промышленности (1956—1961 гг.), К., 1965; І. Д. Литвиненко. В авангарді — комуністи, Дніпропетровськ, 1965; И. Остапенко. В борьбе за технический прогресс. Из опыта работы партийных организаций металлургических предприятий Приднепровья, Днепропетровск, 1965.

¹⁶ В. І. Полурез. КП України — організатор трудової активності робітничого класу, К., 1969.

¹⁷ М. М. Миколенко. Діяльність Комуністичної партії України по розвитку чорної металургії в період розгорнутого будівництва комунізму, Харків, 1970.

«Комуніст України» та ін. виданнях¹⁸. Там висвітлюються питання зростання лав партії, дальшого розвитку внутріпартійної демократії, добору, розстановки та виховання кадрів, партійного керівництва громадськими організаціями. Найбільш вдало, на наш погляд, досліджує ці проблеми А. К. Шептев, який, зокрема, докладно аналізує діяльність партійних організацій у справі розстановки комуністів на вирішальних ділянках виробництва, підвищення їх авангардної ролі тощо. Проте не всі поставлені авторами питання висвітлені всебічно. Наприклад, П. А. Литвиненко лише побіжно досліджує розвиток внутріпартійної демократії, розгортання критики і самокритики (стор. 129), партійне керівництво громадськими організаціями (стор. 132—133), І. С. Черновол не досить повно аналізує розстановку комуністів на виробництві і т. д. У статтях А. К. Власенка, А. І. Неделіна, А. І. Луценка досліджується кількісне та якісне зростання лише окремих партійних організацій (Харківської, Донецької та ін.).

Одним із головних факторів зміцнення партійних організацій, їх бойовитості є дальший розвиток внутріпартійної демократії, ленінських норм і принципів партійного життя, критики та самокритики. Ці питання висвітлюються у статтях В. Т. Позняка, А. І. Корабельщикова, О. О. Шахова, І. Н. Баканова, І. П. Кожукала. Проте більшість з них аналізують діяльність Комуністичної партії України у справі дальшого розгортання внутріпартійної демократії лише до XXII з'їзду КПРС. До того ж автори, за винятком В. Т. Позняка та І. П. Кожукала, не розкривають усього комплексу питань, що їх включає в себе внутріпартійна демократія. Вони аналізують переважно роботу керівних партійних органів (Центрального Комітету, обкомів, інколи райкомів і міськкомів партії), майже не досліджуючи діяльності низових ланок партії — первинних, цехових партійних організацій і партгруп. На загальнореспубліканських матеріалах написано лише статті А. І. Луценка, В. Т. Позняка, І. П. Кожукала, а всі інші — на місцевих. Прикро, що в деяких статтях відсутні висновки та рекомендації.

Таким чином, українські радянські історики нагромадили певний досвід у справі вивчення та узагальнення діяльності КП України щодо організаційного зміцнення первинних партійних організацій промислових підприємств в період комуністичного будівництва. В науковий обіг введено значний фактичний матеріал, накреслено певне коло проблем, що потребують наукового дослідження. Водночас слід вказати, що у перелічених працях організаційне зміцнення та підвищення ролі первинних партійних організацій, зокрема промислових підприємств, в цілому по Україні не узагальнено. Треба, очевидно, також зазначити, що джерелознавчою базою більшості їх є архіви (часто поточні) центральних органів партії, обкомів, міськкомів, а матеріали первинних парторганізацій (протоколи зборів, засідань парткомів та партбюро) майже не використані.

¹⁸ П. А. Литвиненко. Організаторська робота партійних організацій Донбасу серед трудящих вугільної промисловості (1959—1965 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 20, К., 1968; І. С. Черновол. Некоторые вопросы организационного укрепления партийных организаций предприятий горноуродной промышленности Украины в годы семилетки.— Борьба КПСС за создание материально-технической базы коммунизма, Днепропетровск, 1969; А. К. Шептев. Повышение роли коммунистов в производственной деятельности промышленных предприятий Донбасса.— Вопросы партийного руководства развитием народного хозяйства, М., 1968; А. К. Власенко. Некоторые данные о количественном и качественном росте Харьковской областной партийной организации в период между XX и XXII съездами КПСС.— Вестник Харьковского ун-та. № 1, Серия истории КПСС, вып. 1, Харьков, 1964; А. И. Неделин. Некоторые вопросы роста Донецкой областной партийной организации в 1956—1961 гг.— Из истории борьбы КПСС за построение социализма и создание коммунистического общества в СССР, вып. 4, Харьков, 1965; А. І. Луценко. Діяльність партійних організацій України по прийому та вихованню молодих комуністів (1961—1966 рр.) — «УІЖ», 1969, № 3; В. Т. Позняк. Деякі питання розвитку внутріпартійної демократії на основі рішень XX з'їзду КПРС (1956—1961 рр.) — Вісник Київського ун-ту, № 7, серія суспільних наук, 1966; О. О. Шахов. Ленінський принцип колективності партійного керівництва в дії (З досвіду діяльності парторганізацій західних областей УРСР в 1956—1961 рр.) — Вісник Львівського ун-ту. Серія суспільних наук, вип. 2, 1966; А. І. Корабельшиков. Деякі питання організаційно-партійної роботи між XXI і XXIII з'їздами КПРС (На матеріалах Закарпатської, Івано-Франківської і Львівської областей). — «УІЖ», 1969, № 4; І. Н. Баканов. Громадські засади в роботі партійних організацій Донбасу (1959—1961 рр.) — Наукові праці з історії КПРС, вип. 9, 1966; І. П. Кожукало. Розвиток ленінських норм партійного життя і принципів керівництва в діяльності КП України (1964—1968 рр.) — «УІЖ», 1968, № 5; Г. Н. Морозов. Важное звено кадров партии.— Вестник Харьковского ун-та. Серия истории КПСС и истории народов СССР, вып. 2, 1965 та ін.

В українській історико-партійній літературі, по суті, ще немає узагальнюючих наукових праць, де б на широкій документальній базі висвітлювалася багатогранна діяльність КП України щодо організаційного зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств на сучасному етапі комуністичного будівництва. Досі або ставились окремі питання цієї комплексної проблеми, або робилися спроби розв'язати її на прикладах деяких галузей промисловості, окремих областей чи економічних районів України.

У перелічених працях міститься багато цінного фактичного матеріалу, що допомагає читачам критично ставитися до вигадок буржуазних фальсифікаторів історії КНРС, зокрема з питань партійного будівництва. Проте слід зазначити, що в українській історико-партійній літературі ще немає узагальнюючих праць, де б викривалися перекручення історії КНРС буржуазними соціологами, сучасними ревізіоністами та опортуністами, які всіма правдами й неправдами доводять нібито в СРСР досі не відновлені ленінські норми партійного й державного життя, що в КНРС існує надмірний централізм, а тому, мовляв, місцеві органи партії, особливо первинні парторганізації не відіграють ніякої ролі.

Огляд літератури свідчить, що найповніше досліджено діяльність КП України щодо організаційного зміцнення первинних парторганізацій промислових підприємств в 1959—1961 рр. і значно меншою мірою — в період між XXII і XXIV з'їздами КНРС. До того ж, найбільше праць присвячено діяльності великих промислових партійних організацій — Харківської, Донецької, Запорізької, Дніпропетровської, частково Львівської. У більшості з них недосить глибоко висвітлено форми і методи роботи низових ланок партії. Навіть у монографіях аналіз діяльності партійних організацій цехів, партійних груп на ділянках і в бригадах майже відсутній.

На наш погляд, подальшої наукової розробки в історико-партійному аспекті потребує досвід роботи первинних партійних організацій в умовах нової економічної реформи. В науковій літературі не досить повно досліджено такі важливі проблеми організаційно-партійної роботи в первинних парторганізаціях, як джерела їх кількісного і якісного зростання, посилення партійного керівництва громадськими організаціями, зміцнення партійної та виробничої дисципліни, дальшого розвитку внутріпартійної демократії, місія й ролі первинних парторганізацій в діяльності КНРС. Особливої уваги потребує вивчення й узагальнення роботи цехових партійних організацій і партійних груп.

І. А. МІЦКАН, В. П. ШЕВЧУК

УКРАЇНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТКАХ

(Закінчення) *

Майже безперервна боротьба за національне й соціальне визволення, що її вів український народ у XVII ст., викликала в Європі великий інтерес до його походження, побуту, звичаїв, мови, культури і т. д. Звичайно, український народ не був для Західної Європи «відкриттям XVII ст.», бо про нього немало писали й раніше, але разом з тим у цьому визначенні А. Кронія є значна доля істини. Справа в тому, що хоч українські землі й досить докладно описані в ряді пам'яток доби Відродження, поняття про «Україну» як більш-менш окреслену національну й історичну реальність у Західній Європі тоді ще не існувало. Воно губилося в загальних і розпливчастих уявленнях про Русь, в яких спогади про давню Київську державу перепліталися з різномірною й часом суперечливою інформацією про її тогочасне становище. Але відсутність єдиної Русі, її політичний поділ вимагали відповідних визначень, і на Заході, зокрема в Італії в XV—XVI ст., входять у вжиток терміни «верхня Русь» (*Rossia alta*) — Московська держава і «нижня Русь» (*Rossia bassa*) — українські та білоруські землі⁸². Загалом у XVI ст. в зазначених уявленнях вже чітко виділялася Московська дер-

* Початок див. «УІЖ», 1972, № 1, 2.

⁸² G. Ramusio. Secondo volume della navigationi et viaggi, стор. 111—112, 131—136. Наприклад, 1581 р. папський нунцій Болоньєтті в листах до брата називав Україну «нижньою Руссю». — Россия и Италия. Сборник исторических материалов и исследований, т. II, вып. 1, стор. 149.

жава й розпочалося її посилене вивчення, що сприяло ґрунтовнішому ознайомленню європейців не лише з Росією, але й українськими та білоруськими землями. В Європі XVI ст. існували три різні точки зору чи навіть етнічно-історичні концепції щодо Русі.

Сутність першої з них, розробленої польськими ренесансними географами та істориками (М. Меховітою, Я. Длугошем, Децієм та ін.) і зв'язаної з шляхетською експансією на Сході, зводилася до твердження, що Русь — це лише землі, котрі входили до Польсько-Литовської держави, тобто Україна й Білорусія, а «Московія» — зовсім інше етнічно-історичне утворення більш пізнього часу. В XVI й навіть XVII ст. у Західній Європі було немало послідовників цієї концепції, але вона не могла стати там домінуючою внаслідок кричущої розбіжності з історичними фактами. Їй протистояла концепція, вперше чітко висловлена С. Герберштейном, за якою Русь — давня етнічно-історична єдність, у даний час поділена між трьома державами — власне руською, тобто Московською, Литовською і Польською. Правильна її історична частина, але не відповідало дійсності твердження, що Русь і нині являла собою етнічно-національну єдність, оскільки на той час вже йшов процес формування трьох братніх «руських народностей». І, нарешті, в ряді західних історико-літературних пам'яток XVI ст. Україна й Білорусія розглядалися лише як провінції Речі Посполитої.

Все це насамперед наслідок того, що до останньої третини XVI ст. на Україні й в Білорусії не було суспільно-історичної сили, здатної заявити про себе в масштабі Європи. Наприкінці XVI ст. нею стало українське козацтво, героїчна боротьба якого проти османської Туреччини й шляхетської Польщі привертала увагу народів усього континенту й стимулювала нове осмислення та сприйняття України — вже як окремого національно-історичного утворення. Цей процес розпочався майже водночас з формуванням національної самосвідомості українського народу в горнилі релігійно-політичної боротьби й національно-визвольних війн кінця XVI — початку XVII ст.⁸³ Набуваючи дедалі більшої інтенсивності протягом першої половини XVII ст., він був завершений у знаменитому «Описі України» (1650 р.) Боплана, котрий по праву вважається енциклопедією тогочасного українознавства, бо в ньому містяться відомості і про ґрунти, флору та фауну України, і про ведення сільського господарства, ремесла і торгівлі, і про закріпачення селян, і про козацтво та його військову організацію тощо. В цілому книга Боплана й карти до неї репрезентували Україну як цілком визначену географічну й національно-історичну реальність.

Цей процес відбито й в інших тогочасних західноєвропейських пам'ятках. Так, Ж. Лабурер, описуючи в «Трактаті про Польське королівство» історію «руських провінцій», тобто України, з часів Київської Русі, тим самим визнавав їх національно-історичну відокремленість⁸⁴. Проте особливо важливу роль у сприйманні України як окремого національно-історичного утворення відіграла визвольна війна 1648—1654 рр., у ході якої виникла українська козацька держава. Саме в цей час в Європі й почали вживати термін «Україна», але остаточно він утвердився там пізніше, про що свідчили хоча б назви різних видань книги Боплана: перші з них (1650 і 1651 рр.) вийшли під заголовком «Опис країв Польського королівства, що тягнуться від кордонів Московії до меж Трансильванії», і лише третє (1660 р.) називалося «Опис України»⁸⁵.

Про значний і різнобічний інтерес західноєвропейської громадськості до України у другій половині XVII ст. яскраве уявлення дають матеріали, вміщені в німецькому періодичному збірнику «Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Curier», який видавався у 80-х роках в Аугсбурзі. В ньому публікувалися географічно-етнографічні описи різних країн Європи та інших континентів, короткі нариси й повідомлення про визначні події сучасності. В окремих випусках збірника матеріали про Україну посідали основне місце. Так, у першій його частині за 1688 р. вміщено розповідь про вторгнення козаків у Молдавію й на Поділля, що були захоплені тоді турками, опис Дніпра й нарис «Козаки», який являє собою стислий виклад історії українського козацтва. Найбільше уваги приділено в ньому визвольній війні 1648—1654 рр.; причому автор нариса називав її «народною війною» (Kriegs-Voik) і зазначав, що вона «завдала непоправної шкоди Польському королівству»⁸⁶. У другій частині збірника за 1688 р. опубліковано опис р. Дністер, Поділля й Галичини, огляд українських міст Львова, Галича, Стрия, Кам'янець-Подільського (з малюнком знаменитої фортеці), Брацлава,

⁸³ І. П. Крип'якевич. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. — «ВіЖ», 1966, № 2; О. М. Апанович. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму. — «ВіЖ», 1965, № 12.

⁸⁴ J. Laboureur. Traité particulier du Royaume de Pologne, Paris, 1648, стор. 212—224.

⁸⁵ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стор. 156—157.

⁸⁶ Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Curier, ч. I, Augsburg, 1688, стор. 71.

Немирова, Терембовлі, Луцька, Дубна, Вінниці й «головного міста цієї країни» — Києва з екскурсом в його історію⁸⁷.

Аналогічні описи міст України, історичні й географічно-етнографічні нариси про неї вміщено також у книзі «Суапеае», котра являє собою щось подібне до сучасного путівника⁸⁸. У ній є гравюри фортеці Кодак, зруйнованої козаками, Очакова, Аккермана, Кам'янець-Подільського й давнього козацького центру Трахтемирова. Цікаво зазначити, що в списках з «Суапеае» використовуються українські народні легенди. Зокрема, описуючи Кам'янець-Подільський і його неприступну фортецю, невідомий автор наводив легенду про те, як 1621 р. «султан Осман III підступив до цього міста й запитав людей: «Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?» «Бог так зробив!» — була відповідь. «То хай його бог і здобуде! — сказав на це Осман».

Окремо слід виділити описи Києва та екскурси в його історію, які робили автори «Theatrum cosmographico-historicum» та інших західноєвропейських пам'яток другої половини XVII ст. Так, автор нарисів про Київ, вміщеного у званому збірнику, писав, що давню історію міста подає за «московськими хроніками», тобто літописами, але це твердження не відповідало дійсності. «Московські хроніки, за його переконанням, говорять, що люди, які заснували Київ, — русичі (Reussen) — жили раніше неподалік від Меотійського озера (Азовського моря. — Д. Н.) і їх називали полянами (Polenos), що означає «люди полів» (Feldleute), оскільки їх поселення розміщувалися на широких рівнинних полях; від них ведуть своє походження також поляки. Це місто було побудоване Києм, руським князем, деся 863 християнського року»^{89–90}. Немає ніякого сумніву, що ці відомості автор нарисів взяв не з «московських хронік», а з відомих на Заході праць польських істориків XVI ст., котрі, починаючи з Длугоша, широко використовували руські літописи, піддаючи їх відповідній переробці. І вказівка на спільність походження полян і поляків, і перебільшення успіхів Болеслава Хороброго у війнах з Київською державою свідчили про це. Разом з тим, йому, безперечно, були відомі уривки з літопису Нестора, наведені Герберштейном в його «Записках про Московію», і саме це, очевидно, дало підставу для посилення на «московські хроніки». Ні про які інші руські, а тим більше суто московські, «хроніки» на Заході тоді ще не було відомо.

Трохи раніше голландський ерудит А. Целларій, наводячи ці ж факти у своєму «Описі Польського королівства й Великого князівства Литовського» (1659 р.), вказав на їх джерела — «Сілезькі хроніки» Шикфузія і хроніку М. Кромера. В його книзі дано стислі відомості про захоплення Києва й південної Русі литовським князем Гедіміном, також почерпнуті у Кромера. «Колись це місто, — писав Целларій про Київ, — було столицею київських князів, які володіли всією Руссю або Сарматією, як європейською, так і азійською, і тіснили спочатку грецьких, а потім римських імператорів, але тепер ледве збереглися сліди його колишньої величч, та й ті майже стерті безжалісно-руйнівним часом»⁹¹. Далі він повідомляв, що «останніми роками Київ підкорили козаки, віднявши його у поляків 1651 р., коли пожежа під час перебування тут Радзивілла, полководця польського війська, знищила шістьдесят будинків. Наступного дня ще сильніша пожежа знищила, крім звичайних будинків і крамниць, до двохсот чудових будов і стільки ж грецьких та латинських храмів»⁹².

Голландський вчений співчував козакам, особливо виділяючи їх бойовничий дух і волеюбство. «Багато разів допомагаючи польській республіці за скрутних обставин, — писав він, — роздратованими вони завдавали їй також великих збитків і внаслідок цього їх дуже ненавидить польська знать, особливо останнім часом, коли польські магнати, заявивши про свій намір зовсім винищити цих людей, почали цю справу невдало й накликали на самих себе нещастя»⁹³. Целларій повторював вигадки Л. Мюллера про київські печери, які нібито тягнуться під землею на 100 миль до самого Смоленська.

Цю легенду 1675 р. спростував німецький педагог і вчений Й. Гербіній у праці про «київські підземелля»⁹⁴. Він у Києві не був, а всі необхідні відомості отримав від І. Гізеля, з яким почав листуватися ще під час перебування у Вільно. Не аналізуючи

⁸⁷ Theatrum cosmographico-historicum oder Welt-Curier, II, стор. 39—55.

⁸⁸ Cyaneae, oder die am Bosphoro Thrario liegende hohe Stein-Klippen, Augsburg, 1687.

^{89–90} Theatrum cosmographico-historicum, ч. II, стор. 54—55.

⁹¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, К., 1874, стор. 94—96.

⁹² Там же, стор. 98. Целларій неправильно викладав факти: козаки взяли Київ 1648 р., а велика пожежа сталася дійсно 1651 р., коли місто захопив Радзивілл і більшість жителів залишила його.

⁹³ Там же, стор. 93.

⁹⁴ Ioannes Herbinus. Religiose Kijovensae cryptae sive Kijovia subteranea, Janae, 1675.

цього твору⁹⁵, вкажемо лише на твердження Гербінія про те, що «двома місяцями славиться Дніпро у географів: порогами й Києвом». І далі він пояснював, що поблизу порогів живуть запорізькі козаки, які захищають Східну Європу від нападів татар, а Київ славний своїм минулим і своїми святинами. Міркуючи про походження міста, Гербіній вважав за необхідне висунути дві контргези, спрямовані проти культурно-історичних домислів гуманістів Відродження: «По-перше, Київ не давня Троя і хибно думати, що в київських печерах лежать непошкоджені тіла Гектора, Пріама, Ахілла та інших троянських героїв, по-друге, Київ не був місцем вигнання Овідія»⁹⁶.

Київ як столицю України і одне з найдавніших і найславніших міст Європи описав Буссенгольт у праці енциклопедичного характеру «Новий театр світу», виданій у Парижі 1666 р. і перевиданій через 10 років. Він, зокрема, зазначав: «Україна лежить між Московією і Трансильванією. Київ, головне місто цього просторого краю, належить до старовинних міст Європи, про що свідчать ще й досі широкі вали, глибокі рови, руїни церков та стародавні могили численних королів»⁹⁷. Буссенгольт захоплювався чудовими мозаїками древніх київських храмів.

На посилення інтересу до України значною мірою вплинула визвольна війна 1648—1654 рр. Характерно, що це стосувалося й її віддаленого минулого, зокрема часів Київської Русі. В західних історико-літературних пам'ятках цього періоду екскурси в історію Київської Русі з'являлися майже виключно в розділах про Україну, котра традиційно називалася «Руссю». Крім наведених вище пам'яток, слід вказати також на «Космографію» англійця П. Хейліна⁹⁸ і на аналогічну працю визначного італійського історика й письменника XVII ст. М. Бізаччіоні⁹⁹.

Слід окремо зупинитися на ономастиці України в тогочасних західноєвропейських пам'ятках і джерелах. У науковій літературі зустрічаються твердження, що назва «Україна» поширювалася в них на всі українські землі, стаючи тотожною ононімі «Русь»¹⁰⁰, але це не відповідає дійсності. Насправді автори пам'яток, як, до речі, й Боплан, називали Україною тільки Придніпров'я, «край козаків», і поняття «Україна» і «край козаків» були для них нерозривними. Наприклад, Отевіль у V розділі («Про Україну та козаків») своєї книги дав таке визначення: «Україна — це прикордонний край, що прилягає до володінь турків і татар, вона є звязям і жахливим ворогом Польщі»¹⁰¹. Але виділяючи Україну як політично самостійну від Польщі країну, у загальному географічно-історичному описі Речі Посполитої він називав її, поряд з Поділлям, Волинню і Галичиною, однією з «русських провінцій»¹⁰². Аналогічних поглядів дотримувалися Пріорато, Вердум, Еразм Франціск, Божо, Круел¹⁰³ та інші західноєвропейські вчені другої половини XVII ст. Лише англійський медик Б. Коннор у своїй «Історії Польщі в кількох листах до знатних осіб» включав у поняття «Україна» Волинь і Поділля. «Ця велика й родюча країна, — писав він, — ділиться на дві головні провінції — Волинь і Поділля. Головне місто Волині Київ на річці Бористен чи Дніпро; в давні часи воно було одним з найбільших міст Європи»¹⁰⁴. Але це не вихід за рамки локально-історичного змісту терміну «Україна», а скоріше плутанина, породжена, очевидно, тим, що Коннор, використовуючи польські географічні джерела XVI ст., в яких нерідко приєднували Придніпров'я до Волині й Поділля, перетлумачив їх «на сучасний лад» і перетворив Волинь та Поділля в «провінції України».

Висвітлюючи історію України, тобто Придніпров'я, «краю козаків», автори західних пам'яток підкреслювали її політичну автономію в складі Речі Посполитої. Наприклад, Г. Пріорато писав: «Ця провінція підлегла польській короні, але з найширшими привілеями (*con privileggi amplissimi*), тому що інакше козаки не стали б захищати

⁹⁵ Критичний розбір книги Гербілія зробив ще Т. Прокопович у праці «*Apologia sacrarum reliquiarum et caetarum*», 1871 р. у «Вестнике Западной России» (т. IV) про неї надруковане спеціальне дослідження Новицького.

⁹⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, стор. 108—109.

⁹⁷ Le Nouveau Theatre du Monde, Paris, 1677, стор. 380.

⁹⁸ Peter Heylin. *Cosmographie in four books containing the Cosmographie and the whole World, and principal Kingdoms, Provinces, Seas and iles thercof*, London, 1666, стор. 529—531.

⁹⁹ Maiolino Bisaccioni. *Le Descrittori universali et particolari del mondo..*, Venetia, стор. 720—741.

¹⁰⁰ Наприклад, див. М. І. Марченко. Українська історіографія, К., 1959, стор. 22.

¹⁰¹ Hauteville. Назв. праця, стор. 28.

¹⁰² Hauteville. Назв. праця, розділ II («Поділ Польського королівства на землі й провінції»).

¹⁰³ G. Priorato. Назв. праця, т. I, стор. 598—600; X. Liske. *Cudzoziemcy w Polsce*, стор. 136—183; Erasmus Francisci. *Der blutig-land-gereizte*, стор. 146—152; *Mémoires du chevalier de Beaujeu*, стор. 84—86; J. C. [J. Cruel]. *The Antient and Present State of Muscovie*, London, 1698, стор. 120—122.

¹⁰⁴ B. Connor. *The History of Poland in several letters to person of duality*, v. I, London, 1698, стор. 129.

королівство й приєднуватися до поляків у разі війни проти турків і татар, а також і проти московитів, хоч вони й сповідають ту ж грецьку віру»¹⁰⁵. Ще рішучіше на політичній автономії України наголошував Божо: «Вона має окремо свого гетьмана (son General) і свої війська, котрі діють сепаративно, не як залежні від корони, а як союзні й конфедеральні. Їх (тобто військ України, козаків.— Д. Н.) налічують до двохсот чи трьохсот тисяч, і історія Польщі засвідчує, що ця республіка була непереможною до того часу, поки до її володінь включалася ця прекрасна країна»¹⁰⁶. Англієць Д. Круел доводив, що політика обмежень і ліквідації автономії України, яку проводила Польща, призвела до козацьких війн, підірвала могутність та поклала початок занепаду останньої¹⁰⁷.

Отже, в другій половині XVII ст. західноєвропейська громадськість під поняттям «Україна» розуміла певну територію, де розвивалася козацька державність. Проте, розглядаючи Україну як політичне утворення, тогочасна Західна Європа включала до неї тільки «козацькі області», тобто Придніпров'я й Сіверщину, вважаючи Поділля, Волинь і Галичину провінціями Речі Посполитої, правда, з руською мовою, культурою й релігією.

Важливо також зазначити, що в західних історико-літературних пам'ятках другої половини XVII ст. терміни «Україна» й «українці» в етнічному значенні не вживалися. Автори більшості пам'яток називали населення Придніпров'я «козаками», але тільки деякі з них розуміли під цим поняттям окрему народність, як, наприклад, французький географ XVII ст. Бержерон, котрий заявляв, що козаки — народність татарського походження¹⁰⁸. Але такі твердження були поодинокими, більшість авторів західних джерел вбачала в козаках якщо не суспільний стан, котрим вони насправді були (і як їх, по суті, характеризував Боплан), то своєрідне відгалуження «руського народу», споріднене з населенням Поділля, Волині й Галичини. Так, ще на початку XVI ст. Меховіта писав, що козаками називають «хлопів», які повтікали з руських земель Польсько-Литовської держави в південні незаселені степи¹⁰⁹. 1624 р. у своїй «Подорожі до Леванту» французький дипломат Гайе де Курменен вказував, що козаки — «це ті, кого польський король використовує для оборони від султана. Оскільки вони постійно поповнюються народом з Поділля, Волині й Русі (руського воеводства, тобто Галичини.— Д. Н.), то тепер їх усіх називають козаками»¹¹⁰.

Інтерес до козаків у цілому та до їх походження особливо посилювався під час визвольної війни 1648—1654 рр. І хоч з цих питань існували такі авторитетні джерела, як «Опис України» Боплана, поширювалися й надумані версії, зокрема про польсько-шляхетське походження козаків. Наприклад, географ Фурньє писав, що першими козаками «були польські шляхтичі благородного походження, але без надій на майбутнє, або ж молодші сини, яким не дісталася батьківська спадщина»¹¹¹. Проти цієї версії виступив Еразм Франціск, який заявив, що козаки — це потомки Русі, походять вони від «руських селян» (russischen Landleute), до яких приєднувалися різні люди — бродяги й втікачі¹¹². В цілому у західних історико-літературних пам'ятках другої половини XVII ст. домінував правильний погляд на походження козаків, висловлений англійцем Д. Круелом: «Ті, хто описував козаків як окремий народ, грубо помилялися в своїй opinii; ще за часів Сігізмунда I вони були лише волонтерами або флібустерами і складалися з варварських голодранців, які кидали свої оселі в сусідніх провінціях: польській Русі (Галичині.— Д. Н.), Волині та Поділлі і селилися на островах р. Бористен нижче Києва»¹¹³.

Отже, в Західній Європі знали, що козаки і населення Придніпров'я, Волині, Поділля й Галичини становлять один народ і називали це етнічне утворення «русичами» або «рутенцями». Найглибше й найчіткіше формулювання цієї проблеми, досить складної для чужоземців того часу, дав Г. Пріорато. Він заявляв, що козаків «зовсім не слід було б називати цим іменем, занесеним турками», тому що «ні за походженням, ні за способом життя вони ні в чому не відрізняються від русичів (non separati da Russi)», і наголошував, що «люди, яких наділили цим іменем, менше всього нація, окрема від рутенської (e molto meno di Nazione separata della Rutena)». Цілком слушно він вказував, що козаки — це власне прошарок «серед інших русичів, які заселяють

¹⁰⁵ G. Priorato. Назв. праця, т. I, стор. 599.

¹⁰⁶ Mémoires du chevalier de Beaujeu, стор. 86.

¹⁰⁷ J. C. [J. Cruel]. Назв. праця, стор. 122—125.

¹⁰⁸ P. Bergeron. Traité des Tartares, de leur origine, pays, peuple, mœurs etc., Paris, 1634, стор. 170.

¹⁰⁹ М. Меховский. Трактат о двух Сарматиях. Ленинград, 1937, стор. 72.

¹¹⁰ Voyage de Levant, fait par le commandement du Roy en année 1621 par le s-r D. C., Paris, 1624, стор. 286.

¹¹¹ Fournier. Geographicum Orbis Notitii, lib. XII, стор. 718.

¹¹² Frasmus Francisci. Der blutig-land-gereizte, стор. 146—149.

¹¹³ J. C. [J. Cruel]. Назв. праця, стор. 120.

Україну», своєрідна міліція, наділена вольностями й привілеями, до котрої прагнуло звербуватися все населення¹¹⁴.

Таким чином, у Західній Європі другої половини XVII ст. існували вже чітко визначені уявлення про український народ, але терміни «Україна» й «українці» в цьому значенні не вживалися. Народ називали «руським» або «рутенським», а в поняття «Україна» вкладали лише історично-локальний зміст.

Як вище показано, в західних історико-літературних пам'ятках і джерелах другої половини XVII ст. українські землі визначалися етнонімом «Русь», а Російська держава — «Московія» (Moscovia)¹¹⁵. Разом з тим, дедалі частіше, особливо в дипломатичних документах, останню називали «Росією». Оскільки в західних мовах відсутні історично диференційовані етноніми «Русь» і «Росія», це могло призвести до плутанини, якої автори деяких пам'яток уникали своєрідним шляхом. Так, Еразм Франціск називав росіян «московітами» (Moscovitern) або новонімецькою формою етноніму «Russen». Наприклад, він писав, що «schlugen sie (козаки.— Д. Н.) sich zu ihren Religions Genossen den Russen oder Moscovitern (здійснювали походи й проти своїх одновірців росіян або московітів)». Якщо необхідно було назвати весь український народ, а не тільки козаків, Еразм Франціск вживав старонімецьку форму етноніму «Reussen», який зустрічається в німецькому епосі й лицарській поезії періоду Київської Русі. Наприклад, він писав: «Богдан Хмельницький зібрав під свої прапори двісті тисяч завдяки тому, що всі русичі стали тоді віроломними бунтівниками (weil ganz Reussen damals untreu und rebellische worden)»¹¹⁶. А в першій книзі він говорив про «повсталих козаків і русичів (rebellischen Cossacken und Reussen)», розуміючи під останніми все населення тогочасної України¹¹⁷. Отже, вся тогочасна Україна у нього — «Reussen», іноді — «roten Reussen», тоді як Росія — «Russland». Авторі італійських та французьких пам'яток другої половини XVII ст. дотримувалися старої ономастичної традиції при визначенні України і Росії. Форма «Мала Росія» (Kleintrussland, Petite-Russie і т. д.) з'явилася в західноєвропейських пам'ятках тільки з XVIII ст.

У згаданих історико-літературних пам'ятках містяться не тільки етнічно-історичні визначення українського народу, але й описи його соціального укладу, побуту, звичаїв тощо. Щодо цього слід виділити праці Боплана, Віміні, Вердума, Божо, Круела та інших, які побували на Україні. Разом з тим, етнографічний матеріал є в деяких творах «ерудитського характеру», зокрема Б. Коннора, Лінажа де Восьенна, А. Целларія та ін. Так, у третьому з своїх «листів до знатних осіб» Б. Коннор описав життя, одяг, звичаї, життя селян, слушно наголошуючи на їх тяжкому соціальному становищі: «Селяни цього краю (України в локально-історичному значенні.— Д. Н.) і сусідніх з ним (тобто західноукраїнських земель.— Д. Н.) перебувають у справжньому рабстві. Їх примушують чотири дні на тиждень працювати на поміщиків і, крім того, виконувати інші тяжкі повинності. Пани не тільки розпоряджаються їх господарством, але й саме життя селян в їх руках. Тому й не дивно, що ці нещасні часто повстають і з великим завзяттям виборюють собі волю»¹¹⁸.

Особливо інтересні географічно-етнографічні зарисовки зробив У. Вердум. Мандруючи в 1670—1671 рр. по Галичині, Волині, Поділлі й Брацлавщині, він відчував їх «руський характер» і прагнув відбити його в своїх нотатках. Описуючи будь-яке українське місто або містечко, він зазначав, скільки в ньому руських церков і католицьких костелів. За свідченням Вердума, навіть у таких західних містах тогочасної України, як Жовква й Замостя, на початку 70-х років XVII ст. домінуючим було руське (українське) релігійно-культурне начало. «Русько-грецька релігія,— писав Вердум,— тут найпоширеніша; деякі її прихильники поєдналися з римською церквою (тобто прийняли унію.— Д. Н.), але більшість ще відокремлена і не визнає римського папу главою своєї церкви, лише константинопольського патріарха»¹¹⁹. Вердум називав Львів «руським» (russische Lemberg), в чому, до речі, його підтримували Еразм Франціск, Коннор, Божо¹²⁰ та ін. Він писав також про те, що у містах і містечках Брацлавщини, котра належала тоді до «козацької України», немає католицьких костелів¹²¹.

Вердуму подобалася природа України, народний побут. Ось як він описував одяг українських дівчат: «У селянок сорочки з грубого полотна, у городянок і заможних дівчат — з гаптованої китайки, причому всі форми тіла проступають під ними дуже

¹¹⁴ G. Priorato. Назв. праця, т. II, стор. 145—147.

¹¹⁵ В. Ключевский. Сказания иностранцев о Московском государстве, М., 1916; В. Бочкарев. Московское государство XV—XVII вв. по сказаниям иностранцев, Пг., 1914; С. Ф. Платонов. Россия и Запад в XVI—XVII вв., Л., 1925.

¹¹⁶ Erasmus Francisci. Der blutig-land-gereizte, стор. 154, 156, 157.

¹¹⁷ [Erasmus Francisci]. Neuer polnischer Florus., Nürnberg, 1666, стор. 1—2.

¹¹⁸ В. Коннор. Назв. праця, т. I, стор. 124.

¹¹⁹ X. Liske. Cudzoziemcy w Polsce, стор. 77—78.

¹²⁰ Erasmus Francisci. Der blutig-land-gereizte, стор. 183; В. Коннор. Назв. праця, т. II, стор. 81; Mémoires du chevalier de Beaujeu, стор. 214.

¹²¹ X. Liske. Cudzoziemcy w Polsce, стор. 143—145.

виразно. Верхня частина їх сорочок біля шиї й пояса стягнена у збори, ніби плащ, і чепурно обрамлена різнокольоровими стрічками. Над бедрами вони підперезані червоними, жовтими, зеленими або іншого кольору пасками і виглядають так зовсім непогано. Щодо оздоблення голови, то воно відзначається вишуканістю. Влітку її прикрашають свіжими квітами і зеленими вінками, взимку їх замінюють восковими вінками. Носять вони також перстні на пальцях, дуже великі сережки і намисто з кришталю, скла, міді, мусяжу, відповідно до фантазії й достатків».

Автори західних пам'яток другої половини XVII ст. вже звертали увагу на красу й милозвучність української народної мови, називаючи її, на відміну від польської й російської, «руською» або «рутенською». Правда, вони не знали української мови і оцінювали її «на слух». Так, описуючи Галичину, Вердум зауважував: «Найбільше лагідності в словах і жестах знайдеш на Русі, особливо у жінок, до чого спричиняється також руська мова, акцент у якої не такий твердий, як у польської. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі наречені, яких зрештою немає ніде на земній кулі»¹²². Божо зазначав, що «ця мова відмінна від польської як за вимовою, так і за лексикою (*tant pour l'accent que pour les mots*), але походить вона з тієї ж материнської слов'янської мови»¹²³. А Круел ніби узагальнив думки Вердума і Божо: «Мова козаків — це діалект польської, яка в свою чергу є діалектом слов'янської. Але козацький діалект більш плавний і багатий на пестливі форми, ніж польський, що робить його дуже приемним для слуху»¹²⁴. Цієї ж позиції дотримувався Б. Коннор¹²⁵. І хоч всі ці характеристики дуже поверхові й не позбавлені грубих помилок, вони свідчать про інтерес до української народної мови.

Українські народні пісні й танці справили велике враження на Божо. «Кажуть, — писав він, — що руська мова найбільш делікатна й приємна в устах жінок; я не взнав цього на власному досвіді, зате мав змогу почути руські співи й танці, котрі вражають незрівнянно більше, ніж польські співи й танці. Руські пісні набагато ніжніші за змістом і звучанням»¹²⁶.

В цілому численні пам'ятки західноєвропейської україніки другої половини XVII ст. переконливо свідчили про широту й різнобічність історичних, культурних і літературних зв'язків тогочасної України з іншими народами континенту. Події, що відбувалися на Україні, викликали значний резонанс не тільки в політичних колах, але й серед громадськості Західної Європи. В середині XVII ст., насамперед під впливом визвольної війни 1648—1654 рр., в Європі завершився процес усвідомлення українського народу як етнічно-історичної єдності, посилюлося його різнобічне вивчення. Безперечно, Західну Європу найбільше цікавила політична історія тогочасної України, але поряд з цим іноземці інтересувалися життям, побутом і звичаями народу, його мовою і культурою. Вивчення всіх цих пам'яток і джерел сприятиме поглибленню й конкретизації наших знань про життя українського народу на одному з найбільш складних і бурхливих етапів його історичного шляху.

Д. С. НАЛИВАЙКО

¹²² X. Liske. *Cudzoziemcy w Polsce*, стор. 96, 99—100.

¹²³ *Mémoires du chevalier de Beaujeu*, стор. 217.

¹²⁴ J. C. [J. Gruel]. Назв. праця, стор. 134.

¹²⁵ B. Connor. Назв. праця, стор. 125.

¹²⁶ *Mémoires du chevalier de Beaujeu*, стор. 217.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Г. Я. ПОНОМАРЕНКО.
ВО ГЛАВЕ ТРУДОВОГО ПОДЪЕМА

(Коммунисты Донбасса — организаторы
социалистического соревнования
рабочего класса
в годы первой пятилетки),
вид-во «Вища школа», К., 1971, 174 с.

Запорукою успішного виконання програми економічного й соціально-політичного розвитку Радянської країни є даліше зростання розмаху соціалістичного змагання, перетворення його на всенародний рух. Враховуючи це, ЦК КПРС у нещодавно прийнятій постанові «Про даліше поліпшення організації соціалістичного змагання» вказав партійним, радянським, профспілковим і господарським органам шляхи далішого піднесення політичної та трудової активності мас. Одним з найважливіших завдань радянських учених Центрального Комітету назвав узагальнення конкретного досвіду соціалістичного змагання і більш глибоку теоретичну розробку проблем його далішого розвитку, руху за комуністичне ставлення до праці¹. Книга Г. Я. Пономаренка — одне з ряду важливих досліджень, що вносять значний вклад у розв'язання цього завдання. Вона присвячена багатому досвіду діяльності партійних організацій Донбасу в мобілізації трудящих мас на успішне виконання завдань першої п'ятирічки. В основу її покладено твори класиків марксизму-ленінізму, рішення з'їздів партії конференцій, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, постанови партії та уряду, матеріали партійних і державних архівів, монографічна література, періодична преса. Багато документальних джерел введено автором у науковий обіг уперше.

Питання діяльності партійних організацій Донбасу по розгортанню масового соціалістичного змагання на різних етапах соціалістичного будівництва висвітлюються в багатьох працях радянських істориків, однак цільного дослідження з проблеми, обраної Г. Я. Пономаренком, поки ще не було написано. В цьому й полягає насамперед цінність рецензованої праці, автор якої зосередив увагу на розгляді слабо

досліджених або ж зовсім не вивчених питань. Він проаналізував форми й методи масово-політичної роботи партійних організацій, показав їх організаційну перебудову, розкрив допомогу ЦК ВКП(б) й ЦК КП України комуністам Донбасу в організації масового соціалістичного змагання, висвітлив його конкретні наслідки.

Праця складається з вступу, п'яти розділів і заключення. Перший розділ присвячений аналізу стану економіки Донбасу напередодні першої п'ятирічки й тим основним завданням, що мали вирішуватися в 1929—1932 рр. В ньому автор уперше зібрав і дав узагальнений аргументований цифровий матеріал про вугільну, металургійну, машинобудівну, хімічну промисловість та енергетичну базу Донбасу, про величезні капіталовкладення, виділені Радянською державою для його розвитку.

У книзі показано як під керівництвом ЦК ВКП(б) й ЦК КП України партійні організації басейну очолили трудовий порив мас у виконанні завдань першої п'ятирічки. Автор монографії підкреслює, що в перші роки п'ятирічки творча ініціатива мас і їх самовіддана праця народжували нові й нові організаційні форми соціалістичного змагання. Вже на початок другого року п'ятирічки, у відповідь на звернення Центрального Комітету партії до всіх трудящих достроково виконати план першої п'ятирічки, в Донбасі, як і в усіх інших промислових районах України, розгорнувся могутній рух ударних бригад. Зупиняючись на характеристиці ударництва, автор вміло аналізує специфічні методи діяльності партійних, профспілкових і комсомольських організацій щодо розгортання цього чудового починання.

У рецензованій праці із залученням нових, раніше не опублікованих матеріалів розкривається динаміка якісних і кількісних змін, що сталися в роки першої п'ятирічки в ударному русі, простежується процес переходу від ударних бригад до ударних цехів, дільниць, шахт і заводів, розповідається про досвід багатьох партійних осередків, робітничих колективів, передовиків виробництва, наводяться матеріали про наслідки ударної праці. Заслужовує на увагу спроба автора розкрити глибше, ніж це робилося раніше, суть руху за подання допомоги молодим і відстаючим робітникам,

¹ Див. «Правда», 5 вересня 1971 р.

ініціатором якого виступив забійник Горлівської шахти М. Ізотов.

Значна частина книги (весь п'ятий розділ) присвячена дуже актуальній проблемі — дослідженню боротьби партійних організацій щодо впровадження зустрічного планування й бригадного госпрозрахунку. Висвітлюючи дану проблему, автор насамперед зупиняється на характеристичній діяльності партійних осередків і робітничих колективів у розробці зустрічних річних планів.

Велике місце в монографії відведено висвітленню діяльності партійних і профспілкових організацій в узагальненні й поширенні досвіду заводу ім. Ілліча у змінно-зустрічному плануванні та цінного почину машинобудівників Ленінградського заводу ім. Леніна у застосуванні бригадного госпрозрахунку, що забезпечило активну участь широких пролетарських мас у плануванні й керівництві виробництвом, дало змогу своєчасно виявляти й швидко усувати виробничі недоліки, раціонально використовувати робочу силу, обладнання, сировину, матеріали тощо.

Позитивною якістю книги слід вважати те, що, аналізуючи діяльність партійних організацій щодо розвитку соціалістичного змагання, автор поряд з успіхами показує й недоліки, чим відтворює реальну картину того часу.

В заключенні книги розкрито величезне політичне й практичне значення соціалі-

стичного змагання, що розгорнулося з небувалою силою в роки першої п'ятирічки, показано вклад, внесений у побудову фундаменту соціалізму трудовим Донбасом, якісні й кількісні зміни, що сталися тут в складі партійних організацій і робітничого класу. Автор зміло поєднав матеріал, що викладається, з сучасністю, називає прізвища передовиків виробництва, колективи промислових підприємств, які, використовуючи традиції героїв перших п'ятирічок, першими включилися у змагання за дострокове виконання завдань восьмого п'ятирічного плану.

Рецензована книга не позбавлена деяких недоліків. Здається, слід було б дати розгорнутий історіографічний аналіз спеціальної літератури, докладніше висвітлити соціально-політичне становище Донбасу напередодні першої п'ятирічки. Не дістали належного відображення питання висунення, підготовки й виховання робітничих кадрів, піднесення загальноосвітнього рівня трудящих мас. Вони лише частково висвітлюються в ході розкриття тієї чи іншої проблеми. Деякі сторінки переобтяжені цифровим матеріалом, який можна було б узагальнити, об'єднавши в таблиці.

Названі недоліки, втім, мають частковий характер і не впливають на загальну схвальну оцінку книги Г. Я. Пономаренка.

Н. Г. Гончаренко

О. М. КРИКУНЕНКО.
БОРЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ
ПАРТІЇ УКРАЇНИ
ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОГО
КООПЕРАТИВНОГО ПЛАНУ
(1929—1931 РР.).

*Видавництво Львівського університету,
1970, 164 с.*

Глибоке і всебічне дослідження діяльності Комуністичної партії в соціалістичній перебудові сільського господарства є одним з актуальних завдань історичної науки. За сорокарічний період існування колгоспного ладу радянські історики опублікували велику кількість праць, в яких досліджується історія колгоспного руху в нашій країні. Проте історики знову й знову повертаються до цієї проблеми. Серед праць з цього питання важливе місце посідає монографія О. М. Крикуненка, яка досліджує діяльність Комуністичної партії України у вирішальний період соціалістичного будівництва на селі (1929—1931 рр.) — здійснення ленінського кооперативного плану.

Рецензована праця підготовлена на великому документальному матеріалі. Зокрема,рім посилань на твори класиків марксизму-ленінізму і особливо В. І. Леніна, автор

наводить відповідні рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів України. Широко використано також документи і матеріали державних і громадських організацій, праці видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, численні фактичні й статистичні дані, партійну і радянську пресу. Завдяки цьому, автору вдалося глибоко й на високому науковому рівні проаналізувати корінні питання колгоспного руху на Україні в досліджуваний період.

Монографія відкривається змістовним аналізом літератури по обраній темі. Далі йдеться про стан сільського господарства республіки в другій половині 20-х років, про причини його відставання від високих темпів розвитку великої соціалістичної промисловості, про об'єктивну необхідність укрупнення сільськогосподарського виробництва на основі соціалістичного кооперування одноосібних селянських господарств. Розкривається діяльність ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів республіки, спрямована на соціалістичну перебудову сільського господарства. На підставі наведеного конкретного фактичного матеріалу автор зробив правильний висновок, що до осені 1929 р. на соціалістичний шлях роз-

витку, поряд з бідняком, почав переходити й середняк. Особливо великі зрушення сталися в степових районах УРСР. Так, на 1 жовтня 1929 р. в ряді округів республіки питомо вага середняцьких господарств в колгоспах досягла 30—40%.

В монографії показана вирішальна роль рішень XV і XVI з'їздів ВКП(б), XVI партконференції та ряду пленумів ЦК ВКП(б) того періоду в дальшій розробці ленінського кооперативного плану.

Конкретною програмою масового колгоспного руху на початку 30-х років, як правильно підкреслюється в книзі, стала відома постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Вона була узагальненням колективного досвіду партії з питань соціалістичного будівництва на селі. У підготовці постанови брала участь велика група керівних партійних працівників найважливіших зернових районів СРСР, а також відповідальні працівники центральних державних і господарських установ. Це дало можливість партії глибоко розробити ряд корінних проблем колгоспного будівництва, зокрема, визначити строки завершення суцільної колективізації в основних економічних районах країни, вказати на сільськогосподарську артілю як основну форму колгоспного будівництва, сформулювати нову політику партії відносно куркульства — політику ліквідації його як класу на основі суцільної колективізації.

В третьому розділі монографії змальовується розгортання суцільної колективізації на Україні на початку 1930 р., розкривається діяльність ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів республіки в цьому напрямку, авангардна роль комуністів і комсомольців села в боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства. На конкретних прикладах і цифрових даних автор показує, що комуністи й комсомольці не лише словом, але й особистим прикладом агітували за колгоспне життя. Вже на 1 січня 1930 р. на Україні в колгоспи вступило 50% господарств селян-комуністів, а на 1 квітня — 85,8%. Така ж активність спостерігалася й серед сільських комсомольців.

Значна увага в рецензованій книзі приділена питанню про авангардну роль робітничого класу в соціалістичній реконструкції сільського господарства. Взимку 1930 р. в села України було направлено 5088 робітничих бригад загальною кількістю 23 480 чол. Робітники не лише допомагали селянам ремонтувати сільськогосподарські знаряддя, але й брали активну участь у розгортанні масового колгоспного руху. В книзі наведено ряд характерних прикладів.

Але на першому етапі масової колективізації, як правильно підкреслено в книзі, найяскравішим проявом авангардної ролі робітничого класу в боротьбі за соціалістичну перебудову сільського господарства була самовіддана діяльність двадцятип'яти-

тисячників, які виїжджали на села за рішенням листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б).

«Видатна роль у перемозі колгоспного ладу,— говорив Л. І. Брежнев на III Все-союзному з'їзді колгоспників,— належить робітничому класові. Він давав селянству трактори, комбайни, автомобілі та іншу техніку; він був і активним борцем за створення і зміцнення колгоспів. Найкращі його представники, послані партією на село, разом з селянами організовували перші колгоспи. Багато з них присвятили своє життя колгоспному будівництву»¹.

В монографії відзначається велика роль масової громадсько-політичної організації — комітетів незаможних селян (КНС) у розгортанні суцільної колективізації. На кінець 1929 р. на Україні 11 876 організацій КНС об'єднували майже 1,5 млн. чоловік. КНС були надійною опорою партії на селі, активними борцями за нове колгоспне життя. На весну 1930 р. в цілому по Україні 75—80% господарств членів КНС були об'єднані в колгоспах.

Значне місце в книзі О. М. Крикуненка відведено питанню про нову політику партії щодо куркульства — курс на ліквідацію його як класу на основі суцільної колективізації. Автор науково обґрунтував історичну необхідність застосування репресивних заходів проти куркульства. Це обумовлювалося надзвичайним загостренням класової боротьби на селі, шаленим опором куркульства колгоспному ладові (терористичні акти проти партійних, радянських і колгоспних працівників, підпали колгоспних будівель, знищення колгоспного майна, шкідництво, контрреволюційна агітація тощо). Політику Комуністичної партії і Радянської влади щодо куркульства активно підтримали бідняцько-середняцькі маси.

Завдяки повсякденному дійовому керівництву з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, розгортанню місцевими партійними організаціями значної масово-політичної і організаторської роботи на селі, мобілізації робітничого класу і всіх сільських громадсько-політичних організацій, навесні 1930 р. на Україні в розвитку колгоспного руху відбулися величезні зрушення.

Але поряд з справжніми успіхами в колгоспному будівництві на Україні, як і в інших районах СРСР, було допущено ряд помилок і викривлень політики партії на селі, що викликало невдоволення у частини селян — середняків. Ці збочення були своєчасно викриті і засуджені ЦК ВКП(б) в постанові від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії у колгоспному русі».

В монографії О. М. Крикуненка докладно розкривається боротьба ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і місцевих партійних комітетів України проти перегинів у колгоспному бу-

¹ Л. І. Брежнев. Промова на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників. Політвіддав України, К., 1969, стор. 6—7.

дівництві, заходи партії та Радянського уряду щодо зміцнення колгоспного руху. Значна увага також приділена рішенням XVI з'їзду ВКП(б) і XI з'їзду КП(б)У, їх ролі в подальшому розвитку ленінського кооперативного плану, у визначенні конкретних завдань колгоспного будівництва.

В книзі О. М. Крикуненка події того складного часу зображені чітко, виразно й історично правдиво. Проаналізувавши становище, яке склалося на селі взимку 1930 р., автор правильно твердить, що помилки та викривлення, які траплялися в ході революційного перевороту в сільському господарстві були лише епізодом в історії колгоспного руху. Головне ж полягало в тому, що на початку 1930 р. на селі відбулися величезні зрушення в соціально-економічних відносинах, в усьому укладі життя трудового селянства.

В останньому розділі книги йдеться про здійснення суцільної колективізації в республіці (кінець 1930 — початок 1931 рр.). Насамперед, автор показує перші господарські успіхи новостворених колгоспів та їх роль у новому піднесенні колгоспного руху, висвітлює різноманітні форми масово-політичної та організаторської роботи партійних, радянських, колгоспних і громадських організацій серед селянства.

На кінець 1931 р. на Україні було в основному завершено реорганізаційний період у сільському господарстві. В республіці (разом з Молдавською АРСР) нараховувалося 31 239 колгоспів, які об'єднували 69,8% бідняцько-середняцьких господарств і 73,2% орної землі селянського користування.

Перемога соціалістичного ладу на селі створила великі можливості для бурхливого розвитку сільськогосподарського виробництва, підвищення добробуту колгоспного селянства. Але, як цілком слушно відзначає О. М. Крикуненко, ці можливості були не реалізовані не відразу. Колгоспному ладові доводилося переборювати цілий ряд серйозних труднощів і перешкод, породжених об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. І ці труднощі партією та колгоспним селянством були подолані.

Вказуючи на позитивні сторони монографії О. М. Крикуненка, слід також заува-

жити й про деякі її вади. Нам здається, що слід було б ширше розкрити передумови суцільної колективізації сільського господарства, дати критику буржуазної історіографії з цього питання, приділити більше уваги дальшій розробці партією ленінського кооперативного плану в другій половині 20-х років.

Окремі місця книги перевантажені цифровими даними, часом, потребують тлумачення. Так, на стор. 78 говориться, що на 1 травня 1930 р. колгоспи України об'єднували 41,3% селянських господарств республіки. На стор. 103 цього ж розділу повідомляється, що на 1 жовтня 1930 р. «в колгоспах уже об'єднувалося 1447,9 тис. або 27,8% наявних селянських господарств».

Автор мусив би розповісти про вихід з колгоспів деякої частини нестійких середняків після травня 1930 р. На момент відкриття XI з'їзду КП(б)У (5 червня 1930 р.) в колгоспах республіки налічувалося 27,8% бідняцько-середняцьких господарств (див. «ХІІ з'їзд КП(б)У». Харків, 1934, стор. 176). Такий рівень колективізації сільського господарства залишався, в основному, до 1 жовтня 1930 р., коли знову розпочинається різке піднесення колгоспного руху.

В рецензованій праці зустрічаються формулювання, що викликають заперечення. На стор. 136 і 148 автор стверджує, що на кінець 1931 р. на Україні переміг колгоспний лад. З цим погодитись не можна. Відомо, що в зазначений період було в основному (підкреслення наше.—Ред.) завершено колективізацію сільського господарства, на той час 69,8% селянських господарств вступили до колгоспів. Але справа не лише в кількості господарств, які стали на шлях активного господарювання. Слід враховувати і якісний бік справи — революцію в соціально-економічних відносинах, в усьому укладі селянського життя.

В цілому ж монографія О. М. Крикуненка, незважаючи на окремі недоліки, буде корисною при вивченні історії Комуністичної партії України — одного з бойових загонів Комуністичної партії Радянського Союзу.

В. П. Столяренко,

В. Д. Уваров

**НА ЗАЩИТЕ РЕВОЛЮЦИИ.
ИЗ ИСТОРИИ ВСЕУКРАИНСКОЙ
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ
1917—1922 г.г.**

*Сборник документов и материалов.
Политиздат Украины, К., 1971, 392 с.*

За останні роки історична література поглибилася змістовними роботами з історії адзвичайних комісій в районах нашої країни. До них належать як дослідження біо-

графічного характеру (про діячів ЧК)¹, так і з історії самої ЧК². Але досі не поставлено на належний рівень видання документів та матеріалів про організацію та

¹ А. Ф. Хацкевич. Солдат великих боев, Минск, 1965; А. В. Тишков. Первый чекист (Ф. Э. Дзержинский), М., 1968; Чекисты. Сборник документальных рассказов и повестей, Горький, 1968; Н. Зубов. Дзержинский. Биография, М., 1971 та ін.

² П. Г. Софиев. Карающая рука советского народа. К 25-летию ВЧК-ОГПУ-

діяльність ЧК. Значною мірою заповнює цю прогалину рецензований збірник, який містить багато документів про Всеукраїнську Надзвичайну комісію.

Великий інтерес до історії ВУЧК природний: ми маємо змогу не лише якомога більше узнати про бійців «невидимого фронту» — чекістів, але й встановити, яким чином у надзвичайно складній військовій та політичній ситуації, зокрема на Україні, починаючи з 1917 р., проходив процес становлення і зміцнення Радянської влади.

Упорядники збірника вдало розподілили матеріал за хронологічним принципом. На фоні двох основних напрямків збірника (розділи: «Військово-революційні комітети» і «Надзвичайні комісії») розкривається картина боротьби трудящих мас Радянської України за утвердження Радянської влади.

Перші роки існування Радянської влади позначені гострою класовою боротьбою. Терористичним актам, змовам та саботажів різних контрреволюційних організацій необхідно було протиставити гнучкі, по-революційному суворі органи, здатні діяти в надзвичайно складних обставинах воєнного часу. Такими органами були військово-революційні комітети, ревкоми, надзвичайні комісії, слідком і т. п. Військово-революційні комітети (їх створювали при Радах), за висловом В. І. Леніна, стали політичними та військовими центрами, що керували революційним пролетарським і селянським населенням областей, міст і селищ³. І саме на них після перемоги Жовтневої революції Комуністична партія поклала завдання навести революційний порядок в країні.

В збірнику представлено багато документів, які висвітлюють процес організації ВРК в багатьох губернських центрах України (док. 11 та інші). Наведено ряд заміток і вказівок В. І. Леніна, якими новостворені органи керувалися в своїй роботі. Крім того, упорядники зробили вдалий підбір спогадів організаторів і співробітників ВРК та Надзвичайних комісій на Україні (док. 20 та інші).

Доречною є і публікація ряду цінних документів про заходи військово-революційних комітетів щодо налагодження роботи Надзвичайних комісій, наприклад, про створення Всеукраїнським ревкомом наприкінці

грудня 1919 р. Управління Надзвичайними комісіями та особливими відділами республіки (здебільшого — при політвідділах підрозділів). Положення про особливі відділи було затверджено ЦВК РРФСР 6 лютого 1920 р.

На Україні ревкоми створювалися і під час громадянської війни. Вони підпорядковувалися РВР Південного фронту і керувалися в своїй практичній діяльності інструкціями Зафронтбюро, спеціально утвореного при РВР Південного фронту для керівництва партизанським рухом.

Документи збірника дають чітке уявлення і про структуру всієї системи Надзвичайних комісій, починаючи з ВУЧК і до Надзвичайних комісій, створюваних на особливо важливих ділянках народного господарства (транспорт і т. п.), розповідають про функції ЧК в системі радянського апарату. В збірнику відображено один з головних факторів у діяльності Надзвичайних комісій України — їх обов'язкову взаємодію з трудящими масами, які були надійною опорою в боротьбі з контрреволюцією. Через робочі комітети на заводах і фабриках, через комнезами на селі Надзвичайні комісії проводили цілеспрямовану роботу щодо створення загонів народної міліції, народних дружин. Ревкоми, Надзвичайні комісії рішуче знешкоджували диверсантів, провокаторів, шпигунів та інших ворогів Радянської влади, вели боротьбу з спекуляцією. Разом з частинами Червоної Армії вони брали участь у ліквідації бандитських зграй, які складалися з білогвардійців, куркулів і злочинців.

За наведеними документами можна простежити еволюцію Надзвичайних комісій України. Навіть побіжне знайомство з матеріалами показує нерозривну єдність дій і однотипність структури ВРК і Надзвичайних комісій. Власне кажучи, Надзвичайні комісії й виникли з військово-революційних комітетів.

За пропозицією В. І. Леніна на засіданні РНК РРФСР 7 грудня 1917 р. були розглянуті питання про боротьбу з контрреволюцією і прийнято рішення про створення ВЧК, по типу якої створювалися ЧК в республіках.

Надзвичайні комісії України підтримували тісні зв'язки з цивільним населенням (док. 114 та інші), радянськими, партійними та військовими органами (док. 103 та інші). Прикладами їх тісної взаємодії можуть служити спільні засідання Київського губкому КП(б)У та Надзвичайних комісій (док. 65, 69 та інші), а також доповідь голови ВУЧК на Всеукраїнському з'їзді воєнних виконкомів (док. 78).

Матеріали збірника дозволяють проаналізувати також процес відновлення ревкомів і ЧК після вигнання білогвардійців з території України. Привертає увагу Постанова ЦВК і РНК РРФСР про створення Всеукраїнського революційного комітету (док. 123) і ряду губчека (док. 126, 128 та інші). В. І. Ленін так писав про повнова-

НКВД, 1917—1942, М., 1942; його ж. Очерки истории Всероссийской чрезвычайной комиссии, М., 1960; Держжинец (Сборник, посвященный 12-летию годовщины органов и войск ВЧК-ОГПУ), Иваново-Вознесенск, 1929; Е. П. Конохов. На страже завоеваний революции. — В кн. Омская высшая школа милиции СССР, вып. 2, Омск, 1968; И. А. Дорошенко и В. В. Коровин. Полвека служения Родине (к 50-летию советских органов госбезопасности), М., 1957, та ін.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 236.

ження ревкому України: «Поки Україна не визволена повністю від Денікіна, її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський революційний комітет, Всеукраїнський ревком»⁴.

Документи і матеріали збірника розкривають всю ту складну і жорстоку боротьбу, яку довелося вести комуністам України з контрреволюційними партіями (док. 83). Надзвичайні комісії великих міст України (Києва, Харкова, Одеси) розкривали підпільні контрреволюційні організації, знешкоджували ворогів Радянської влади, агентів контрреволюції та буржуазно-націоналістичного уряду України.

Після розгрому білогвардійців Україна ще певний час терпіла від бандитських погромів. На півдні — в Одесі, на півночі — в Полтаві гасали куркульські націоналістичні банди. Необхідно було мобілізувати всі сили на остаточний розгром контрреволюції. За цих умов на Україні (як і в ряді інших районів Росії) створювалися укріплярони. Їх роль у боротьбі з ворогами Радянської влади була величезною.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 265.

* * *

В 1958 р. у Держполітвидаві СРСР вишов цікавий і глибоко пізнавальний збірник документів про діяльність першої форми соціалістичних органів державної безпеки країни Рад — ВЧК. Політвидав України продовжив уже почату справу, випустивши у світ збірку документів про героїчний шлях Всеукраїнської Надзвичайної комісії. У складанні збірника взяли участь історики і чекісти України, які під керівництвом редакційної колегії провели велику дослідницьку роботу по добору і комплектації документів збірника. Перед читачем і дослідником постають яскраві сторінки боротьби українських чекістів проти підливних дій іноземних розвідок, внутрішньої контрреволюції, різних банд, що діяли на території Радянської України у ці роки.

Особливістю збірника є те, що переважна частина документів вперше доводиться до широкого кола читачів і дослідників історії Радянської держави. Матеріали і документи відображають напружену і повну небезпеки боротьбу ВУЧК проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, безсмертні подвиги чекістів в ім'я світлого майбутнього нашої Вітчизни, в ім'я комунізму. Опубліковані документи широко висвітлюють одну з важливіших сторін діяльності Комуністичної партії — організацію захисту соціалістичної держави від численних і різноманітних антирадянських сил. Документи збірника широко висвітлюють основні принципи діяльності соціалістичних органів державної безпеки, які й сьогодні лежать в основі партійного керівництва органами КДБ. Редакційна колегія цілком слушно

Дуже копітку роботу виконали упорядники збірника, розшукуючи матеріали про організаторів і членів ревкомів та Надзвичайних комісій. Збірник ілюстровано портретами борців за Радянську владу на Україні. Перед читачами проходить ціла група представників армії чекістів: керівників ВУЧК — А. С. Бубнова, С. М. Власенка, Я. Б. Гамарника, С. І. Гусева та інших, а також губернських ЧК України — С. І. Покко (Харківська губернія), В. А. Валявка (Катеринославська губернія), М. О. Кручинського (Волинська губернія) та інших.

І оцінкою всієї діяльності ВУЧК протягом 5 років є наказ Держполітуправління СРСР «Про нагородження держполітуправління України почесним Червоним Прапором».

Упорядники збірника П. П. Бачинський, С. В. Котов, О. І. Матушкін, Є. О. Равенко, редактори П. П. Бачинський, П. І. Павлюк, Б. С. Шульженко зуміли подати матеріал у формі, яка доступна і зрозуміла не лише тим, хто спеціально вивчає історію ЧК, а й кожному, хто цікавиться історією своєї Батьківщини.

М. Ф. Бугай

зробила, навівши документи В. І. Леніна з питань діяльності чекістських органів, добору їх кадрів, рішення Політбюро ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, Раднаркому РРФСР і УРСР, які визначали напрям діяльності ВЧК і ВУЧК.

Як свідчать численні документи збірника, жоден визначний політичний акт, жоден важливий організаційний чи оперативний захід не здійснювався органами ЧК республіки без попереднього їх розгляду в ЦК партії і без суворого контролю з боку ЦК КП(б)У, губкомів і повітових парткомів під час проведення їх в життя. Документи збірника яскраво говорять про те, що єдність чекістських органів з трудовим народом, нерозривний їх взаємозв'язок стали невичерпним джерелом сили органів ЧК в боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Таких документів у збірнику більше п'ятдесят. Численні документи і матеріали, вміщені у збірнику, цілком розвіюють буржуазні фальсифікації щодо діяльності чекістських органів України, які вели боротьбу з ворогами Радянської влади під керівництвом і під суворим контролем партії, на основі твердого дотримання революційної законності, виходили у своїй діяльності з наданих їм прав і повноважень.

Цілком слушно зробили упорядники і редакційна колегія, подавши документи збірника за головними напрямками боротьби з контрреволюцією: ліквідація білогвардійщини, розгром націоналістичних організацій, знищення петлюрівців і боротьба проти строкої суміші політичного і кримінального бандітизму — махновщини та

приборкання підривних дій іноземних розвідок. Читач і дослідник знайде тут багато цікавих і вперше опублікованих історичних документів. Цінність збірника полягає і в тому, що боротьба проти контрреволюції дається не в загальному плані, а представлена конкретними людьми — керівниками чекістських органів, рядовими чекістами, червоноармійцями, робітниками і селянами. Вперше в широкому плані представлена діяльність керівників чекістських органів України І. І. Шварца, М. Я. Лаціса, В. М. Манцева, М. Г. Кропив'янского, Ф. Г. Ніколаєнка, М. Латишева, керівників губернських надзвичайних комісій — К. М. Карлсона, О. М. Треполова, С. І. Покко, М. С. Смородінова, П. І. Онихенка, Г. Я. Магона, П. М. Дегтяренка, І. В. Кравченка-Пахомова та багатьох голів повітових ЧК та рядових чекістів.

Добре зробила редакційна колегія, помістивши рідкісні і цікаві фотографії та документи.

Проте збірник не позбавлений ряду недоліків. Неправильно зробили його автори, скопіювавши схему збірника документів «Из истории ВЧК». Це призвело до того, що половина матеріалів розділу «Военно-революционные комитеты в борьбе с контрреволюцией на Украине (1917—1918 годы)» виявилася читачам вже відомою з інших уже надрукованих збірників. До того ж, ряд документів, скажімо, № 9, 10 та інші, не має прямого відношення до висвітлюваної теми. Тимчасом, у розділі немає документів і матеріалів про боротьбу військово-революційних комітетів проти контрреволюції, як про це говорить назва розділу.

Другий і основний розділ «Организация и деятельность Всеукраинской Чрезвычайной комиссии» відкривається декретом Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України від 3 грудня 1918 р. про організацію ВУЧК. Створюється враження, ніби крім військово-революційних комітетів аж до 3 грудня 1918 р. на Україні жодних органів боротьби з контрреволюцією не існувало. Авторам збірника не могло бути невідомим, що до утворення ВУЧК в серпні 1918 р., у так званій «нейтральній зоні» і у звільнених від німців і гетьманців районах було сформовано Чернігівську губчека, якій підпорядковувалися Суразська, Стародубська, Остерська, Мглинська повітові надзвичайні комісії. У збірнику документів «Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 годы)» (Чернігів, 1957) міститься ще ряд подібних документів. До того ж, у радянських військових частинах діяли фронтові і прифронтові ЧК. Отже ще до сформування центрального республіканського державного апарату для боротьби з контрреволюцією створювалися і діяли за прикладом РРФСР місцеві чекістські органи. Першим завданням ВУЧК після її утворення було завдання підпорядкувати собі місцеві чекістські органи.

У збірнику вміщено документи про діяльність у 1919 р. тільки Всеукраїнської, губернських і повітових ЧК. Невідомо, з яких причин складачі не вмістили жодного документа про існування і діяльність в окремих місцях волосних, районних і навіть селищних Надзвичайних комісій. Хоч документів таких досить, наприклад, у Харківському обласному державному архіві (ф. 4872, оп. 1, од. зб. 1—2; ф. 2981, оп. 2, од. зб. 4, арк. 9 тощо).

Редакційна колегія і складачі збірника дали неправильне тлумачення реорганізації чекістського апарату весною 1919 р. Створюється враження, ніби з весни 1919 р. і до початку 1920 р. на Україні існували тільки центральний чекістський апарат і губернські Надзвичайні комісії з двома-трьма повітовими ЧК. Автори не врахували, що через складність військового часу — закат атамана Григор'єва, наступ військ Денікіна і Петлюри, численні банди — декрет Раднаркому про ліквідацію повітових ЧК було реалізувати повністю не вдалося. До того ж, у збірнику не вміщено жодного документу про ліквідацію повітових надзвичайних комісій. Автори випустили з уваги важливий пункт декрету про те, що їх ліквідували лише там, де губвиконком визнавав це за потрібне. Дійсно, ряд повітових ЧК було ліквідовано, ряд реорганізовано в секретні підвідділи виконкомів, але більша їх частина, як засвідчують архівні документи, проіснувала до захоплення території військами Петлюри і Денікіна. (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 99, арк. 2; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 847, арк. 12; од. зб. 18, арк. 117, 118 тощо).

Невідомо з яких причин авторський склад збірника не висвітлює питання створення і початкової діяльності Галицької ЧК у 1920 р.

Не можна обійти мовчанням і те, що помістивши виписку з протоколу засідання Раднаркому про ліквідацію ВУЧК від 16 серпня 1919 р. (стор. 117), автори збірника зробили посилку, у якій помилково і категорично твердять нібито ВУЧК перестала існувати і всі справи передала Київській губчека. Натрапивши на ряд документів, які суперечили цьому, автори зробили приписку: в документах, мовляв, зустрічаються різні назви: ВУЧК, Київська губчека, Київська надзвичайна комісія. Проте на 122 стор. вони ж пишуть, що 25 серпня 1919 р. «Політбюро ЦК КП України вирішило залишити ВУЧК у скороченому складі при штабі укріпленого району». Так для читача і не ясно: ліквідована ВУЧК чи продовжувала діяти, бо твердження протилежні. Численні документи — засідання Ради Робітничо-Селянської Оборони України від 23 серпня 1919 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 4, од. зб. 108, арк. 220) лист голови ВУЧК М. Я. Лаціса до ЦК КП(б)У, документи газети «Комуніст» від 18, 22, 25, 27 серпня свідчать, що ВУЧК не ліквідовувалась і діяла до 30 серпня, коли радянські війська залишили Київ.

Незважаючи на відзначені недоліки, рецензований збірник документів, без сумніву, викличе великий інтерес у радянського читача, дослідників історії. Особливо велике значення він має для працівників

органів державної безпеки, внутрішніх справ, прокуратури і суду. Вони багато візьмуть з невичерпної скарбниці досвіду чекістів для своєї повсякденної практичної роботи.

В. Д. Голіченко

В. А. ДЯДИЧЕНКО.
НАРИСИ З ІСТОРІЇ СРСР
(ЕПОХА ФЕОДАЛІЗМУ),
вид-во «Радянська школа»,
К., 1971, 240 с.

Немає необхідності доводити величезну роль, що її відіграє історія серед шкільних предметів у формуванні комуністичного світогляду. До історичних дисциплін особливо стосуються вказівки XXIV з'їзду КПРС про те, що вся справа освіти й виховання молоді повинна служити формуванню в нових поколінь комуністичних переконань і моралі, безмежній відданості соціалістичній Батьківщині. Ці завдання потребують постійного піднесення ідейно-теоретичного рівня викладання історії в школі. Саме з цією метою видавництво «Радянська школа» друкує серію книг «Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства», яку становлять посібники дуже потрібні й корисні для вчителя-історика.

Рецензована книга В. А. Дядиченка буде, безсумнівно, добрим помічником українського вчителівства. З неї викладач може почерпнути матеріал для всіх різноманітних видів своєї повсякденної роботи в школі — викладання нового матеріалу, доповнення його під час повторення та закріплення, організації занять шкільного історичного гуртка, проведення тематичних вечорів. Таке призначення книги потребувало від автора й певного чіткого підбору матеріалу.

Якщо звернутися до різних видань підручників з історії СРСР для вузів, монографій, наукових статей, численної науково-популярної літератури, то нерідко можна виявити розходження навіть у датах, історико-географічній термінології, не кажучи вже про підбір фактичного матеріалу, його розташування тощо. Тимчасом

завданням викладання історії є передача учням найточніших і показових даних. Відповідний відбір матеріалу і зробив автор даного посібника, використавши найавторитетнішу колективну працю з історії нашої Батьківщини — багатотомну «Історію СРСР з найдавніших часів до наших днів», енциклопедичні та інші видання. Слід зазначити, що в повсякденній роботі широким колам вчителів важко безпосередньо звертатись до великих за обсягом наукових праць. Тому «Нариси з історії СРСР», подібні рецензованим, життєво необхідні й корисні школі.

Вельми обмежений обсяг книги не дав змоги В. А. Дядиченку досить докладно розглянути деякі важливі питання теми. Це, насамперед, стосується історії інших (крім російського та українського) народів нашої країни, а також висвітлення селянської війни під керівництвом О. Пугачова, розвитку суспільно-політичної думки в першій половині XIX ст.

Шкода, що книга не має бібліографічного, іменного, географічного покажчиків, навіть підрядкових посилань на використану літературу (за винятком творів класиків марксизму-ленінізму), що утруднить, в разі необхідності, пошук того, чи іншого матеріалу. Не зайвими були б для вчителя-історика короткі історіографічні довідки, що показували б рівень вивченості найважливіших питань історії СРСР.

Структура книги В. А. Дядиченка не викликає заперечень, вона повністю відповідає існуючій шкільній програмі з історії СРСР для VII—VIII класів. «Нариси» Дядиченка написані в цілому на високому науково-теоретичному рівні, дуже жваво, читаються з великим інтересом і, безсумнівно, заслуговують на високу оцінку.

В. І. Астахов

РАДЯНСЬКІ ВИДАННЯ
ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ
З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(1917—1968)

Бібліографічний покажчик.

Упорядники: Л. М. Гудзенко, М. Ф. Дмитрієнко, Т. М. Шелюх. Відп. ред. член-кор.
АН УРСР І. О. Гуржій, К., 1970, 119 с.

Історія українського народу пишеться на основі документальних джерел, опублікованих і неопублікованих, які зберігаються в державних та партійних архівах Української РСР.

За радянського часу багато цінних історичних даних з різних питань історії України та КП(б)У надруковано в численних публікаціях — збірниках документів та добірках, вміщених у журналах і газетах, а також в додатках до монографій, брошур тощо.

Питаннями історії, виданням документів з історії, теоретичними узагальненнями всіх досягнень у виданні джерел, розробкою правил і визначенням методів видання, прогнозуванням перспектив розвитку проблемних тем з історії займається одна з важливих допоміжних дисциплін — археографія.

Рецензований бібліографічний покажчик розв'язує важливе завдання — в ньому

вперше висвітлюється значна частина документальних матеріалів з історії України, виданих археографічними установами протягом 1917—1968 рр. Упорядники виконали копітку роботу, сконцентрувавши в 7 розділах показника багатющі скарби документальних матеріалів з історії українського народу. Показчик відкривається передмовою кандидата історичних наук М. Ф. Дмитрієнко, в якій авторка дає глибокий аналіз становлення української радянської археографії, коротко характеризує роль і значення дорадянських археографічних установ України, які зробили вагомий внесок у справу публікації документів про епохи феодалізму та капіталізму.

Значну увагу звернено на висвітлення діяльності Укріспарту та місцевих іспартів, Археографічної комісії ВАН, Археографічної комісії ЦАУ УРСР, відділу археографії Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КП України та ін., яким належить значний доробок у виданні історичних джерел з різних проблем. Авторка зазначила, що історико-партійні та історико-архівні журнали опублікували на своїх сторінках велику кількість історичних документів.

Коротко показано, як розроблялися правила видання історичних документів на Україні, написаних старою українською мовою та джерел, що належать до сучасної доби.

Безумовно, перед авторкою стояли складні завдання. І це може бути виправданням деяких суттєвих хиб у висвітленні самої історії археографічних установ України та виробленні правил, методів і прийомів видання історичних документів. Зовсім не згадано про те, що перші публікації історичних джерел з історії України були здійснені в Росії — Петербурзькою археографічною комісією (М. Костомаров) і Товариством історії та старожитностей при Московському університеті (визначний український і російський історик, філолог О. М. Бодянский). Це — ще одне яскраве свідчення великої дружби наших народів, братньої допомоги з боку передових людей Росії в страшні часи гоніння та утисків української мови, літератури, історії та культури.

Нічого не сказано й про публікацію документів з історії України в історичних журналах СРСР: «Каторга и ссылка», «Красный архив», «Пролетарская революция», «Исторический журнал», «История пролетариата в СССР» та ін.

Не завадило б ґрунтовно розповісти про відомих українських археографів, які брали участь у створенні монументальних збірників і розробці теоретичних питань з історії археографії та археографічної практики.

Сам принцип побудови показника — поділ на 7 розділів — не викликає особливого заперечення. Всі виявлені публікації з історії України за 1917—1968 рр. упорядники розподілили за такими розділами: 1 — Україна дожовтневого періоду; 2 — Компартія України; 3 — Великий Жовтень

і громадянська війна; 4 — соцбудівництво на Україні; 5 — Західна Україна; 6 — Вітчизняна війна (1941—1945 рр.); 7 — післявоєнний період. В кожному розділі матеріал подано за хронологічними датами виходу тієї чи іншої публікації документів в такій послідовності: спочатку — збірники, а потім — добірки документів, надруковані в журналах «Летопись революции», «Україна», «Радянський архів», «Архів Радянської України», «Український історичний журнал», «Архіви України» та ін.

Значно виграв би читач-дослідник, якби упорядники пронумерували всі позиції — публікації в показчику. Прикро, що не вжито зручних загальноприйнятих скорочень назв журналів («АРУ», «ЛР», «РА» тощо).

На превеликий жаль, складачі пропустили багато збірників документів та добірок¹.

¹ Див. «Бою за Крым». Сб. ст. и док., С., 1925, 256 с.; Сборник приказов и циркуляров ПУ УВО; 13 з'їзд ЛКСМУ, Історія ЛКСМУ в резолюціях та постановках з'їздів, Х., 1927, 239 с.; Комсомол у громадянській війні на Україні, К., 1929; Растрел Советского правительства Крымской республики Тавриды, С., 1933; Німецько-австрійська інтервенція на Україні, Х., т. I, 1933; Ленинский Комсомол Украины в цифрах, Х., 1926, 84 с., Х., 1927; Бою за Крым. Сб. ст. и док., С., 1945, 25 с.; Перекоп, М.—Л., 1941; М. В. Фрунзе на фронтах гражданской войны; Освобождение Крыма от англо-французских интервенгов (1918—1919), С., 1940, 176 с.; Революційні відозви до українського народу, К., 1920; 1905 рік на Поділлі, ч. 2, 1925; Красные веки, Сб. восп. и м-ов, Е., 1925; 1905 год на Конотопщине, К., 1925; Декабристы на Україні, т. I—II, К., 1928—1930; Слово о полку Игореве, К., 1926 под ред. В. Н. Перетца, М., 1920; 1905 р. в Києві та Київщині, К., 1925; Революційні події на Юзівщині 1905 р., Ю., 1926; Т. Г. Шевченко, ч. I, К., 1928; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та укр. права 17—18 вв., К., 1927; Листування Ів. Франка з М. Драгомановим. М-ли по культурі та громадській історії Західної України; Українські грамоти 14—15 вв.—Пам'ятки мови та письменства давньої України, т. I, К.; 1905 г. на Украине, Х., 1926; 1905 р. на Сумщині. Зб., С., 1926; Киево-Печерский патерик — Пам'ятки мови та письменства давньої України, т. 14, К., 1931; Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр. Матеріали української культури в Галичині та її зв'язки з Україною, т. I, 1931; Слово о полку Игореве, М., 1938; Руська правда, под ред. С. В. Юшкова, К., 1935; М. Коцюбинський і Західна Україна, Зб. № 2, 1940; Історія Краматорського заводу, Х., 1938; Завод ім. Дзержинського 1885—1930, Х., 1939; Історія фабрик и заводів. Старая Юзовка (1869—1905), Х., 1937; КП(б)У в цифрах, Х., 1925, 176 с.; Склад і ріст КП(б)У в 1931 р. Х., 1932, 62, с. та ін.

Зовсім не названі збірки, опубліковані в Україні, про вищі органи Рад, ЛКСМУ, профспілок України та їх місцеві організації.

Слід було розкрити псевдоніми археографів, вказати сторінки журналів, на яких опубліковано документи.

На жаль, трапляються деякі вади і в стилі (стор. 2, 4, 6, 3 абз.— «Молода наука»); стор. 7 — потрібно «Істмол», а не «Комсомол»; стор. 12 абзац 2, стор. 15 абзац 1 і 3 — «академічні (?)» археографи; стор. 17, абзац 3 — істпартівських інститу-

тів» (потрібно — інституцій), 4 абзац — замість «докладних правил» — «єдиних»; стор. 18, абзаци 1 і 3 тощо. На стор. 12 і 13 названо різні дати створення Археографічної комісії ЦАУ УРСР: 1929 і 1930 рр. Відомо, що ця установа була відкрита 29 листопада 1929 р.

Незважаючи на вказані хиби, покажчик допоможе історикам-археографам та дослідникам користуватися опублікованими скарбами багатющих документальних джерел з різних проблем історії українського народу.

Б. С. Ватуля

А. П. ПРОНШТЕЙН. МЕТОДИКА ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ,

Издательство Ростовского университета,
1971, 467 с.

Важко переоцінити значення правильного читання історичного джерела, наукової критики його тексту, інтерпретації (джерелознавства), з'ясування його класової сутності й місця серед інших джерел. Це й пояснює велику увагу, що її останнім часом приділяють питанням методології та методики історичного дослідження. Це знаходить свій вияв у ряді опублікованих праць з теорії та методики джерелознавчого дослідження¹.

Втім, проблема створення методики історичного дослідження, необхідність якого так наполегливо підкреслював у своїй останній праці відомий радянський історик М. Л. Рубінштейн², розроблена в нашій літературі ще недостатньо. Ось чому слід вітати видану в 1971 р. рецензовану працю професора О. П. Пронштейна, яка є науковим узагальненням і далішим розвитком багаторічних досліджень й досвіду практичної роботи.

У монографії на високому методологічному й методичному рівні струнко викладені насущні питання історичного дослідження

феодалного періоду вітчизняної історії (до кінця XVIII ст.). При цьому автор виходить з правильного положення, що кожному історичному етапу властива спеціальна розроблена методика його вивчення.

О. П. Пронштейн обмежує свої завдання тією частиною методики історичного дослідження, яку звичайно звуть методикою історіографічного дослідження, що є фундаментом будь-якої наукової праці. На протязі всієї своєї праці автор розкриває нерозривний зв'язок між марксистсько-ленінською методологією та методикою вивчення джерела, наполегливо підкреслюючи визначальну роль методології.

На конкретному аналізі досягнень радянського джерелознавства показуються переваги марксистсько-ленінського аналізу над класово обмеженими методами дворянсько-буржуазної науки, заснованої на ідеалістичних позиціях. Водночас у книзі не заперечується необхідність критичного використання досягнень буржуазного джерелознавства (В. Й. Ключевський, О. О. Шахматов та ін.), для якого характерним є вивчення джерел у відриві від їх класового змісту та ідейної спрямованості. У своїх висновках автор рецензованої книги спирається на важливе ленінське положення про партійність як неодмінну складову частину матеріалістичного світогляду.

Книга О. П. Пронштейна складається з вступу, 11 розділів і заключення. У вступі викладені принципи й завдання методики історичного дослідження. У перших двох розділах містяться загальна характеристика джерел, при чому особливо виділяються письмові джерела. Вони є предметом спеціального дослідження в даній праці.

Аналізуючи письмові джерела феодальної епохи, автор вважає за доцільне виділити з загального числа видів і груп чотири види джерел, що мають найбільше значення для розробки досліджуваного періоду. Виходячи з цієї класифікації, автор досліджує такі види письмових джерел: 1) акти, грамоти та інші офіційні документи; 2) законодавчі документи; 3) матеріали поточного діловодства установ та приватне листування; 4) оповідні джерела.

У книзі розглядається зміст кожного ви-

¹ В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К., 1961; його ж. Теория и методика источниковедения истории СССР, К., 1968; його ж. Источниковедение истории СССР. Период империализма, М., 1962; М. И. Черноморский. Источниковедение истории СССР. Советский период, М., 1961; М. А. Варшавчик. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС, М., 1966; Источниковедение истории СССР XIX — начала XX вв. М., 1970; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, М., 1969; П. П. Крип'якевич. Нарис методики історичних досліджень. — «УІЖ», 1967, №№ 2—4, 7—8, 10.

² Н. Л. Рубинштейн. О путях исторического исследования. — «История СССР», 1962, № 6, стор. 110—112.

ду письмових документів в їх історичному розвитку, розкриваються особливості й групи кожного виду, їх значення для вивчення закономірностей історичного процесу.

Розглядаючи цю класифікацію письмових джерел, слід докладніше зупинитися на четвертій групі — оповідних джерелах, до яких, як пише автор, відносяться літописи й хронографи, історичні повісті, думи та інші історичні праці, написані по живих слідах подій, мемуари, полемічна література, географічні описи, статистико-економічні праці, художня література, періодична преса тощо. В цьому розділі докладно розглядаються різноманітні форми оповідних джерел, їх специфіка та значення для історичного дослідження. Однак автор занадто мало уваги приділяє такій своєрідній формі оповідних джерел, як періодична преса, що з'явилася в Росії на початку XVIII ст. (їй у книзі приділяється близько однієї сторінки). При цьому, не використовуючи першоджерела, автор дає лише загальне посилання на одну працю³. Немає жодної згадки про передрук першодрукованої газети «Ведомости» (див. «Ведомости» времени Петра Великого, вып. I, М., 1903; вып. II, М., 1906, де передруковані «Ведомости» за 1703—1719 рр.). Слід зазначити, що у «Ведомостях» (петровських) є багато матеріалів про Росію та Україну першої чверті XVIII ст.

Говорячи про оповідні джерела XVII ст., слід було б відзначити наявність у ЦДАДА (ф. 155) рукописних «Ведомостей» XVII ст. («Курантов»), що є попередниками петровських «Ведомостей». У них також міститься чимало матеріалів з історії Росії та України другої половини XVII ст., що також як і пізніші матеріали друкованих «Ведомостей» XVIII ст. потребують вивчення у порівнянні з джерелами XVII і XVIII ст. Відповідні методи вивчення періодичної преси як історичного джерела докладно проаналізовані в нещодавно надрукованому посібнику проф. С. С. Дмитрієвим⁴.

Всім розділів становлять основний зміст рецензованої праці. Вони присвячені методиці вивчення та з'ясування змісту джерела, що дійшло до нас в одному списку; відновленню оригіналу за текстами, які збереглися в кількох видах; тлумаченню історичних джерел, встановленню часу, місця, автора та умов їх виникнення; виявленню підробок та методам їх критичного аналізу; з'ясуванню наукової значимості інформації,

що міститься у законодавстві, актовому матеріалі та оповідних джерелах.

У дуже цікавому розділі, присвяченому з'ясуванню та методам критичного аналізу підробок, наводиться чимало прикладів підробок історичних документів. Бажаю було б у цьому розділі серед названих праць згадати також і книги П. Н. Беркова та Ю. Масанова⁵.

При розгляді питання про методи вивчення актового матеріалу та наукової цінності інформації, що міститься в них, варто було б вказати на «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», що мають велике значення для вивчення історії України⁶.

Заключна частина книги присвячена питанням виявлення (евристички) джерел, короткому огляду джерел і показчиків на них, а також характеристики найважливіших архівних зібрань і методів пошуку архівного матеріалу. І хоч цей розділ, як вказує автор, має довідковий характер, він дуже корисний і потрібний, немов би вводить початкуючого науковця в лабораторію історичного дослідження, якому присвячена книга.

Матеріали останнього розділу, що містять ряд цінних рекомендацій з методики історичного дослідження, все ж недосить висвітлюють послідовні етапи процесу наукової роботи над історичною темою. Автору слід було б більше використати літературу з цього питання, особливо статті, опубліковані в журналі «Вопросы истории» в розділі «Творчий досвід радянських істориків».

Книга О. П. Пронштейна в цілому дає міцний науковий фундамент для роботи над науковим дослідженням. Вона має докладний науковий апарат, показчики — іменний та історичних джерел. Ця праця, присвячена студентам-історикам, повинна стати настільною книгою не лише для студентів, але й для кожного історика-дослідника. На жаль, книга видана незначним тиражем (1900 примірників) і навряд чи дійде до широкого кола читачів. Її варто було б перевидати більшим тиражем з урахуванням обговорення цієї праці на сторінках преси та в колективах істориків.

С. Я. Марлінський

³ А. В. Западов. Русская журналистика XVIII в., М., 1964.

⁴ Источниковедение истории СССР XIX—XX ст., М., 1970, стор. 248—268.

⁵ П. Н. Берков. О людях и книгах, М., 1965; Ю. Масанов. В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок, М., 1963.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I—II, Спб., К., 1863—1864.

Хроніка та інформація

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ НА ТЕМУ: «В. І. ЛЕНІН І РОЗРОБКА ПРОБЛЕМИ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ Й СЕЛЯНСТВА»

Ідеєю союзу робітничого класу й селянства пронизане все ленінське вчення про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату. В єдності цих двох класів В. І. Ленін вбачав величезну силу, спроможну подолати шалений опір реакційних сил відживаючого суспільства. Об'єднання робітників і селян було історичною необхідністю.

XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України підкреслили величезне значення союзу робітничого класу й селянства в період розгорнутого будівництва комунізму. Ось чому великий інтерес громадськості Одеси та інших наукових центрів України викликала організована історичним факультетом та кафедрою історії КПРС Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова республіканська наукова конференція на тему «В. І. Ленін і розробка проблеми союзу робітничого класу й селянства». На конференцію були запрошені вчені Москви, Києва, Херсона та інших міст країни.

Конференцію відкрив ректор Одеського університету, доктор хімічних наук, професор О. В. Богатський. З ґрунтовним, цікаво побудованим повідомленням «Ленінські принципи історико-партійного дослідження союзу робітничого класу й селянства» виступив кандидат історичних наук О. Т. Альошкін. Які ленінські методичні принципи розгляду цієї проблеми? Як В. І. Ленін застосовував їх при розробці конкретної теми? При дослідженні цих питань промовець висвітлював нові аспекти, зробив детальні висновки.

Міжнародному значенню досвіду КПРС у зміцненні союзу робітничого класу й селянства присвятив свій виступ доктор історичних наук, професор І. В. Ганевич.

Ділова, творча дискусія розгорнулася в секціях з проблем «Союз робітничого класу й селянства в боротьбі за соціалістичну революцію та зміцнення Радянської влади». «Союз робітничого класу й селянства в період соціалістичного й комуністичного будівництва». Учасники конференції з інтересом заслухали повідомлення П. І. Вороб'я «Проблема союзу робітничого класу й селянства і розвиток національно-визвольного руху на Україні», С. О. Лисаковської — «Вчення В. І. Леніна про союзників пролетаріату і критика анархо-радикалістських теорій», І. І. Василевського та В. Т. Коло-

мийчука — «Комуністична партія України — організатор технічного переозброєння на селі в роки довоєнних п'ятирічок», І. Г. Леонова — «Закономірності й особливості соціалістичного перетворення сільського господарства в країнах народної демократії» та ін. Вчені обмінялися думками, а з багатьох аспектів проблеми вступали в принципову дискусію.

Які ж питання викликали найбільший інтерес учасників конференції? Це — наукова періодизація союзу робітничого класу й селянства на півдні України; основні етапи його розвитку; роль революційного студентства, як резерву пролетаріату та ін. Ділові пропозиції внесли професори С. А. Вольський та Н. М. Якупов, доцент З. Я. Березняк та інші.

Цікавим був виступ голови наукової студентської організації історичного факультету І. Серова, який говорив про активну участь студентів у розробці досліджуваної проблеми.

Всього на пленарних засіданнях й секціях було зроблено 18 доповідей і повідомлень.

На підсумковому засіданні було проаналізовано роботу секцій. З доповіддю «Деякі підсумки й перспективи вивчення проблеми союзу робітничого класу й селянства на півдні України» виступив професор М. Ю. Раковський. Він підкреслив, що це не просто локальна проблема — йдеться про розкриття загальних закономірностей і конкретно-історичних особливостей розвитку революційних подій на півдні України, який був важливим плацдармом в боротьбі за перемогу влади Рад. Фальсифікатори історії всіляко намагаються, наприклад, зобразити південь України тільки як центр контрреволюційних сил. Науковий аналіз архівних матеріалів, повідомлений на конференції, переконує в тому, що на півдні України в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади консолидувалися й зріли сили революції на основі міцного союзу робітничого класу й селянства.

На конференції розроблено й прийнято ряд практичних рекомендацій, визнано за необхідне приділяти більше уваги дослідженню сучасного етапу зміцнення союзу робітничого класу й селянства, піднятися до широких теоретичних узагальнень.

Доповіді і повідомлення систематизовані

й узагальнені. Найближчим часом кращі виступи та статті з досліджуваної проблеми будуть видані окремою збіркою.

Для глибшого вивчення проблеми рекомендовано об'єднати зусилля кафедр суспільних наук усіх вищих навчальних закладів півдня України та інших наукових цент-

рів республіки, залучити до цієї роботи партійних працівників, членів студентських наукових гуртків, видати колективну монографію, провести ряд наукових сесій і конференцій.

*І. К. Калмакан,
С. Л. Шпитальник*

ДРУГИЙ З'ЇЗД УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

У жовтні 1971 р. в м. Києві проходив Другий з'їзд Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури. Шестимільйонна армія шанувальників і охоронців народних скарбів прислала своїх делегатів на цей форум. В роботі з'їзду брало участь 580 делегатів і гості з одинадцяти союзних республік. Із звітною доповіддю виступив голова правління Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько, який підкреслив, що Товариство стало справді масовою науково-творчою організацією. Його організації зайняли гідне місце в системі ідеологічної роботи серед трудящих.

На з'їзді відзначалося, що за звітний період проведено певну науково-дослідну роботу. Здійснено, зокрема, розробку комплексних тем, присвячених певним періодам розвитку української культури, наукову реставрацію та консервацію пам'яток мистецтва, паспортизацію і каталогізацію пам'ятників, видано чимало методичної літератури, проведено методичні семінари, наради та конференції, опубліковано важливі архівні матеріали. Особливо активізувалася наукова діяльність Товариства в період підготовки та проведення 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Організації Товариства чимало зробили для дослідження історичних подій і місць на Україні, пов'язаних з ім'ям Ілліча і діяльністю його соратників. У містах і селах республіки встановлено меморіальні дошки і пам'ятні знаки, відкрито музеї, присвячені життю і творчості В. І. Леніна.

Вся ця робота проводилася в тісному контакті з інститутами Академії наук УРСР, вищими учбовими закладами, працівниками історичних, краєзнавчих та художніх музеїв, науково-методичними радами Міністерства культури УРСР та Держбуду УРСР.

Велику увагу приділяли організації Товариства вивченню історичних подій, пов'язаних з героїчним минулим українського народу, його боротьбою за своє соціальне і національне визволення, за віковичну дружбу з братнім російським та іншими народами Радянського Союзу. Розроблено заходи щодо увічнення прогресивної ролі запорізького козацтва в історії України, без-

смертного подвигу радянського народу в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн.

Нині на Україні налічується майже 34 тис. пам'яток історії та культури. Всі вони оберігаються державою, зокрема кургани скіфів, залишки античних міст, Софія Київська, споруди колишньої Києво-Печерської лаври, пам'ятники Чернігівського валу та Болдиної гори, стародавні споруди Львова, Переяслава-Хмельницького, Володимира-Волинського, Новгород-Сіверського, Кам'янка-Подільського, дерев'яна архітектура Карпат, безцінні перлини української архітектури, пам'ятки, що розповідають про історію Запорізької Січі.

Шанувальники історико-мистецьких надбань любовно оберігають і пропагують пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з революційною боротьбою трудящих, Великим Жовтнем, громадянською війною, соціалістичним будівництвом, героїчними подвигами в роки Великої Вітчизняної війни. Побиті кулями стіни героїчного «Арсеналу», червонозоряні обеліски на братських могилах радянських воїнів, партизанів і підпільників, пам'ятники віковичної дружби українського народу з російським та іншими народами багатонаціональної радянської Вітчизни — все це свято оберігається членами Товариства.

За останні роки в республіці створено меморіальні комплекси в Краснодарі й на Савур-могілі, «Легендарна тачанка» під Каховкою, монументи слави Радянської Армії у Львові, на ознаменування переможної Корсунь-Шевченківської битви на Черкащині, пам'ятники вічної слави в багатьох містах і селах. З особливою любов'ю і шаною увічнено в бронзі й граніті образ вождя і вчителя трудящих В. І. Леніна, а також видатних діячів Комуністичної партії та Радянської держави, героїв революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, відомих вчених, письменників, діячів мистецтва.

Всі пам'ятки історії та культури становлять величезну матеріальну і духовну спадщину, корені якої сягають вглиб віків. Вона є нашим національним надбанням, і ми, сучасники, відповідаємо за неї перед історією. Ця народна святиня допомагає нам глибше пізнати минуле, без чого неможли-

во ні зрозуміти, ні оцінити по-справжньому всю велич сучасного.

Багато уваги на з'їзді було приділено пропаганді та популяризації історико-мистецьких надбань. Кожний пам'ятник — це засіб ідеологічної роботи, естетичного, емоційного та художнього впливу на людину. Головне завдання у цій важливій сфері культурного будівництва полягає в тому, щоб ще ширше активізувати пропаганду ленінських ідей збереження історико-культурної спадщини, поширювати серед населення знання про пам'ятки культури, активно освоювати духовні надбання, які служать дійовим засобом виховання радянського патріотизму, вірності ідеям комунізму.

Відзначалося також, що організації Товариства використовують різноманітні форми поширення наукових знань про пам'ятки історії та культури. Влаштовуються лекції для трудящих, народні університети охорони й популяризації пам'яток культури, в кожному третьому районі республіки працюють кінолекторії товариства. Розроблено багато екскурсійних маршрутів. Організація туристських центрів там, де найбільше зосереджено цікавих об'єктів, сприяє залученню до культурної діяльності найширших кіл трудящих.

Протягом останніх років в республіці народилося багато нових форм роботи, зокрема організовано шефство підприємств, колгоспів, радгоспів, шкіл над пам'ятниками воїнам, партизанам і підпільникам. Біла обелісків приймають молодь у комсомол, проводяться піонерські лінійки, призовники дають клятву. Усе це має неоціненне значення для патріотичного виховання трудящих, особливо молоді і юнацтва.

В доповіді також відзначалося, що члени товариства — ентузіасти, шанувальники пам'яток історії та культури — робітники і колгоспники, вчені і митці, ветерани війни, новатори праці, студентська й учнівська молодь, керівники підприємств і організацій — повсякденно вирішують важливі питання, пов'язані з підготовкою до славної дати — 50-річчя утворення СРСР. Але попереду ще чимало нових завдань: дослідницькі виявлення, вивчення пам'яток історії та культури, їх облік і паспортизація, складення каталогів по областях. Все це створить можливості протягом 1972—1975 рр. видати тритомний анотований каталог «Пам'ятники Української РСР». Цей довідник — перший крок до здійснення багатотомного енциклопедичного «Зводу пам'ятників народів СРСР».

З доповіддю про роботу ревізійної комісії Товариства виступив її голова, член-кореспондент АН УРСР Б. М. Бабій.

В обговоренні доповідей взяли участь: вічі Герой Радянського Союзу, міністр соціального забезпечення Української РСР Л. Ф. Федоров; доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки Української РСР, завідувач кафедри електрифікації гірничих робіт Дніпропет-

ровського гірничого інституту, голова правління Дніпропетровської обласної організації Товариства С. А. Волотковський; академік АН УРСР, директор Інституту історії АН УРСР, член Республіканського правління Товариства А. Д. Скаба; заступник міністра культури Української РСР І. Т. Буланій; Герой Соціалістичної Праці, директор ордена Жовтневої революції шахти «5-біс Трудівська» м. Донецька В. А. Антипов; директор Державного історичного музею Української РСР, голова правління Київської обласної організації Товариства І. О. Дудник; лауреат Державної премії Української РСР ім. Т. Г. Шевченка, народна художниця із с. Шешори Косівського району Івано-Франківської області Г. В. Василяшук; Герой Соціалістичної Праці, сталевар Харківського тракторного заводу, член бюро первинної організації Товариства ХТЗ Ф. С. Амелін; доктор історичних наук, професор, голова правління Київської міської організації Товариства В. І. Стрельський; Герой Радянського Союзу, генерал-майор, перший заступник начальника Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу М. І. Дружинін; директор Миколаївської середньої школи № 12, член секції пам'ятників революційної, бойової і трудової слави правління Миколаївської обласної організації Товариства М. О. Калюгіна; секретар ЦК ЛКСМУ, голова бюро секції по роботі серед дітей та молоді Республіканського правління Товариства Г. Д. Максименко; член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР, член Республіканського правління Товариства Ф. П. Шевченко; Герой Радянського Союзу, письменник, член секції военно-історичних пам'ятників Республіканського правління Товариства В. Ю. Бондаренко та інші.

Про роботу мандатної комісії на з'їзді доповів кандидат філософських наук, доцент, декан філологічного факультету Херсонського педагогічного інституту ім. Н. К. Крупської, голова правління Херсонської обласної організації Товариства Є. П. Поліщук.

Про розглянуті комісією з'їзду зміни і доповнення до Статуту Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури доповів заступник голови Республіканського правління Товариства Я. П. Петрусенко.

З привітаннями з'їзду виступили гості, керівники делегацій від Товариств охорони пам'ятників з братніх республік: В. М. Іванов (РРФСР), Ф. В. Борисевич (БРСР), А. Ш. Шамуратов (Уз. РСР), О. В. Санєблідзе (Груз. РСР), А. А. Саїдов (Аз. РСР), І. І. Глямжа (Лит. РСР), Г. Д. Ремєнко (МРСР), Я. Я. Ритс (Лат. РСР), К. К. Кадиров (Тадж. РСР), І. Б. Елларіан (Вірм. РСР), А. К. Каррієв (Туркм. РСР) та інші.

За дорученням учасників з'їзду група делегатів поклала живі квіти до пам'ятника

В. І. Леніну та до могили Невідомого солдата. Делегатів з'їзду вітала перша гвардійська бригада червоних слідопитів м. Києва.

Делегати II-го з'їзду з великим піднесенням надіслали вітальні листи ЦК КПРС та ЦК КП України.

На звітну доповідь прийнято резолюцію II-го з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, затверджено Постанову про часткові зміни в Статуті Товариства.

На з'їзді обрано керівні органи Товариства — правління Товариства та ревізійну комісію.

На організаційному пленумі Головою правління Товариства обрано заступника Голови Ради Міністрів УРСР, доктора історичних наук П. Т. Тронька.

В роботі з'їзду взяв участь кандидат у члени Політбюро, секретар ЦК КП України Ф. Д. Овчаренко.

В. М. Солонинко

НАРАДА-СЕМІНАР ПРАЦІВНИКІВ ПАРТІЙНИХ АРХІВІВ ОБКОМІВ КП УКРАЇНИ

14—15 грудня 1971 р. в Інституті історії партії ЦК КП України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася нарада-семинар завідуючих, наукових співробітників, хранителів фондів та інструкторів партійних архівів обкомів КП України. Її відкрив директор Інституту історії партії ЦК КП України доктор філософських наук професор І. Д. Назаренко, який охарактеризував досягнення Інституту в розробці різних проблем історико-партійної науки на Україні. Він, зокрема, зазначив, що тільки за останні роки випущено ряд фундаментальних праць з історії Комуністичної партії України: 3-томні монографії «Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.)», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.)», «Нариси історії Комуністичної партії України» (3 видання), «Нариси історії комсомолу України». Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, дирекція Інституту склала п'ятирічний план, в якому передбачено розробку важливих питань історико-партійної науки. В здійсненні цих відповідальних завдань важливу роль покликані відіграти працівники партійних архівів, у розпорядженні яких знаходиться велика джерельна база. Тому їм слід глибше і всебічніше розкривати зміст документів, продовжувати розробку історії місцевих партійних організацій, усунути ряд недоліків при публікуванні архівних матеріалів.

З доповіддю «Підсумки роботи партійних архівів республіки в 1966—1970 рр. та їх завдання в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС» виступив заступник директора Інституту кандидат історичних наук П. І. Павлюк. Він підкреслив, що, керуючись рішеннями XXIII з'їзду партії і постановами ЦК КПРС, працівники партійних архівів республіки за роки минулої п'ятирічки провели велику різнобічну роботу. Важливу роль у цьому відіграла підготовка до святкування 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Ширше використовувалися документальні

матеріали в пропагандистській та агітаційно-масовій діяльності партійних організацій. Було підготовлено і видано 21 збірник документів і матеріалів, 10 статей, 6—спогадів, 7 брошур, 9 монографій, 2 хроніки і 1 фотоальбом. Крім того, велика увага приділялася написанню нарисів історії обласних партійних організацій. В 1966—1970 рр. вийшли з друку нариси історії Волинської, Закарпатської (1 том), Запорізької, Київської, Миколаївської, Полтавської, Харківської і Чернігівської обласних партійних організацій. На високому організаційному і науковому рівні вирішувалися питання комплектування партархівів документами і забезпечення їх збереження. Будувалися нові приміщення для партійних архівів. У новому приміщенні розмістився Київський партархів, будуються і проектується ще 13 споруд для архівів. У новій п'ятирічці передбачається розширення тематики наукових досліджень і публікацій з історії КПРС та історії місцевих партійних і комсомольських організацій, удосконалення науково-довідкового апарату, збереження документів шляхом проведення реставраційно-палітурних робіт, відновлення згасаючого тексту.

Завідуючий партійним архівом Донецького обкому партії О. В. Грушко в доповіді «Проведення реставраційно-палітурних робіт» висловив ряд пропозицій щодо узагальнення досвіду проведення реставраційних робіт, забезпечення архівів технічними засобами для оснащення реставраційних майстерень і фотолабораторій, підвищення кваліфікації працівників.

Широке й ефективне використання архівних документів для наукових і пропагандистських цілей неможливе без досконалої системи науково-довідкового апарату. Певний досвід розробки тематичної картотеки, яка стала базою для складання систематичного каталога, набув Львівський партархів. Завідуючий цим архівом М. П. Тесленко запропонував скликати спеціальний семінар з даного питання.

В роботі наради взяла участь заступник завідуючого ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС

В. П. Ніколаєва. Вона розповіла про діяльність ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, накреслила конкретні шляхи й форми вдосконалення і розробки науково-довідкового апарату, підкресливши, що головну увагу слід зосередити на поліпшенні описів основних фондів, складанні систематичного каталога.

В обговоренні доповідей взяли участь завідувачі Вінницьким (В. І. Кравчук), Закарпатським (М. П. Якименко), Кримським (І. П. Кондранов), Харківським (Є. В. Дягилев), наукові співробітники Житомирського (Л. І. Шеремєн-

ко), Херсонського (Є. С. Камінська) та інших партійних архівів, старші наукові співробітники Інституту історії партії ЦК КП України доктор історичних наук І. І. Коломійченко і кандидат історичних наук Т. М. Колішер та ін.—всього 17 чол. Вони висловили ряд пропозицій щодо поліпшення архівної справи і заповнили, що працівники партійних архівів республіки доклали усіх сил для успішного втілення в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України.

І. М. Шевчук

СЕМІНАР ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК

Нещодавно в Луцькому державному педагогічному інституті ім. Лесі Українки відбувся семінар викладачів суспільних наук шкіл і спеціальних середніх учбових закладів Волині, організований ОК КП України та обласним відділом народної освіти.

Присутні на семінарі прослухали доповідь «Про викладання суспільних наук у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України», з якою виступив учасник Всесоюзної наради викладачів суспіль-

них наук вузів у Москві, завідувач кафедрою марксизму-ленінізму, кандидат економічних наук, доцент Луцького педінституту Н. В. Бурчак. «XXIV з'їзд КПРС про зростання керівної ролі партії в комуністичному будівництві» — так назвав свою доповідь викладач Луцького педінституту кандидат історичних наук М. Д. Куликівський. Лектор обкому КП України В. І. Яковлев розповів про міжнародне становище СРСР.

І. П. Максимук

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ — ДО 50-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

У 1972 р. минає півстоліття від часу утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Цій даті Політвидав України присвячує чимало літератури, в якій показано торжество ленінської національної політики, велику дружбу народів СРСР та їх спільну боротьбу за побудову соціалізму і комунізму.

Серед цих видань слід назвати, насамперед, монографію «В. І. Ленін — патхенник дружби народів СРСР». В ній розповідається про видатну роль В. І. Леніна в утвердженні відносин дружби й братерського співробітництва радянських народів, титанічну роботу Комуністичної партії Радянського Союзу в справі виховання широким мас у дусі пролетарської солідарності та інтернаціоналізму.

Своєрідним літописом братерського співробітництва радянських республік, результатом якого є розквіт економіки та культури кожної з них, буде тритомне видання «Вінок дружби».

В першому томі — «Торжество націо-

нальної політики КПРС» — дано теоретичне обґрунтування закономірностей економічних і культурних зв'язків радянських народів, їх господарського співробітництва і взаємодопомоги, зближення і взаємозбагачення національних культур.

Другий том — «Індустріально-колгоспна Україна» — розповідає про економіку нашої республіки в період побудови і зміцнення соціалізму (1917—1958 рр.), а також в період розгорнутого будівництва комунізму (1959—1972 рр.), про розвиток народного господарства України в дев'ятій п'ятирічці.

В третьому томі — «Духовний розквіт українського народу» — йдеться про результати культурної революції в нашій республіці, досягнення українського народу в галузі освіти, науки, літератури і мистецтва.

Хорошим подарунком читачеві до 50-річчя утворення СРСР буде й видання серії «Союзні республіки». Кожна з 15 брошур серії — це розповідь про одну з братніх

республік Радянського Союзу, історичне минуле її народу, його боротьбу за встановлення Радянської влади, досягнення в соціалістичному і комуністичному будівництві.

В документально-публіцистичних нарисах показано ті величезні соціально-економічні зміни в житті народів нашої країни, що сталися за Радянської влади, перспективи подальшого розвитку республік СРСР.

І ще одна новинка: вийде анотований покажчик літератури до 50-річчя утворення СРСР «Велика сила дружби народів».

Згадані книги готуються до друку і вийдуть у світ ближчим часом. Вони допоможуть нашим читачам глибше зрозуміти велич ленінських ідей у національному питанні, титанічну діяльність КПРС по їх перетворенню в життя, ще раз оглянути шлях, пройдений пліч-о-пліч народами нашої країни, монолітна єдність котрих є запорукою успіхів СРСР у комуністичному будівництві.

С. М. Глущенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА РАННЬОЗАЛІЗНОЇ ДОБИ

Закарпаття багате на фортифікаційні споруди минулого. Крім середньовічних кам'яних замків, значний інтерес являють земляні замки-городища, які виникли на початку I тис. до н. е. В державному реєстрі археологічних пам'яток України вказується, що на Закарпатті городища виявлено в Шелестові Мукачівського району, Арданові, Білках-Іршавського, Дідовому — Берегівського району, Малій Копані на Виноградівщині, Іршаві та Солотвині¹. Найбільшими з них є Арданівське і Шелестівське городища, якими здавна інтересувалися історики та археологи.

Серед місцевих жителів поширені легенди, нібито городища споруджувало населення, яке рятувалося від набігів турецьких яничарів і різних кочових орд. Насправді ці земляні замки будувалися на початку залізної доби. Такого висновку дійшов ще наприкінці XIX ст. археолог-аматор Т. Легоцький. Але точнішого часу виникнення велетенських укріплень і мети їх спорудження він не встановив, обмежившись лише зовнішнім описом. У 30-х роках XX ст. на Шелестівському городищі розкопки розвідувального характеру провели брати Затлукали з Мукачєвого. Однак до встановлення Радянської влади в краї ці пам'ятки майже не вивчалися.

Тільки після закінчення Великої Вітчизняної війни було розпочато планомірне і всебічне дослідження стародавніх земляних замків. Зокрема, в 50—60-х роках городища в Арданові і Шелестові розкопували працівники Закарпатського краєзнавчого музею й археологічної експедиції Ермітажу². Вони встановили точні межі і розміри городищ, визначили час поселення і культуру належність їх мешканців. Проте не вивчалися господарсько-побутові комплекси та фортифікаційні об'єкти цих укріплених поселень. Цю прогалину вдало-

ся заповнити внаслідок розкопок, проведених влітку 1971 р. на Шелестівському городищі, розташованому в 1,5—2 км на схід від с. Кольчине на вершині гори Тупча (висота 342 м).

1965 р. там було відкрито каменедобувний кар'єр. Тодішнє керівництво Мукачівського кар'єроуправління тресту «Львівнерудпром» нехтувало діюче законодавство про охорону пам'яток історії та культури і знищило $\frac{3}{4}$ городища. Вціліла лише його південна частина. Зрозуміло, що повне зруйнування цієї унікальної фортифікаційної пам'ятки ранньозалізної доби без попереднього її вивчення було б великою втраченою для історії. Тому нові керівники кар'єроуправління (директор Б. П. Мерцало) разом з обласним товариством охорони пам'яток історії та культури виділили кошти для проведення розкопок археологічною експедицією Ужгородського університету.

В ході розкопок вивчалися залишки стародавнього валу і рову. Було відкрито 16 господарсько-побутових об'єктів і вдалося відтворити топографію городища. Воно займало всю вершину гори Тупча, площа якої понад 20 тис. м². За формою замок нагадував неправильний овал, витягнутий з півночі на південь, довжиною близько 1 км, а шириною в центральній частині 200 м. З півдня, півночі і сходу поселення було оточене валом і ровом, а з заходу від нападів ворогів його захищав стрімкий схил гори. Через вали прокладено в'їзні шляхи. Основа валу укріплювалася великими каменями андезитової породи. На них насипали суміш лесового суглинку з галькою і дрібними камінчиками, а потім утрамбовували. В'їзні входи з обох боків були укріплені великими каменями. Зараз вал, звичайно, нижчий (висота — 0,8—3 м, ширина — 5—7 м), ніж був колись, але й досі його видно здалека. За валом прорито рів.

На західному і південному схилах гори збереглися величезні кам'яні плити природного походження. Мабуть, колись тут стояли дозорці. Поряд з цими каменями знаходяться неглибокі печери, в яких виявлено сліди перебування людей ранньозалізної доби. Поблизу печер знайдені кам'яні від-

¹ Археологічні пам'ятки Української РСР, К., 1966, стор. 115—220.

² Г. И. Смирнова. Гальштатские городища в Закарпатье. — «Slovenská archeologia», 1966, XIV, 2.

шепи, якими користувалися ще в епоху палеоліту.

Господарсько-побутові комплекси містилися в центральній частині городища. На його південній ділянці (близько 4,5 тис. м²) експедиція виявила залишки чотирьох наземних і двох трохі заглиблених у землю жител прямокутної та овальної форми розміром 12—30 м². Знайдені шматки обмазки з відбитками прутів і плах свідчать про дерев'яну конструкцію стін. В середині жител на рівні долівки або заглиблене в землю знаходилося вогнище, споруджене з плоских шматків андезиту і гальки. Навколо вогнищ лежали 2—3 зернотерки, розтирачі домашнє начиння — великі товстостінні, грушеподібні посудини чорного і сірого лощення, орнаментовані скісними борозенками і капелюрами, миски, черпаки тощо. Крім посуду, в житлах знайдено глиняні фігурки птахів, конуси від ткацького вертата, пряслиці, покришки, а також вироби з бронзи.

В замку виявлено 4 ями для вогнищ, одна з яких мала грушеподібну форму. Діаметр її верхньої частини — 1 м, а основні — 2 м, глибина — 1,3 м. На дні ями зберігся попіл. Подібні ями зустрічаються в

поселеннях Прикарпаття та Східної Словаччини періоду раннього заліза³.

Наявність на Шелестівському городищі господарсько-побутових об'єктів з численним археологічним матеріалом свідчить про те, що там постійно проживав певний колектив, а не час від часу рятувалися від небезпеки люди, як вважали досі. Мешканці городища займалися землеробством і скотарством, очевидно відгонного типу.

Площа та розміри фортифікаційних укріплень поселення дають підставу припускати, що на горі Тупча в Шелестові був племінний центр, у будівництві якого брало участь усе доросле населення навколишніх городищ. Безумовно, для підтвердження цього припущення необхідно дослідити інші городища Закарпаття.

На підставі попереднього аналізу матеріалів Шелестівське городище можна віднести до пам'яток культури Гава (XI—VIII ст. до н. е.), відомих у Трансільванії і верхньому Потіссі.

Е. А. Балагурі

³ Г. И. Смирнов а. Поселение Магала — памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье. — МИА, № 150, М., 1969.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. М. ДОВГОПОЛОМ

11 грудня 1971 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії України ХДУ В. М. Довгополом на тему: «Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926—1929 рр.)».

Офіційними опонентами були доктори історичних наук, професори П. П. Гуденко (*Київ*), Й. Т. Щербина (*Київ*), С. К. Шиян (*Харків*). Вони відзначили, що дисертація В. М. Довгопола є першою загальною працею з історії робітничого класу України в 1926—1929 рр. В ній вперше на великому фактичному матеріалі оказав формування радянського робітничого класу, його героїчну боротьбу за індустріалізацію країни і зміцнення Радянської держави, ґрунтовно дослідив питання про джерела й форми поповнення робітничого класу, піднесення культурно-технічного рівня робітників, про ліквідацію безробіття на Україні, розвиток соціалістичного змагання ощо.

Неофіційними опонентами виступили завідувач кафедри історії КПРС ХДУ професор О. О. Воскресенський, доцент кафедри історії КПРС Харківського політехнічного Інституту М. Д. Нагорний. Вони дали високу оцінку працям В. М. Довгопола. Зокрема, було відзначено широке висвітлення діяльності партійних та інших громадських організацій у формуванні робітничого класу України, мобілізації його на виконання ленінського плану індустріалізації країни. Виступаючи звернули увагу на широку джерельну базу дисертації — автор для написання роботи використав і ввів у науковий обіг матеріали майже 100 фондів архівів Москви, Києва, Харкова, Донецька та інших, 60 газет, 110 журналів. З даної теми дисертант опублікував близько 30 наукових праць, став одним з провідних дослідників історії робітничого класу України.

Вчена Рада історичного факультету ХДУ одноголосно ухвалила присудити В. М. Довгополов вчений ступінь доктора історичних наук.

М. А. Литвиненко

60-РІЧЧЯ І. Л. ШЕРМАНА

10 січня 1971 р. відбулося засідання Вченої ради історичного факультету Харківського університету ім. О. М. Горького, присвячене вшануванню відомого історика,

члена КПРС з 1932 р., доктора історичних наук, професора Ісая Львовича Шермана в зв'язку з його 60-річчям та багаторічною науковою і педагогічною

діяльності. Коротким вступним словом засідання відкрив декан факультету проф. С. І. Сідельников, який відзначив заслуги ювіляра в галузі радянської історичної науки.

Кандидат історичних наук Б. П. Зайцев ознайомив присутніх з життєвим і творчим шляхом історика.

І. Л. Шерман народився 10 січня 1912 р. в м. Бахмуті (нині м. Артемівськ Донецької області) в родині службовця. В 1929 р., після закінчення школи фабзаучу, він вступив на історичний факультет Луганського педінституту. 1933 р. закінчив Харківський педагогічний інститут, працював в архівних установах Харкова і Москви. З 1936 р. за сумісництвом викладав у Харківському педінституті. У 1942 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Розгром григор'євщини». З 1956 р. — на посаді доцента кафедри історії СРСР Харківського університету.

Результатом багаторічної праці І. Л. Шермана стала докторська дисертація «Радянська історіографія громадянської війни в СРСР», яку він захистив у 1965 р. З того ж року він — професор кафедри історіографії і допоміжних історичних дисциплін Харківського університету.

І. Л. Шерман — автор близько 60 наукових праць, серед них монографій «Советская историография гражданской войны в СССР» (Харків, 1964), «В. И. Ленин — историк советского общества» (Харків, 1969, в співавторстві з професором В. І. Астаховим), посібника для студентів та вчителів «Русские исторические источники X—XVIII веков» (Харків, 1959), брав участь в редагуванні ряду документальних збірників та інших видань.

Історик веде навчально-педагогічну роботу: читає загальні і спеціальні курси, керує дисертантами, написанням курсових і дипломних робіт. Педагогічну і наукову

роботу вчений вдало поєднує з активною громадською діяльністю, читанням лекцій для трудящих.

Проректор Харківського університету професор В. І. Астахов оголосив текст Почесної грамоти Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, якою нагороджено ювіляра за заслуги в науково-педагогічній діяльності, а також наказ ректора вузу з подякою.

І. Л. Шермана тепло вітали від кафедри археології та стародавньої історії Харківського університету завідувач кафедри, професор Б. А. Шрамко, від кафедри історії СРСР — завідувач кафедри професор С. М. Королівський, від кафедри історії України — доцент М. А. Литвиненко, нової та новітньої історії — доцент М. П. Подлесний, історії середніх віків — доцент А. І. Митряев. Вітальні слова і найкращі побажання висловили ювіляру представники харківських вузів: доцент Л. Д. Попова (педагогічний інститут), Є. П. Тамм, доцент інституту культури, доцент М. П. Фомічова (кафедра історії КПРС медичного інституту), доцент А. І. Епштейн (кафедра історії КПРС авіаційного інституту), а також Є. П. Шаталіна — начальник відділу публікації і використання документів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (Київ).

На адресу вченого надійшло багато вітальних телеграм, зокрема від Московського історико-архівного інституту, члена-кореспондента АН УРСР М. І. Супруненка (Київ), доктора історичних наук професора М. А. Рубача (Київ) та ін. Ювіляр щиро подякував за сердечні вітання та теплі побажання і пообіцяв і надалі віддавати всі свої сили радянській історичній науці і підготовці молодих кадрів істориків.

Б. П. Зайцев

БОГДАН КОРНИЛОВИЧ ДУДИКЕВИЧ

5 січня 1972 р. раптова смерть обірвала життя відомого українського радянського історика, активного громадського діяча, члена КПРС з 1929 р., колишнього діяча Комуністичної партії Західної України, директора Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна кандидата історичних наук Богдана Корниловича Дудикевича.

Б. К. Дудикевич народився 12 квітня 1907 р. в с. Кропивник Калуського району Івано-Франківської області. В 1923 р. шістнадцятирічним юнаком він вступив до лав нелегальної Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ) і з цього часу його життя та діяльність назавжди пов'язані з революційно-визвольним рухом.

Вступивши в 1925 р. до Львівського університету, Б. К. Дудикевич взяв активну участь у роботі революційних студентських організацій ДОПС (Ділове об'єднання прогресивного студентства) і «Життя» («Життя»), став активним пропагандистом ідей марксизму-ленінізму серед робітничої і студентської молоді. В 1929 р. Б. К. Дудикевич вступив до лав КПЗУ, його обрали секретарем Львівського приміського окружного комітету КСМЗУ. За дорученням ЦК КПЗУ і ЦК КСМЗУ він очолював легальний революційний молодіжний журнал «Сяйво» і газету «Молот», брав участь у

редагуванні нелегальних партійних і комсомольських друкованих органів («Земля і воля», «Прапор комунізму» тощо).

За революційну діяльність польська окупаційна влада неодноразово заарештовувала і ув'язнювала молодого революціонера. Арештований восени 1930 р., він був засуджений на відомому Луцькому судовому процесі над комуністами в 1934 р. до 7 років тяжкого тюремного ув'язнення.

Після возз'єднання Західної України з Радянською Україною Богдан Корнилович цілком віддався великій справі будівництва нового соціалістичного життя, взяв діяльну участь у боротьбі радянського народу проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни.

З особливою силою творча радянська, партійна і наукова діяльність Б. К. Дудикевича розгорнулася в післявоєнний період. З 1944 р. він — лектор Львівського обласного лекційного бюро, директор історичного музею, заступник голови виконкому Львівської міської Ради депутатів трудящих. У 1953 р. Б. К. Дудикевич був обраний другим секретарем Львівського обкому КП України, а з 1954 р. і до останніх днів життя — незмінно керував Львівським філіалом Центрального музею В. І. Леніна.

Б. К. Дудикевич неодноразово обирався до складу Львівського обкому КП України, був делегатом XXIV з'їзду КП України, обирався депутатом Верховної Ради УРСР третього, четвертого і п'ятого скликань.

Активну громадську і партійну діяльність Б. К. Дудикевич поєднував з невтомною копіткою науково-дослідницькою роботою, написав і опублікував понад 100 змістовних і оригінальних праць з історії героїчної боротьби західноукраїнських робітників і селян на чолі з КПЗУ за своє со-

ціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Двома виданнями (в 1955 і 1960 рр.) вийшла написана ним у співавторстві з М. П. Герасименком фундаментальна праця «Борьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною». В 1956 р. він опублікував книгу «Під прапором народного фронту».

Вагомий вклад вніс Б. К. Дудикевич у справу наукової розробки надзвичайно актуальної історико-партійної проблеми «В. І. Ленін і революційний рух у Західній Україні».

Відданий комуніст-ленінець, Б. К. Дудикевич був непримиренним борцем проти ворожой ідеології українського буржуазного націоналізму, неодноразово виступав з статтями на цю тему в пресі.

Б. К. Дудикевич був одним з постійних авторів «Українського історичного журналу». Велику наукову роботу Б. К. Дудикевич провадив і як редактор ряду важливих наукових праць.

Б. К. Дудикевич був полум'яним інтернаціоналістом, активним борцем за мир, дружбу і щастя народів. Він був багаторічним членом правління Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби, очолював його Львівське обласне відділення.

Все своє свідоме життя Б. К. Дудикевич віддав невтомному служінню справі Комуністичної партії і радянського народу. За заслуги перед Батьківщиною він був нагороджений орденами Леніна, Жовтневої революції і медалями.

Світла пам'ять про Б. К. Дудикевича — надзвичайно скромну і чуйну людину, здібного керівника і організатора — назавжди збережеться в наших серцях.

ЛЕОНІД МИХАЙЛОВИЧ ІВАНОВ

10 січня 1972 р. на 63 році життя помер відомий вчений у галузі соціально-економічної історії Росії, дослідник історії пролетаріату Леонід Михайлович Іванов.

Трудовий шлях його розпочався в 1932 р., після закінчення Ярославського педагогічного інституту. До 1936 р. він вчився в аспірантурі, пізніше працював у Музеї революції в Москві, а з 1937 р. — в Інституті історії АН СРСР. 1939 р., після успішного захисту дисертації «Государственные крестьяне Московской губернии и реформа Киселева», йому присуджено ступінь кандидата історичних наук. З 1941 р. він — член КПРС.

В роки Великої Вітчизняної війни Леонід Михайлович пішов добровольцем у народне ополчення, був у винищувальному батальйоні, служив політпрацівником у дію-

чій армії, після тяжкого поранення його демобілізовано. Він знову на науковій роботі.

Протягом кількох років Л. М. Іванов — вчений секретар Інституту історії АН СРСР, в 1946—1948 рр. — заступник директора Інституту історії АН УРСР. Працюючи на Україні, він вивчав історію Української РСР. Його перу належать праці з історії землеволодіння на Україні напередодні 1905 р. З 1950 р. — керівник сектора історії Росії періоду капіталізму Інституту історії АН СРСР. 1955 р. захистив докторську дисертацію про революцію 1905—1907 рр. на Україні.

Наукові інтереси Леоніда Михайловича були досить різнобічні, але особливо значний його вклад у розробку історії російського пролетаріату. Під керівництвом і за

його участю підготовлено двотомну колективну працю «История рабочего класса России» (перший том вийде з друку в 1972 р.). За його редакцією видано збірник документів «Рабочее движение в России в XIX веке». Леонід Михайлович — один з організаторів і учасників всесоюзних, республіканських конференцій в Москві, Ленінграді, Харкові, Баку, Ризі, Ростові-на-Дону, Костромі, Горькому, Кірові та ін. Брав участь у підготовці різних видань — «История Москвы» (т. I, 1955), збірок «Общественное движение в пореформенной России» (1965), «В. И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России» (1970), «Проблемы социально-экономической истории России»

(1971), підручника для вузів «История СССР» (т. II, 1959, 1965) та інших, був редактором ряду монографій з історії пролетаріату країни, в різні роки входив до складу редколегії журналів «Вопросы истории» та «Исторические записки АН СРСР».

Тривалий час Л. М. Іванов викладав історію СРСР на історичному факультеті Московського державного університету, керував аспірантами в Інституті історії СРСР.

Широкий науковий кругозір, повна самовіддача справі, вимогливість — головні риси Леоніда Михайловича як ученого.

Передчасно пішов з життя відомий вчений, чудова людина, ім'я якого залишиться в пам'яті всіх, хто його знав.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

З ПРИВОДУ РЕЦЕНЗІЇ Д. П. ПОЙДИ

В «Українському історичному журналі» № 10 за 1971 р. опубліковано рецензію Д. П. Пойди на мою монографію «Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму». Оскільки рецензентом поставлено в порядку обговорення ряд питань і висловлено по них чимало тверджень, я вважаю своїм обов'язком висловити свої міркування з цього приводу.

Д. П. Пойда гадає, по-перше, нібито фактичний матеріал не дає підстав твердити, що найбільш рішучу і послідовну позицію в селянському русі досліджуваного періоду займала селянська біднота, яка була головною рушійною силою класової боротьби на селі, і нібито ці місця книги йдуть в розріз із ленінським вченням про першу соціальну війну на селі, яка, мовляв, була тоді переважаючою і відображала інтереси всього селянства.

На нашу думку, тут Д. П. Пойда сплутав дві різні речі: соціальний зміст і характер селянської боротьби з ступінню активності в ній окремих прошарків селянства. Звичайно, за своїм характером, метою, яку він об'єктивно перед собою ставив, селянський рух 60—90-х років XIX ст. на Україні і Росії в своїй основі був буржуазно-демократичним, спрямованим на знищення поміщицького землеволодіння, викупних платежів, становості та інших численних пережитків кріпосництва, за американський шлях капіталістичного розвитку сільського господарства, проти пруського шляху буржуазного розвитку, що насильно впроваджувався царизмом. Ця марксистсько-ленінська оцінка боротьби всього селянства проти залишків кріпосництва, за революційно-демократичний шлях буржуазного розвитку є основним змістом книги. Більше того, в ряді її місць робляться зауваження окремим авторам, в тому числі й Д. П. Пойді, які дещо перебільшують розмах другої соціальної війни на селі, розглядаючи, зокрема, під цим кутом зору вже селянські виступи 70-х років XIX ст. в Чигиринському і Черкаському повітах Київської губернії¹. Отже, наша книга не дає підстав твердити про недооцінку першої соціальної війни на селі, бо селянський рух 60—90-х років XIX ст. розглядається в ній саме з цієї точки зору. Що ж до ступеня активності в ній окремих прошарків селянства, то він звичайно був різним, про що саме й говориться на вказаних рецензентом сторінках книги. Найактивніше боролась проти грабіжницького характеру реформи 1861 р. і породжених нею пережитків кріпосництва саме сільська біднота. І це цілком природно, бо вона більш, ніж інші групи селянства, відчувала їх тягар. Про це свідчать факти, наведені в книзі, а також матеріали, що зберігаються в архіві.

Необгрунтованим є зауваження рецензента і про нібито недостатню вмотивованість структури книги, яку він вбачає у зміщенні перших параграфів першого і другого розділів, вважаючи їх штучними. Роблячи такий докір, Д. П. Пойда забуває про дві істотні речі: по-перше, що включення названих параграфів зумовлюється назвою і хронологічними рамками самого дослідження і, по-друге, що подібні параграфи є і в його книзі, хоч вона присвячена вивченню селянського руху в Київській, Подільській і Волинській губерніях, починаючи дещо з пізнішого періоду, з 1866 р.

Суперечливим є й висловлене зауваження Д. П. Пойди, нібито перші параграфи перших двох розділів ніяких нових матеріалів не містять. Коли б рецензент більш уважно вивчив книгу, то він би побачив, що в першому з них наводяться важливі дані про кількість сіл, повністю або частково переселених поміщиками Харківської, Катеринославської і Херсонської губерній на гірші землі, про розмір додаткових платежів, нарахованих на селян цих губерній, про частку коштів, які залишились у поміщиків після вирахування з них державних і приватних боргів і які могли бути використані ними на капіталістичне підприємство. Складені на основі опрацювання кількох тисяч установних грамот і викупних документів, ці дані становлять безперечний вклад в дослідження соціально-економічних наслідків проведення селянської реформи 1861 р. на Україні.

¹ М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму, К., 1970, стор. 145—146.

Доповнень і уточнень, внесених у перший параграф другого розділу, чомусь не помітив рецензент. Вони полягають у вилученні 14 виступів, що відбулися в 22-х селах України на початку 1870 р., які входили в підсумкові дані попередньої монографії, оскільки вона закінчувалась квітнем 1870 р.; у введенні в науковий обіг 236 нових селянських виступів у 372 селах, взятих з хроніки селянського руху 60-х років XIX ст. та деяких інших джерел, є в аналізі виступів за формами і напрямками боротьби; в розчлененні всіх селянських виступів 60-х років на масові і групові за єдиними критеріями, взятими для всього досліджуваного періоду; у виділенні повторних виступів; у внесенні деяких уточнень в кількості сіл і населення за принципами, поясненими у вступі до монографії, тобто у вилученні з підсумкових даних кількості сіл і населення тих з них, що припадали на повторні та групові виступи; у виділенні в окрему графу селянських виступів із змішаними формами боротьби; у розчлененні цих виступів на їх складові частини, в аналізі й коментуванні одержаних підсумкових даних; в оцінці впливу і значення всіх цих змін і уточнень на загальну кількісну і якісну характеристику розмаху, напрямків і форм класової боротьби. З наведеного видно, що в параграфах, включення яких рецензент вважає недоцільним, є чимало нового матеріалу.

Невірним є й зауваження Д. П. Пойди про нібито допущену в книзі неточність у віднесенні О. Герцена і М. Чернишевського до ідейних попередників революційних народників. Адже тут мова йде не про філософські погляди перших і других, не про те, який внесок зробили перші чи другі в розвиток вітчизняної філософської думки, а про ідейну спадкоємність, про великих російських революціонерів-демократів О. Герцена і М. Чернишевського як родоначальників народництва², яке В. І. Ленін характеризизував як ідеологію, тобто систему поглядів селянської демократії в Росії³.

На жаль, рецензент не уважно поставився і до питання про страйки селян і сільськогосподарських робітників. Коли б він більш глибоко вивчив книгу, то побачив би, що поряд з страйками наймитів, супроводжуваними вимогою поліпшення умов праці й підвищення заробітної плати, були й страйки селян, учасники яких домагались повернення «відрізків», відновлення прав на сервітуту, користування водопоями тощо і з цією метою відмовлялись працювати в економіях, бойкотували їх. Яскраві факти про це вміщені на стор. 224, 225, 259, 280—281 та ін.

Не можна погодитися і з твердженням рецензента про те, нібито «попередня монографія М. Н. Лещенка, зокрема його дані про кількість селянських виступів на Україні в 60-х роках XIX ст. і методики їх підрахунків, в рецензіях піддана серйозній науковій критиці». Хто знайомився з рецензіями, а їх опубліковано більше десяти, той знає, що такої критики не було. Мова йшла про більш детальне, ніж це зроблено в книзі, розкриття методики обліку селянських виступів. І коли автором було докладно розкрито основні принципи методики в спеціальній доповіді на Київській сесії аграрного симпозиуму, то її учасники схвалили їх.

Взагалі ці критерії принципово розходяться з тими, що викладені в монографії Д. П. Пойди, і в цьому вся суть. За критеріями Д. П. Пойди основною одиницею обліку має бути не та відособлена частка, з якої складався селянський рух, тобто селянський виступ, а село незалежно від кількості селян, що брали участь у русі. Ці критерії не передбачають облікування населення сіл, охоплених рухом, не всіх форм боротьби селян, репресивних заходів царизму, обов'язкового вивчення всіх історичних джерел тощо, а натомість рекомендують вивчати в огальному плані елементи організованості, що проявлялися в тому чи іншому селі під час заворушень, та їх результативність.

Схема Д. П. Пойди не дає можливості всебічно розкрити характер, форми і напрямки класової боротьби на селі, і, отже, неминуче приводить до недоліків у дослідженні, а то й хибних висновків. Зокрема, ігнорування вимоги ретельного вивчення джерел призвело до того, що поза його увагою залишилися дуже важливі фонди, в тому числі й Міністерства юстиції, що зберігаються в ЦДІА СРСР, і до звуження розмаху руху майже вдвічі. Не врахувавши даних про населення сіл та учасників руху, автор зарахував до таблиць масових заворушень дуже дрібні виступи з числом учасників у 8, 6, 5, 4 і навіть 2 чоловіки (див. села Балтишка, Оситняжка, Катеринівка Чигиринського повіту (1893 р.), Мокра Калигірка Звенигородського повіту (1898 р.) Київської губернії, Дорогоженець, Новоградволинського повіту (1892 р.) Волинської губернії та багато ін.⁴). Облікування ж так званих елементів організованості ствердило Д. П. Пойду в думці, нібито діяльність народників 70-х років мала значний вплив на характер селянського руху цього періоду⁵, що, як відомо, заперечувалося навіть самими народниками.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 458.

³ Див. Там же.

⁴ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период, Днепропетровск, 1960, стор. 301, 328, 329, 396; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 691, 1893 р., од. зб. 191, 192 та інші.

⁵ Д. П. Пойда. Назв. праця, стор. 264.

Природно, що запропоновані Д. П. Пойдою критерії статистичного обчислення селянського руху не були підтримані дослідниками. Нічого не дала й дискусія, що проводилася на сторінках «Українського історичного журналу», про яку згадує рецензент. Переважна більшість істориків-аграрників продовжує дотримуватися критеріїв, визначених інструкцією, що її розробив академік М. М. Дружинін, та згаданими вище матеріалами сесій аграрного симпозіуму. За цими критеріями, зокрема, складена хроніка селянського руху в Росії в XIX ст., написано ряд досліджень з історії класової боротьби епохи капіталізму в Білорусії, Російській Федерації та в ін. Ці принципи методики поділяються і підтримуються академіком М. М. Дружиніним, членом-кореспондентом АН Білоруської РСР К. І. Шабунею, докторами наук П. А. Зайончковським, А. М. Анфимовим, Ю. Ю. Какхом та багатьма іншими дослідниками, а не лише Лещенком і Михайлюком, як зауважує Д. П. Пойда.

На підкріплення своєї думки Д. П. Пойда висуває, як він вважає, дуже вагомий аргумент — неможливість застосування критерію селянського виступу до таких складних і масових селянських заворушень, як «Київська козаччина» 1855 р., «Похід в Таврію за волею» 1856 р., Чигиринські події 70-х років XIX ст., в яких протягом невеликого періоду брали участь селяни кількох десятків, а то й сотень сіл з населенням в 50—100 і більше тисяч чоловік. Але це поодинокі випадки і будувати на них всю методику, гадаю, немає ніяких підстав. Крім того, суцільна єдність в перелічених, а також в такому, наприклад, масовому заворушенні, як Полтавсько-Харківські повстання 1902 р., — лише уявна. Це не виступ, а цілий рух селян у певному районі, який, проте, мав свої відособлені вогнища, приводи, особливості застосування форм, відмінності у вимогах, засобах придушення тощо, які дають можливість розділяти їх на окремі виступи, що охоплювали іноді окремі села чи певні групи сіл, часто волості, а то й кілька їх. Виходячи з цього, нами, наприклад, чигиринські події поділені на 11 виступів, полтавсько-харківські масові повстання 1902 р. на 125 виступів (по числу нападів селян на поміщицькі маєтки та куркульські садиби, в яких (нападах) взяло участь 336 сіл). Ділити ж ці події на окремі села нема ніяких підстав, бо в дійсності такого поділу не було. Методика підрахунків, застосована в нашій книзі, на думку автора, досить ґрунтовно розкрита в її вступі. Що ж торкається способу вирішення того чи іншого конкретного випадку, тобто абсолютної деталізації авторської лабораторії, як її називає рецензент, то вона, напевно, не являє особливого інтересу для читача і переважувати нею книгу немає потреби.

Автор даного листа далекий від думки, що його книга не позбавлена недоліків. Про них слід говорити. Але слід глибше вникати в суть подій та історичних явищ.

Що ж стосується зауваження рецензента з приводу того, що відмічені ним недоліки нібито знижують наукову цінність книги, то хай це вирішать наші глибокошановні читачі.

М. Н. Лещенко

РЕЗЮМЕ

В. К. Василенко.— Ленинские принципы идеологической работы и их дальнейшее развитие XXIV съездом КПСС и XXIV съездом КП Украины.— Автор раскрывает ленинские принципы идеологической работы партии. Анализируя документы XXIV съезда КПСС и XXIV съезда Компартии Украины, показывает дальнейшее развитие таких принципов, как партийность, конкретно-исторический подход к определению задач идеологической работы, правдивость, объективность, научность, борьба с буржуазной идеологией, связь теории с жизнью, идеологической работы с организационной.

К. И. Бойная.— Роль женщин в защите социалистической Родины.— В статье освещена деятельность Коммунистической партии по претворению в жизнь ленинских заветов о необходимости активного участия женщин в социалистическом строительстве и подготовке их к защите Отечества от агрессивных происков мирового империализма.

С. М. Пархомчук.— Социализм и историческая судьба народов бывших колониальных и зависимых стран.— На основе марксистско-ленинского теоретического наследия и изучения процесса развития антиколониальной борьбы народов бывших колониальных и зависимых стран автор исследует диалектическую взаимосвязь трех основных факторов развития современного мирового революционного процесса — мировой системы социализма, международного революционного движения рабочего класса и национально-освободительного движения. Автор делает вывод о том, что социально-экономический прогресс стран «третьего мира» возможен лишь на пути некапиталистического развития, то есть строительства в перспективе социалистического общества.

А. В. Хидекели.— Участие партийно-советской печати Украины в разработке и пропаганде конституционных основ государственного устройства СССР (1923—1924 гг.).— На материалах республиканских, губернских, волостных и окружных газет, республиканских и губернских партийных журналов автор показывает, как печать помогала Коммунистической партии в разработке и разъяснении широким народным массам первой Конституции СССР, раскрывает участие в этой работе выдающихся партийных и государственных деятелей, а также партийных публицистов, показывает формы и методы идейно-политической работы печати среди трудящихся.

SUMMARIES

V. K. Vasilenko.— Lenin's Principles of Ideological Activities of the CP of the Ukraine and Their Further Development by the XXIV Congress of the CPSU and XXIV Congress of the Communist Party of the Ukraine.— The author reveals Lenin's Principles of ideological work of the Party, analysing the documents of the XXIV Congress of CPSU and XXIV Congress of the Communist Party of the Ukraine, shows the further development of such principles as Party spirit, concrete-historical approach to determination of the problems of ideological work, truthfulness, objectivity, scientificity, struggle against bourgeois ideology, theory connection with life, connection of ideological work with organizational.

K. I. Boynaya.— Role of Women in Defence of Socialist Motherland.— The author elucidates the activity of the Communist Party for realization of Lenin's behests on the necessity of active participation of women in socialist construction and their preparation to the defence of the Motherland from aggressive intrigues of the world imperialism.

S. M. Parkhomchuk.— Socialism and Historical Fortune of Nations in Former Colonial and Dependent Countries.— On the basis of Marxist-Leninist theoretical legacy and studying the process of the development of anticolonial struggle of peoples in former colonial and dependent countries the author investigates dialectical interrelation of three main factors of development in modern world revolutionary process — world system of socialism, international revolutionary movement of working class and national-liberating movement. The author makes a conclusion that social-economic progress of the countries of the "third world" is possible only on the way of non-capitalist development, i. e. building in the future of socialist society.

A. V. Khidekeli.— Participation of the Party-Soviet Press of the Ukraine in the Development and Propaganda of Constitutional Bases of State System of the USSR (1923—1924).— On materials of republican, province, volost and district newspapers, republican and province party journals the author shows how the press helped the Communist Party to develop the first Constitution of the USSR and to explain it to the people masses, reveals the participation of outstanding party and state figures and party publicists in this work, shows the forms and methods of ideological-political work of press among the working people.

НОВІ КНИГИ

БІЛИЙ П. Х.— Лубни. Іст.-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1971, 104 с. з іл.

БОНДАР М. М.— Минуле Канева та його околиць. Видавництво Київського університету, К., 1971, 103 с. з іл.

ДОВГАНІЧ О., ЛУСТИГ К. і СПІВАК Б.— Слідами легенди, вид-во «Карпати», Ужгород, 1971, 123 с. з іл.

МАХОЦЬКИЙ Е.— Шлях боротьби і перемог. Відгомін Великого Жовтня на Люблінщині (1917—1970), вид-во «Каменяр», Львів, 1971, 106 с. з іл.

МЯГЧИЛОВ Л. А.— Діяльність КПРС по удосконаленню керівництва промисловістю (1956—1970 рр.), Видавництво Київського університету, К., 1971, 147 с.